
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ

ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼।

- ☐ ਸਭ ਹੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ।
- ☐ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1000 ਪ੍ਰਤੀਆਂ - 1 ਮਾਰਚ, 2012
- ☐ ਭੋਟਾ - ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮਲ

ਮੁਦਰਕ :

ਅਨੀਸ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰੈਸ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਤਤਕਰਾ

□ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਬਾਰੇ	(i)
□ ਭੂਮਿਕਾ	(vii)
੧. ਵੈਰਾਗਜ ਪ੍ਰਕਰਣ	1-6
ਵਿਜੋਗੀ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੜਪ	2
੨. ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਕਰਣ	7-18
ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਕਠਨਾਈ	7
ਸੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ	14
ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ	15
੩. ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਰਣ	19-42
ਦੇਹ ਆਦਿ ਪ੍ਰੰਪਰ ਤੇ ਦੇਹ ਦੀ ਹਰਕਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ	19
ਮਹਾਂਵਾਕ	22
ਵਿਜੋਗੀ ਦੀ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ	22
ਦੇਹ ਅੰਦਰ ਆਤਮ ਜੋਤੀ	22
ਦੇਹ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ (ਸ਼ੋਕਾ)	26
ਮਨ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ (ਸ਼ੋਕਾ)	28
ਆਤਮਾ ਦੇ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ	30
ਮੋਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ	33
ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ	35
ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਤੜਪ	38
੪. ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਰਣ	43-192
ਅਨੂਯ ਵਤੀਰੇਕ ਯੁਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਅਸੰਤ	
ਤੇ ਆਤਮਾ ਸੰਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ	44
ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਪਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ	45
ਕਾਰਣ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਸਿੱਧੀ	54
ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੂੰ	57
ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪ ਰਾਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ	59
ਮਨ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ	60
ਉਪੇਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਅਦ ਉਪਾਇਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲਤਾ	63
ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਰ (4) ਉਪਾਇ	64
ਮਨ ਆਤਮ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੈ	67
ਦੇਹ ਰਹਿਤ ਸਤਿਗੁਰੂ	74
ਅਵ੍ਯੋਤ ਚਿੰਤਨ	85

ਦੋ ਵਿੱਦਿਆਂ-ਅਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾ	92
ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ	98
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜਮ	101
ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਤਮਾ ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ	104
ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਆਦਿ ਸਾਧਨ	116
ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਤੇ ਪਰਮ-ਗਤੀ	118
ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬੋਧ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਰੁਤੰਯਤਾ	121
ਕਰਮ ਤੇ ਅਕਰਮ	127
ਕਰਤੱਵਜ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵਜ ਦੀ ਵੰਡ	134
ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੂਰੂਪ	143
ਕਾਮਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਛੀ ਬੁਰੀ ਗਤੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ	146
ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ ਨਿਸਚਿੰਤਤਾ-ਨਿਰਭੈ ਇਸਥਿਤੀ	157
ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰਭੈ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ	161
ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਾਂਤ ਪਦ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਦੇ ਲੱਛਣ	167
ਸੰਸ੍ਯ ਵਿਪਰਯੋ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਤਮ ਅਭਿਆਸ	174
ਜੋਗੀ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਸੱਤ (7) ਭੂਮਿਕਾਂ	180
ਅਲੌਕਿਕ ਮਸਤੀ	185
ਵਿਜੋਗੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ	189
ਪ. ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਕਰਣ	193-260
ਬਿਰਹ	194
ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ	199
ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ	203
ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ	206
ਸ਼ਰਨ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਭਗਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਰੁਤੰਯਤਾ	225
ਚੇਤਾਵਨੀ	228
ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗ	230
ਸੁੱਭ ਅਸੁੱਭ ਇੱਛਾ	233
ਸੇਵਕ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ	235
ਦੁਰਭਾਗੋ ਜੀਵ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ	237
ਗੋਵਿੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ	238
ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ	241
ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੈ	252
ਦੇਹ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵਿਦੇਹ ਅਵਸਥਾ	257
ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ	258
□ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ	261

ਪ੍ਰਭੂ !

ਲਓ ! ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ
ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਅਰਪਣ ਹੈ।

– ਹਰੀ

* ਬੇਨਤੀ *

ਮੇਰੇ ਪੂਜਯ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿੱਚ
ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੁਕ ਨਾ ਸਕਿਆ
ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਚੌੜ ਹਨ।
ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਪਰ ਅਨੁਭਵੀ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਜਦ
ਇਹ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ
ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਜੋ ਕਿ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਤੜਪ ਰਹੇ ਹਨ,
ਅਸ਼ਾਂਤ ਕਿਉਂ ਰਹਿਣ? ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ
ਆਤਮ-ਅਭਿਲਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ
'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਪੁਜਾਈ ਹੈ।
ਇਹ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ,
ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਨ ਸੰਸਾਰੀ ਖਿਆਲਾਂ
ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗ
ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਰੰਗੀ ਜਾਵੇ। ਇਹੀ ਮੇਰੇ ਇਸ ਯਤਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ
ਅਤੇ ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੇਰੀ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਹੈ।

— ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
(ਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ)

46, ਹਰੀ ਨਿਵਾਸ
ਰਣਜੀਤ ਰੋਡ
ਜਲੰਧਰ ਫਾਉਂਟੇਨੀ (ਪੰਜਾਬ)

ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਬਾਰੇ

ਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਲਗਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੂਜਨੀਕ ਵਿੱਦਿਆ-
ਦਾਤਾ ਗੁਰੂਦੇਵ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ, ਪੂਜਨੀਕ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਨੇ, ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰਮੰਤ੍ਰਾ ਚਿਤਾਰ ਨਾਨਕ ਦੁਖ ਨ ਥੀਵਹੀ॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਜਾਪ ਅਤੇ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ
ਦੱਸ ਕੇ, ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਵੀ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ-

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਸਭਿ ਕੂੜੁ ਗਾਲੀ ਹੋਛੀਆ॥

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ 27 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸੀ ਤਾਂ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਿਆਸ
ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਵਿਰੱਕਤ' ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ
ਜਾਗ੍ਰਤ (ਉਜਾਗਰ) ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ
ਅਰਥ ਬੁੱਧੀ ਬਖਸ਼ੀ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸਰਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ,
ਸਿਆਣੇ ਸਤਿਸੰਗੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠਕੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ, ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ
ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਅਤਿਅੰਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਦੇ
ਸੰਸੇ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 'ਵਿਰੱਕਤ' ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ
ਕਥਾ* ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਅਤੇ ਰਹਿਮਤ ਸਦਕਾ ਕਈ ਵਾਰ ਦਾਸ
ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।
ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਘੱਟ ਹੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਆਪ
ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਹਜ
ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਖਸ਼ੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅਲੌਕਿਕ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਮਨ
ਆਤਮਿਕ-ਰਸ ਬਿਭੇਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸੰਨ 1976 ਈ. ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਦੇਵ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ
ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਦਾਸ ਦਾ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।
ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਵਿਰੱਕਤ' ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ

* 'ਵਿਰੱਕਤ' ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਹਜ ਕਥਾ' ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ
4 ਭਾਗਾਂ 'ਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਤੋਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ
ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰਾਮਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ, ਕਰਨਾਲ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ “ਭਾਈ! ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਹੜਾ ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਲਿਆ ਕੇ ਇਹਨੂੰ (ਮੈਨੂੰ) ਦੇ ਦੇ।” ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪੂਜਯ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨੇ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੁਰਮਾਇਆ “ਲੈ ਭਾਈ! ਇਸ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਬਕ ਸਮਝਕੇ ਪੜ੍ਹੀਂ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਨਿਸਚਾ ਪਕਾਈਂ। ਜਿੱਥੋਂ ਨਾ ਸਮਝ ਆਵੇ, ਸਾਥੋਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਕਰੀਂ।”

ਇਹੀ ਸੀ ਉਹ ਦੁਰਲੱਭ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਅਮਰ ਵਸਤੂ’ ਜੋ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰੀਚਰਨ ਸਿੰਘ ‘ਹਰੀ’ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਸਾਡੇ-ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲਗਨ ਸੀ, ਸੋ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਖੁਰਾਕ ਬਣ ਗਈ। ਉਸ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਛਕ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਯਾਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਸੱਚਖੰਡਵਾਸੀ ਸੰਤ ‘ਹਰੀ’ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵੀ ਬਚਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਕਰਣ-ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ‘ਵਿਰੱਕਤ’ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਬਖਸ਼ੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ, ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਝੂਠੇ, ਮਿਥਿਆ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਣਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਨਾਸਕਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਦਿਸਦੀ-ਅਣਦਿਸਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸੂਖਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕਲਪਿਤ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਾ ਕੇ ਬੈਰਾਗ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਦੇਵੀ ਸੱਚ, ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦਮਈ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਕਰਵਾਈ। ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰੀ ਸੰਕਲਪਾਂ-ਵਿਕਲਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰਣਾਗਤੀ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਰੱਥਯ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਬਖਸ਼ੀ। ਜਦੋਂ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਅਵਸਥਾ ਆਈ ਤਾਂ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਤੁੱਠ ਕੇ ਅਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਗਵਾਂ ਭੇਖ ਦੇਕੇ, ਅਪਣੇ ਪਾਵਨ ਗੁਰੂ-ਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ-ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਰਮ ਪੂਜਨੀਕ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਅਨੰਤ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਕੇ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਹੁਕਮ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ ਆਕੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਰਥਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਈ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ 'ਹਰੀ' ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਪਤਾ "46-'ਹਰੀ ਨਿਵਾਸ', ਰਣਜੀਤ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ ਛਾਉਣੀ" ਨੋਟ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਬਕ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਪੋਥੀ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਹੀ, ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਅਮੋਲਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇਕੇ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਆਖਰਕਾਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪੋਥੀਆਂ ਲੈਣ ਗਏ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ? ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਦਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ-ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਖੁੱਭੀ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਭੇਟਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਛਪਵਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਵੰਡਦੇ ਰਹਿਣ, ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਸੋ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਣ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੀ ਛਪਵਾਈਏ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਸ਼ਰੀਰ ਬਿਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।" ਇਹ ਬਚਨ ਹੋਇਆਂ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਬੀਤੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਦੋਂ ਫਿਰ ਪੋਥੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ। ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰੀਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਹਰੀ' ਜੀ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸੇਵਕ, ਉਹ ਦਿਆਲੂ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵੰਡਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਉਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਦਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿੰਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦੇਣ ਤਾਂ ਇਹ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਸੇਵਾ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ-ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਉਂ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣੀ ਸ਼ੁੱਭ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਦਾਸ ਦੀ ਤੀਬਰ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਸ਼ੁੱਭ ਕਾਰਜ

ਲਈ ਦਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਿਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੇਗਾ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੁਣ ਇਸ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਜਰੂਰੀ ਸੋਧਾਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਟਾਈਪ ਸੈਟਿੰਗ (Type-Setting) ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਪਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭੇਟਾ 'ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮਲ' ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਮੋਲਕ ਭੇਟਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੁਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ-ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮੂਹ ਵਿਦਵਾਨ, ਖੋਜਾਰਥੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਸੱਜਣ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਵਡਮੁੱਲੇ ਨਿਰਮਲ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈ ਸਕਣ।

ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਉਪਰਾਲੇ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰੀਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਹਰੀ' ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੂਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸੰਤ ਸੇਵੀ, ਵਿਦਵਾਨ, ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਦਿਆਲੂ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ, ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਵੀ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਪਾਠਕ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੁਰਲੱਭ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ, ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੀ ਭੇਟਾ (ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮਲ) ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕਰਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੂ ਬਦਲਾਅ ਆਵੇਗਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਡੀ ਕੀਤੀ ਇਹ ਤੁੱਛ ਸੇਵਾ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਬੇਨਤੀ ਕਰਤਾ

ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ)

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ

ਨਿਰਮਲ ਮਾਰਗ, ਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼-249 201

ਜਿਲ੍ਹਾ ਦੇਹਰਾਦੂਨ (ਉੱਤਰਾਖੰਡ)

ਮਿਤੀ : 14 ਜਨਵਰੀ, 2012 (ਮਾਘੀ)

ਸੰਕੇਤਕ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਨੋਟ :- (ਅੰਗ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।

ਬ: ਨਾ: ਅ: ੨ — ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ, ਅਧਯਾਯ ੨

ਦ: ਗੰ: — ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ

ਕ: ਉ: ੨।੨।੩—ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ, ਅਧਯਾਯ ੨ ਬੱਲੀ ੨ ਸ਼ਲੋਕ ੩।

ਕੇ: ਉ: ੧।੨—ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਖੰਡ ੧ ਸ਼ਲੋਕ ੨।

ਬ੍ਰਿਹ:ਉ:੩।੮।੧੧—ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਅਧਯਾਯ ੩ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੮ ਸ਼ਲੋਕ ੧੧।

ਭਾ: ਗੁ: — ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ

ਮੁੰ: ਉ: ੩।੧।੫—ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮੁੰਡਕ ੩ ਖੰਡ ੧ ਸ਼ਲੋਕ ੫।

ਮਾਂ: ਉ: ਵੈ: ਕਾ: ੧੨—ਮਾਂਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਵੈਤਥਯ ਪ੍ਰਕਰਣ, ਕਾਰਕਾ ੧੨।

ਮਾਂ: ਉ: ਅਦ੍ਵੈ: ਕਾ: ੧੦—ਮਾਂਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਅਦ੍ਵੈਤ ਪ੍ਰਕਰਣ, ਕਾਰਕਾ ੧੦।

ਮਾਂ: ਉ: ਅਲਾ: ਕਾ: ੪੦—ਮਾਂਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਅਲਾਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਰਣ ਕਾਰਕਾ ੪੦।

ਮਾਂ: ਉ: ਆ: ਕਾ: ੧੦—ਮਾਂਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਆਗਮ ਕਾਰਕਾ ੧੦।

ਛਾਂ: ਉ: ੬।੧।੪—ਛਾਂਦੋਗ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਅਧਯਾਯ ੬ ਖੰਡ ੧ ਸ਼ਲੋਕ ੪।

ਤੈ: ਉ: ੨।੪।੧—ਤੈਤੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਬੱਲੀ ੨ ਅਨੁਵਾਕ ੪ ਸ਼ਲੋਕ ੧।

ਵਿ: ਸਾ: ੫।੧੬੧—ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ, ਤਰੰਗ ੫, ਛੰਦ ੧੬੧।

ਗੀ: ਅ: ੪ ਸ਼: ੧੬—ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, ਅਧਯਾਯ ੪ ਸ਼ਲੋਕ ੧੬।

ਮਨੁ: —ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ।

ਸੂਤ: ਮੁ: ਅ: ੫—ਸੂਤ ਸੰਘਤਾ, ਮੁਕਤੀ ਖੰਡ, ਅਧਯਾਯ ੫।

ਮਹਾ: ਸ਼ਾਂ:—ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਬ।

ਯੋ: ਵਾ:—ਯੋਗ ਵਾਸਿਸ਼ਟ।

ਵਿਵੇਕ: ਚੂ:—ਵਿਵੇਕ ਚੂੜਾ ਮਣੀ।

ਭਾਗ: ਸ: ੧੧—ਭਾਗਵਤ ਸਕੰਦ ੧੧।

ਅਪ: ਅਨੁ—ਅਪਰੋਖ ਅਨੁਭੂਤੀ।

ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ

ਤੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨ ਤੂੰ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ।
ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਹੀ ਤੇਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ॥
ਕਿਸੇ ਕਹੇਂ ਯਹ ਅਪਨਾ ਪਰਾਇਆ।
ਜਬ ਕਿ ਤੂੰ ਨੇ ਹੀ ਰਚਨ ਰਚਾਇਆ॥
ਭੇਦ ਮਨ ਕਾ ਹੀ ਮਨ ਕੋ ਸਤਾਵੇ
ਦਿਸ਼ ਦਿਸ਼ਟਾ ਹੈ ਖੇਲੁ ਤੁਮਾਰਾ।
ਤੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨ ਤੂੰ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ॥
ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਹੀ ਤੇਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ॥
ਭੂਲੇ ਭਟਕੇ ਥੇ ਹਮ ਕਬ ਕੇ ਰਾਹੀ।
ਭੈ ਦੇਤੀ ਥੀ ਨਿੱਤ ਜਮ ਕੀ ਫਾਹੀ॥
ਕੋਈ ਸੁਨਤਾ ਨਾ ਥਾ ਯਹ ਦੁਹਾਈ
ਆ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨੇ ਇਕ ਤੀਰ ਮਾਰਾ।
ਤੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨ ਤੂੰ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ॥
ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਹੀ ਤੇਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ॥
ਜਬ ਸੇ ਸਤਿਗੁਰ ਕੋ ਤੂੰ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ।
ਪਰਦਾ ਦੂਰੀ ਕਾ ਛਿਨ ਮੇਂ ਉੜਾਇਆ॥
ਗ੍ਰਹਣ ਤਿਆਗ ਕੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾਸੀ।
ਹਮ ਤੋਂ ਰੂਪ ਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਤੁਮਾਰਾ॥
ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ॥
ਮੈਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਮੈਂ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ।
ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ॥

✽ ਭੂਮਿਕਾ ✽

ਇਹ ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਸ, ਪੂਰਨ ਵਿੱਦਵਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਯ ਨੂੰ, ਇਹ ਦਾਸ ਭੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਨ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੀ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਯ ਆਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਲਪ ਮਤਿ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪਣੀ ਚਰਚਾ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਸਕਦਾ?

ਮੂਕ ਉਚਰੇ ਸਾਸਤ੍ਰ ਖਟਿ ਪਿੰਗ ਗਿਰਨ ਚੜ੍ਹ ਜਾਇ।

ਅੰਧ ਲਖੈ ਬਧਰੇ ਸੁਨੈ ਜੋ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਾਇ। (ਬ. ਨਾ. ਅ. ੨)

ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਇਸਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਯ ਸੀ ਤਾਂ ਭੀ ਇਸ ਅਲੇਖ ਵਿਸ਼ਯ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਨ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ-

ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਕਹਾ ਕਰੈ ਬਪੁਰੀ ਖਿਲਾਵਨਹਾਰੋ ਜਾਨੈ। (ਅੰਗ ੨੦੬)

ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ-ਗਿਆਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਹੋ ਕੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੀ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਨਿਮਿੱਤ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਨਿਮਿੱਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰ ਵਿਕਲਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ।

ਪਰਮ ਪੂਜਯ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ੧੦੮ ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ (ਹੋਤੀ ਵਾਲੇ) ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਆਰ) ਨਿਵਾਸੀ ਦੀ ਇਸ ਦਾਸ ਪਰ ਅਪਾਰ ਦਯਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਜੋ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ-ਅਜਿਹੇ ਅਨਜਾਣ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਕੇ, ਨਿੱਤ ਹੀ ਬਾਰੰਬਾਰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰਹੱਸਯਮਈ ਬਚਨ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਠਾ ਇਤਨੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ ਜੋ ਜਦ ਭੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਚਨ ਬੋਲਦੇ, ਉਹ ਵ੍ਰੇਤ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਿੱਚ ਬਦੋਬਦੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਆਪ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਸਤ-ਕਮਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾਸ ਪਰ ਆਪ ਦਾ ਜੋ ਉਪਕਾਰ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਕਥਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਆਪ ਤਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਪਰ ਹੀ ਇਤਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸਨ ਜੋ ਜਿਸ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਭੀ ਵਿੱਦਯਾ ਤੇ

ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਸ਼ੁਨ ਦੇਖਦੇ, ਉਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦੇਕੇ ਵਿੱਦਯਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਿੱਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਆਪ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹੋਰ ਭੀ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਯ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਭੀ ਸਨ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਉਚਾਰਨਾ ਕਠਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੋਧ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਵ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਭੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸਹਿਤ ਸ਼ੰਕਰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਕੇਵਲ ਅਰਥ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ੧੪੩੦ ਸਫੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਸੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕੇਵਲ ਗੋਵਿੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਰਥਾਤ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਉਪਾਇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਤੇ 'ਸਰਬੱਤ ਪੂਰਨ' ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਤੱਤ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜੋ ਭੀ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ-ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਦੇ ਬਚਨ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰੂਪ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤੁਅੱਸਬ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਸਲੀਅਤ ਚਾਹੀਏ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹੋਣ। ਜੋ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਤੜਪਦਾ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਪੁਰਸ਼ ਕਦੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਖੂਹ ਦਾ ਜਲ ਪੀਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਹੀਂ? ਜਲ ਸ਼ੁੱਧ, ਸ੍ਵਾਦਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਏ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਖੂਹ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰੁਪਏ, ਪੈਸੇ ਤੇ ਨੋਟ ਕਦੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਪਾਸੋਂ ਆਏ ਹਨ ਯਾ ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਈਸਾਈ, ਭੰਗੀ ਜਾਂ ਚਮਾਰ ਆਦਿ ਪਾਸੋਂ। ਝੱਟ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ 'ਲਾਲ' ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਧੋ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿਉਂ ਹੀ

ਕੇਵਲ 'ਆਤਮ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ' ਦੇ 'ਬਚਨਾਂ' ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਹੋਣ, ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ 'ਆਪਣੇ ਆਪ' ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਫੁਲਵਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲ ਚੁਣੇ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਯਾ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਦਾਇਰੇ ਰੂਪ ਜਾਲ ਵਿੱਚ, ਜੀਵ ਰੂਪ ਪੰਛੀ ਫਸਦੇ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਭੁੱਖੀਮਾਨ ਜਗਯਾਸੂ, ਆਪ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਾ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਬਿਰਹ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਸੜੇ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸੀਤਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ ਮੇਘਾਂ (ਬੱਦਲਾਂ) ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਯਾਨੀ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਜੀਵ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਮਰੂਮ ਸਮਝੇਗਾ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਉੱਤਮ ਰੰਗ, ਮਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਨੂੰ, ਰੰਗੇ ਬਗੈਰ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੈਲਾ ਮਨ ਜੋ ਹਾਲਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕੁੱਝ ਇੱਛਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਸਾਬਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੋਏ ਮਤਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੁਣ ਕੀਤਾ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੋਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਜਾਂ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਵੇਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉੱਚ-ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ (ਦਾਸ) ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਵੱਧ-ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੀ ਹਾਸੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ, ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਮਰਜ਼ (ਬੀਮਾਰੀ) ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੰਦਰੁਸਤ (ਨਾਵਾਕਫ਼) ਚਤੁਰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਗਲ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਭੀ ਅਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਲਾਗੀ ਹੋਇ ਸੁ ਜਾਨੈ ਪੀਰ॥ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਅਨੀਆਲੇ ਤੀਰ॥

(ਅੰਗ ੩੨੭)

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਣੀ ਵਾਲੇ ਤੀਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਏ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਯਾਨੀ ਬਾਤ-ਚੀਤ ਜੋ ਅਟਪਟੀ ਜਿਹੀ ਭੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਭੀ ਮਜ਼ਬੀ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ (ਸੁਤੰਤ੍ਰ) ਪੰਛੀ (ਪ੍ਰੇਮੀ) ਬਿਨਾਂ, ਇਸ ਆਕਾਸ਼ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਉਡਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ, ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜ਼ਮੀਨ ਪਰ ਕੈਦ ਕੱਟ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਵਿੱਦਵਾਨ ਲੋਕ, ਅਵਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭਰੇ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ (ਬੇਢੰਬੀਆਂ ਗੱਲਾਂ) ਦੇਖਕੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰੀ ਸੰਯੁਕਤ ਸੁੰਦਰ ਨੌਕਾ (ਕਿਸਤੀ) ਹੀ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਕਿੰਤੂ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰੀ ਰਹਿਤ ਕੁਰੂਪ ਨੌਕਾ ਭੀ ਅਵੱਸ਼ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ, ਮਲਾਹ ਅਣਜਾਣ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਨੌਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਕੁਰੂਪਤਾ ਦਾ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਆਪਣੇ ਅਤੀ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਦੇਹਪਾਤ (ਮਰਨ) ਨਾਲ ਪਿਆ ਵਿਛੋੜਾ, ਜਿਸਦਾ ਮਨ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਉਸੀ ਛਿੰਨ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋਕੇ, ਉਹ ਦੇਹ ਜਿਸ 'ਆਤਮਾ' ਦੁਆਰਾ ਹਰਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ 'ਵਿਜੋਗੀ' ਚਾਰ (4) ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ, ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੱਤ੍ਵ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਉਸਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੱਧਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ 'ਹਰਿਸਿਮਰਨ' ਹੈ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਤੀ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸਾਧਨ ਜੋ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹਨ -

ਪਹਿਲਾ 'ਵੈਰਾਗ ਪ੍ਰਕਰਣ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਜੋਗੀ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਦੂਜਾ 'ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਕਰਣ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਤੀਜਾ 'ਸਤਯ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਰਣ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਹ ਦੀ ਹਰਕਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਆਤਮ-ਜੋਤੀ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਜੋਤੀਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ, ਦੇਹ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਦੇਹ ਦੇ ਭੀਤਰ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ 'ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਰਣ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜਗਤ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਅਸੱਤਯ ਹੈ। ਪਰਦੇ ਪਰ ਫਿਲਮ-ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਵਾਂਗੂੰ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕੇਵਲ ਮਨ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਸੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਆਦਿ ਨਿਰਮਲ ਸੁਭਾਉ, ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਆਤਮਾ' ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੀ ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਮਹਾਂਕਾਸ਼ ਹੀ ਘਟਾਕਾਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੁੱਝ ਭੀ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਅਚੱਲ ਬ੍ਰਹਮ ਇਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਜੋਗੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ 'ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਕਰਣ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਈਸ਼੍ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸੇਵਕ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਮਗਨ ਹੋਏ ਇਕਾਗ੍ਰ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ 'ਹਰਿਸਿਮਰਨ' ਨੂੰ ਭਾਗ-ਤਿਆਗ-ਲੱਛਣਾਂ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ) ਦੁਆਰਾ, ਦੋਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਚੈਤਨ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਮ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਮਰ (ਪ੍ਰਭੂ), ਵਸਤੂ (ਸੰਸਾਰ) ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਹੈ। ਮਰਨ ਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿਜੋਗੀ, ਉਸਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਖੋਜਣ ਲਈ ਤੜਫ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ (ਪਦਾਰਥ) ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਰਸ ਬਣੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੀ, ਵਿਜੋਗੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤੋੜਕੇ, ਕਾਮਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ (ਗੁਰੂ) ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਕੇ ਜਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਯਾਨੀ ਸੁਪਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਸਰੇ ਅਨਿੱਤ ਦੇਹ ਆਦਿ ਪ੍ਰਪੰਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੰਦ-ਸੂਰੂਪ ਆਤਮਾ ਦੀ ਬਿਸ਼ਿਮ੍ਰਤੀ, ਸਿਮਰਨ (ਯਾਦ) ਆ ਕੇ ਵਿਜੋਗੀ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਹੈ।

‘ਅਮਰ ਵਸਤੂ’ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜੋ ਭੀ ਕੋਈ ਅਤੀ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਦ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਚਿੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਉਪਰਾਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ (4) ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਕੋਈ ਭੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਜੋਗ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਿੱਤ ਅਟਕ ਕੇ ਬੇਚੈਨ ਹੈ ਉਹ ‘ਕਨਿਸ਼ਟ’ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਆਤਮ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਯਾਨੀ ਉਹ ਉਪਾਸਨਾ ਆਦਿ ਕਰਮ ਹੀ ਕਰੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਜੋਗੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਜੋਗੀ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਮਿੱਤ੍ਰ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਨੇ ਇਸ (ਵਿਜੋਗੀ) ਦੀ ਨਾ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਸਭ ਹਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਸਤਿਪੁਰਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਨਾ ਮਾਲੂਮ ਕਿਸ ਗੂੜ੍ਹ ਅਵਿਚਲ ਇਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਨਿੰਦਾਲੂ (ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ) ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗੂੰ, ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਉਂ ਬੋਲੇ—

‘ਅੱਛਾ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮਨ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁਲਾ ਬੈਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸਾਗਰ ਯਾਨੀ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ (ਨਿਰੰਤਰ) ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।’

ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਿਯ ਵਰ! ਇਹ ਤੂੰ ਕਿਸ ਅਨੋਖੀ, ਪਵਿੱਤ੍ਰ, ਆਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਥਾਹ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਡੁਬੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਬਾਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ—

‘ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਵਸਤੂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਮਨ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁੱਧ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ?’

ਉਹ ਵਸਤੂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਬਚਨ ਉਸ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ (ਯਾਦ) ਕਰਾ ਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਬੋਲੇ? ਅਥਵਾ ਇਹ ਤੇਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਯੋਗ ਮਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿਣ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਨਸ਼ੀਲੀ ਵਸਤੂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ, ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ। ਜੋ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਭੀ ਕਦੇ ਬੋਲਦਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ? ਜਿਸਨੇ ਟੁੱਬੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਾਈ, ਉਹ ਜਲ ਦੀ ਡੂੰਘਿਆਈ ਬਾਰੇ, ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਕੀ ਆਖ ਸਕੇਗਾ? ਚਾਰ (4) ਦਿਨ ਸੰਸਾਰੀ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਹੁਣ

ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਉੱਦਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਕਿਉਂ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਇਸ ਸੁੰਦਰ-ਥਾਟ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ?

ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਭੀ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਗਰੀ ਦਾ ਗੇਟ (ਦਰਵਾਜ਼ਾ) ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਮੈਂ ਅਤੇ ਤੂੰ' ਭੀ ਦਮਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ, ਉਸ ਥਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ? ਜਿਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਵਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਗਰੀ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ, ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ਯ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਕੇ ਉਸ ਆਨੰਦ ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਾਗਰ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਦੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ?

ਤੂੰ ਉਸ ਮਤਵਾਲੇ ਵਿਜੋਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਿਆਰੇ! ਦੇਖਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਥਾ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਜੋ ਸੂਯੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰਸੰਵੇਦਯ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਪਰਸੰਵੇਦਯ-ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਮਦਰਾ ਵਿੱਚ ਮਸਤਾਨੇ ਹੋਏ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਹਰਕਤ ਯਾਨੀ ਬਾਹਰੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵੇਲੇ, ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਮਨ ਭੀ ਉਸੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਰ ਆਦਿ ਲਾਕੇ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼, ਸੁਗੰਧੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਉਸਦੇ ਪਾਸ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸ਼ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉੱਡ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਸੁਗੰਧੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਤੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਪਰ, ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਜੋਗੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਕੁੱਝ ਕਥਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਭੀ ਜਿਸਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮਨ, ਅਮਨੀਭਾਵ (ਮਨ ਰਹਿਤ ਹਾਲਤ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੂੰ ਜੋ ਤੀਰਥ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਅਤੀ ਖਚਿੱਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਉਸ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸੂਨ, ਅੰਝੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਹੀਨ ਨੂੰ, ਉਸ ਤੱਤ੍ਵ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਵਿਜੋਗੀ ਦੀ ਬੀਤੀ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਕੀ ਹੈ? ਸੈਂਕੜੇ ਬਾਰ ਸਮਝਾਉਣ ਪਰ ਭੀ ਬਾਰੰਬਾਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਲਗਾਉਂਦਾ

ਹੈਂ। ਮੰਨਿਆਂ ਕਿ ਇਹ ਭੀ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੂੰ 'ਬਾਲ ਉਪਦੇਸ਼' ਨੂੰ ਹੀ ਲਈ ਬੈਠਾ ਹੈਂ, ਕੀ ਇਹ ਤੇਨੂੰ ਬੀ. ਏ. ਜਾਂ ਐਮ. ਏ. ਆਦਿ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦਿਵਾ ਦੇਵੇਗਾ? ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਤੀਜੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਆਦਿ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਯਾਨੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰਤਵਿਯਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ?

ਪਾਠ ਬੁੱਧੀ ਭੀ ਤੇਰੀ ਅਤੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਿਰਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤੂੰ ਕਿਤ-ਕਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈਂ-ਇਸੀ ਵਿੱਚ ਅਹੁ-ਬੁੱਧੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈਂ, ਕੀ ਦਵਾਈ ਖਾਧੇ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਨੁਸਖਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਰੋਗ ਹਟ ਜਾਵੇਗਾ? ਬੇਸਮਝ! ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਥਾ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਪਰ ਅਮਲ ਇੱਕ ਰੱਤੀ ਜਿੰਨਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੰਝੀ (੨੫) ਪਾਠ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ, ਪੰਜ (੫) ਪਾਠ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਨਿੱਤ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਗੀਤਾ, ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਸਹਸਰਨਾਮਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪਾਠ ਨਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਤਿਆਦਿ ਵਿਅਰਥ 'ਹਉਮੈ' ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਤਿਸੰਗ ਹੀਨ, ਐਧਾ ਮਨੁੱਸ਼, ਖਾਣ-ਯੋਗ ਸ੍ਵਾਦਿਸ਼ਟ ਗੁੱਦੇ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਲਈ ਉੱਪਰਲੇ ਛਿਲਕੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਛਿੱਲੜਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਫਲ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਭੰਗ, ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮਸਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਲੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਕੁਰਲੀਆਂ ਹੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਚਾਰ (ਆਚਰਣ) ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਪਾਠ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵੱਲੋਂ ਰੋਕ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਚੱਲ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੇ

ਆਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਜੀਤਿਆ ਜਾਇ॥ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਕੀਮਤਿ ਪਾਇ॥

(ਅੰਗ ੩੫੫)

ਨਿਰਾ ਬਦਾਮਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਕੁੱਝ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਲੀ ਗਿਰੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਥਾ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇਵਲ ਤੇਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸਤਿ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਖਾਤਰ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ! ਭਾਵੇਂ ਚੌਥੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਅਥਵਾ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਸੁਖਮਨੀ ਜਾਂ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਪੂਰਾ ਕਰ। ਮਨ ਨੂੰ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ

ਕਰਾਉਣਾ, ਸਭੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਨਿਰੇ ਪਾਠ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਜਿਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੀ ਮੰਦ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕਈ ਕਈ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਤਲਬ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਤਨੇ ਪਾਠ ਕਰੇ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਅਨੁਭਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਕੇ, ਪੂਰਾ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ। ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਦ੍ਰਿੜ ਰੂਪੀ ਰੋਗ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਵਾਸਤੇ, ਨੁਸਖੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਮਈ ਦਵਾਈ ਹੈ, ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯਤਨ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਬਕ ਲਗਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਇਸ ਲਈ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਜਿਤਨਾ ਭੀ ਤੂੰ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਉਸ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਲ ਕਰ।

ਨਿਰੰਤਰ ਇੱਕ ਰਸ ਬੈਠਦਾ, ਉਠਦਾ ਤੇ ਚਲਦਾ ਆਦਿ ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰ। ਇੱਕ ਸ਼੍ਰਾਸ ਭੀ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਬਿਤਾ। ਤੇਰਾ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਭਯਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਲੂਮ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਾਣ, ਨਾਮ ਤੇ ਮਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਣ।

ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ, ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਸਤ੍ਯਸੰਕਲਪ, ਸਤ੍ਯਕਰਮ, ਸਰਬੱਯਜ, ਸੁਤੰਤ੍ਰ, ਵਿਆਪਕ, ਅਜਰ, ਅਮਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਧਰਮਾਂ ਯੁਕਤ ਈਸ਼੍ਵਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਤਾਂ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਵਿਜੋਗੀ ਦੇ ਚਿੰਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੱਤ੍ਵਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਵੀ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਯਾਨੀ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਜੋ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਆਨੰਦ ਦੀ ਮੋਹ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਸ਼ੱਤ੍ਰੁਆਂ ਤੋਂ ਰੱਛਿਆ ਲਈ ਵੇਰਾਗ ਅਤੇ ਅਭਯਾਸ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿੜ ਕਿਲਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਆਨੰਦ ਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆ ਜਾਵੀਂ, ਤੇਨੂੰ ਵਿਜੋਗੀ ਦੀ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਹਾਲ ਉਪਾਇ ਸਹਿਤ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਏਗਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੋਵੇਗੀ! ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਕ—

ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਅਪਾਨ ਨੂੰ ਨੀਚੇ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਧੱਕਦਾ ਹੈ।

ਕ: ਉ: ੨।੨।੩।

ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਤਰ (ਕੰਨ) ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤਰ ਹੈ, ਮਨ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਨੇਤ੍ਰ ਦਾ ਨੇਤ੍ਰ ਹੈ।

ਕ: ਉ: ੧।੨।

ਇਤਿਆਦਿਕ ਸੁਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਮਨੁੱਸ਼ ਦੁਆਰਾ

ਸਭ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਾਲਾ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਉਂ ਮੰਨ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਤ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਕਹਾਵੇਗਾ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ, ਤੂੰ ਭੀ ਸੁਣੀ ਜਾਵੀਂ। ਇਹ, ਇਸ ਵਿਵਿਹਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਭੀ ਸਰਬਦਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੰਧ ਭੀ ਸਪਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ ਅਰਥਾਤ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਹੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹ-ਆਤਮਵਾਦੀ ਵਿੱਚਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਖਿਮਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ !

—ਹਰੀ

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

੧ ਵੈਸਾਖ ਬਿ. ੨੦੦੫

ਵੈਰਾਗਜ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਸੂਰਜ ਮੰਗਲਾਚਰਣ*

ਸੋਏ ਅਵਿਦਯਾ ਨੀਂਦ ਮੇਂ, ਬਨਾ ਆਪ ਜੋ ਜੀਵ।
ਉਤਪਤਿ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਜੋ, ਨ ਸੰਕਲਪ ਬਿਨ ਸੀਵਾ॥ ੧ ॥

ਜਾਗਯੋ ਅਪਨੀ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਮੁਕਤੀ ਸੀ ਤਿਸ ਮਾਨ।
ਬੰਧ ਮੋਖ ਸੇ ਰਹਿਤ ਕੀ, ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਨ॥ ੨ ॥

ਭੇਦ ਅਭੇਦ ਸਮਾਧਿ ਭੀ, ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਨਾਹਿ।
ਸਬਦ ਅਮਰ ਅਜ ਆਦਿ ਲੇ, ਵਿਵਸਥਾ ਨ ਤਿਸ ਮਾਹਿ॥ ੩ ॥

ਕਲਪੀ ਦ੍ਰੋਤ ਵਿਨਾਸ ਹਿਤ, ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਬਦ ਬਨਾਇ।
ਉੜੀ ਦ੍ਰੋਤ ਅਦ੍ਰੋਤ ਕਹਾਂ, ਕਿਸ ਕੋ ਕੌਣ ਧਿਆਇ॥ ੪ ॥

ਅਧਯਾਤਮਾ ਅਪਵਾਦਾ ਬਿਨ, ਹੋਇ ਨ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ।
ਪਰ ਜੋ ਕਰੇ ਨ ਲਿਪਤ ਵਹ, ਸੁਪਨੇ ਜਿਉਂ ਵਿਵਹਾਰ॥ ੫ ॥

ਮੁਝ ਹੀ ਵਿਕਲਪਹੀਨ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਮ।
‘ਅਮਰ ਵਸਤੂ’ ਸੁ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੁ, ਲੇਸ ਨ ਲੇਪ ਅਕਾਮ॥੬ ॥

* ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ: ਮੰਗਲਾਚਰਣਮ - (ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ) ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ।

1. ਬਿਵਾ - ਕਲਯਾਣ ਸੂਰੂਪ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) 2. ਹੋਰ 3. ਕਲਪਨਾ 4. ਖੰਡਨ

ਵਿਜੋਗੀ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੜਪ

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਉਸ ਵਿਜੋਗੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਪੱਕਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਭ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਇੱਕ 'ਉਸ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਖੋਜ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਫੇਰ ਕਦੇ ਵਿਜੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜੋ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੇਖੀ ਹੈ -

ਇਹ ਵਿਨਾਸ਼ੀ, ਬੇ-ਰਸੇ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਮੈਨੂੰ ਅੱਛੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਇਹ ਉੱਪਰੋਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਅਤੇ ਜੇ ਅੰਦਰੋਂ ਫੋਲ ਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਧੋਖੇ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਰਹੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਕੌਣ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਫਿਰੇ? ਬੇਸਮਝ, ਨਾਲਾਇਕ ਮਨ! ਤੇਰੀ ਕੀਤੀ, ਤੇਰੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਤੂੰ ਭੀ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਭੁਲ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਦੇਖੀ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ? ਦੇਖ ਲਿਆ ਮ੍ਰਿਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਜਲ? ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੁਪਨ ਪ੍ਰਪੰਚ। ਹੋਣਾ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਾ ਤੇ ਮਾਲੂਮ ਹੋਣਾ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਸੁੰਦਰ, ਕੋਮਲ ਤੇ ਪਿਆਰਾ-ਪਿਆਰਾ ਦਿਖਦਾ ਸੀ, ਨਿਰਾ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਨਾ ਹੱਥ ਹਿਲਦਾ, ਨਾ ਸਿਰ, ਨਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੋਹਣੀਆਂ-ਸੋਹਣੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤੱਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਿੰਜਰਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਪੰਛੀ, ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਸੋਹਣਾ ਜਾਣ ਕੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਹੱਸ-ਹੱਸ ਮਨ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਂਦਾ, ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ, ਛੇੜਦਾ ਤੇ ਜੋ ਜੀਅ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੋਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਪਿੰਜਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂ ਕੀ ਅਤੇ ਕੋਲ ਕੀ ਜਾਵਾਂ, ਜਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਭੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਮੈਂ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹਾਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਕਿਤਿਓਂ ਆਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਹ

ਤਾਂ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ! ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਖਹਿੜਾ ਛੁੱਟ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਦੀ ਹੈ। 'ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ' ਡੁੱਬਦਾ ਬੇੜਾ ਪਾਰ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠਾ ਮੋਹ ਡੁਬੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ ? ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਜੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਹੈ। ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜੀਵਨ, ਉਸਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਆਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ? ਜਾਂਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ ਅਤੇ ਲੈ ਕੌਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਜਦ ਤੱਕ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਇਹੋ ਹੀ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣੀ ਹੈ। ਜੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਫਿਰ ਉਸ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਠੰਗ ਦੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ। ਜਾਅਲਸਾਜ਼ੀ ਭੀ ਕੋਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ? ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਦੇ ਖਦਾ-ਦੇਖਦਾ, ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਹਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬੁਲਬੁਲ ਹੁਣ ਚਹਿਕਦੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਬੂਤਰ ਹੁਣ ਗੁਟਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੇਨਾ ਹੁਣ ਸੋਹਣੀਆਂ-ਸੋਹਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਉਸ ਕੋਇਲ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ, ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਚਕੋਰ ਹੁਣ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਲੱਖਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਕਰੀਏ-ਨਾ ਇਸਨੇ ਬੋਲਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਨੇ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਭੀ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਕਰਾ ਦੇਵੇ, 'ਤਨ' ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਵਾਂ, 'ਮਨ' ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕਰਾਂ ਅਤੇ 'ਧਨ ਐਸ਼ੁਰਯ' ਉਸ ਰਹਿਬਰ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਦੇਵਾਂ ! ਉਸ ਵਰਗਾ ਦਿਆਲੂ ਕੌਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਦਾਤਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਿਜੋਗ ਨਾਲ ਸੜਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਸੁੱਛ ਅਤੇ ਸੀਤਲ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਪਾਵੇ।

ਉਸ ਨਟ ਦਾ ਭੇਦ, ਉਸ ਠੱਗ ਦਾ ਉਪਾਇ, ਉਸ ਡੰਗੇ ਹੋਏ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰ ਤੇ ਉਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਜਾਲ, ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੀਵ ਉਸਦੀ ਠੱਗੀ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸੰਤ ਹੀ ਉਸਦੀ ਠੱਗੀ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼, ਉਸ ਲੁਟੇਰੇ ਦੇ ਵਾਕਫ਼, ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਨੂੰ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਖਦੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਵਸਦੇ

ਯਾਨੀ ਉਸ ਨਾਲ ਗੁੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ, ਬੀਤ-ਰਾਗ (ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ) ਇਸ ਤੱਤ ਦੇ ਵੇਤਾ (ਜਾਣਕਾਰ), ਇਸਥਿਤ- ਖੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯ-ਜਿੱਤ, ਪੂਰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਭਵਸਾਗਰ (ਸੰਸਾਰ) ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਵਿੱਛੁੜੇ ਹੋਏ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾ ਦੇਣ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਜੋਗ ਹੀ, ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਜੋ ਅਨੰਤ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਕਲਪ ਰੂਪੀ ਤਰੰਗਾਂ ਸਹਿਤ ਠਾਠਾਂ ਪਿਆ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੀ ਵਿੱਛੁੜ ਗਿਆ, ਉਸ ਨਿਭਾਗੇ ਦਾ ਭੀ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਰ (ਮਰ) ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਤੀਰ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਮੌਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੜਪ-ਤੜਪ ਕੇ ਜਾਨ ਖੁਸਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੋਇਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸੁ ਪਿਆਰੇ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਮਰਿ ਚਲੀਐ॥

ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਸੰਸਾਰਿ ਤਾ ਕੈ ਪਾਛੈ ਜੀਵਣਾ॥ (ਅੰਗ ੮੩)

ਮੇਰਾ ਸਾਥੀ, ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਜਦ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖ (ਜ਼ਹਿਰ) ਦੇ ਤੁੱਲ ਭਾਸਦਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਵਾਂਗੂੰ ਸਾੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਛਾਂ, ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਪਹਾੜ, ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ, ਸ਼ਤਰੰਜ ਵਰਗੀ ਖੇਡ ਅਤੇ ਰੇਤ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਘਰ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦਾ? ਇਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਛਲ ਹੈ ਜੋ (ਮਾਇਆ) ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ—ਸਤੋ, ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਭੀ ਰੂਪ (ਸ਼ਕਲ) ਤੇ ਨਾਮ (ਜੋ ਕਲਪਿਤ ਹਨ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਿਖਦੀ ਹੈ, ਸੁਪਨ-ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਣਾਮੀ ਤੇ ਅਸੱਤਯ ਹੈ—

ਇੰਦ੍ਰ ਪੁਰੀ ਮਹਿ ਸਰਪਰ ਮਰਣਾ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਪੁਰੀ ਨਿਹਚਲੁ ਨਹੀ ਰਹਣਾ॥

ਸਿਵ ਪੁਰੀ ਕਾ ਹੋਇਗਾ ਕਾਲਾ॥ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਬਿਨਸਿ ਬਿਤਾਲਾ॥

(ਅੰਗ ੨੩੭)

ਸਗਲ ਪਾਸਾਰੁ ਦੀਸੈ ਪਾਸਾਰਾ॥ ਬਿਨਸਿ ਜਾਇਗੋ ਸਗਲ ਆਕਾਰਾ॥

(ਅੰਗ ੨੩੭)

ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਤਾਂ ਉਹੀ ਹੋਇਆ ਜੋ ਇਸ ਬੂਟੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਉਂ ਸੱਪ ਕੁੰਜ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘਰ ਵਾਲਾ ਘਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਰ ਤੇ ਅਮਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੈ? ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪਹਿਨ ਲਈਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਹੈ, ਦੇਹ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਦੇਹ, ਭੀ, ਦੇਹਧਾਰੀ ਦਾ ਬਸਤ੍ਰ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਹੀ ਜੀਰਣ (ਪੁਰਾਣੇ) ਹੋਏ ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਦਾ ਅਥਵਾ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੀ ਨਵੇਂ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

‘ਅਸੱਤ੍ਯ’ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਤੇ ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਦੁੱਖ ਤਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾਪਨ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਸੱਤ੍ਯ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਸੱਤ੍ਯ’ ਜੋ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅਭਾਵ (ਨਾ ਹੋਣਾਪਨ) ਯਾਨੀ ਅਸੱਤ੍ਯ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਅਚੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੱਤ੍ਯ ਤੇ ਅਸੱਤ੍ਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਯ, ਤੱਤ੍ਵਦਰਸ਼ੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤ੍ਯ, ਸੱਤ੍ਯ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੱਤ੍ਯ, ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸੰਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰ ਨੂੰ ਸਾਖਯਾਤ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੇ ਸਮਝ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰਮ ਗੁਹਜ (ਗੁਪਤ) ਤੱਤ੍ਵ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਮਝਾਵੇਗਾ? ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੌਣ ਦਿਖਾ ਸਕੇਗਾ? ਕਿਉਂਕਿ—

ਅੰਧਿਆਰੈ ਦੀਪਕ ਆਨਿ ਜਲਾਏ ਗੁਰ ਗਿਆਨਿ ਗੁਰੂ ਲਿਵ ਲਾਗੇ॥

ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰਾ ਬਿਨਸਿ ਬਿਨਾਸਿਓ ਘਰਿ ਵਸਤੁ ਲਹੀ ਮਨ ਜਾਗੇ॥

(ਅੰਗ ੧੨੨)

ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਘੇਰੇ ਵਿਆਕੁਲ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਸੜੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ, ਆਪਣਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮਹਾਂ-ਵਾਕ ਰੂਪੀ ਸੀਤਲ ਜਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਹੰਚਾਉਣ।

ਦੁਖੀਏ ਨਿਨਿਤ ਫਿਰਹਿ ਬਿਲਲਾਏ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਾਂਤਿ ਨ ਪਾਵਣਿਆ॥

(ਅੰਗ ੧੧੮)

ਜਗਤ ਉਧਾਰਣ ਸੇਈ ਆਏ ਜੋ ਜਨ ਦਰਸ ਪਿਆਸਾ॥

ਉਨ ਕੀ ਸਰਣਿ ਪਰੈ ਸੋ ਤਰਿਆ ਸੰਤਸੰਗਿ ਪੂਰਨ ਆਸਾ॥

(ਅੰਗ ੨੦੨)

ਮੈਨੂੰ ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਇੱਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰੋਕਾਂਗਾ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਾਂਗਾ। ਰਸਤਾ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਉੱਤੇ ਅਤਿਸ਼ੇਰ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਏਕਾਗ੍ਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਰਵਾਂਗਾ ਤੇ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ, ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਦੁੰਦ ਹਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਹਿਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਹੋਵੇ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਾਂਗਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ, ਦੇਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਮਲੂਮ ਬਿਨਾਂ, ਧਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀ, ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀ, ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਐਸ਼ੁਰਯ ਬਿਬੂਤੀ (ਸਾਮਾਨ) ਨਾਲ ਕੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ? ਹੇ ਮਨ! ਚੱਲ, ਉਸ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਅਨੁਭਵੀ ਵੈਦ ਦੀ ਮਿੰਨਤ ਕਰ, ਜਿਸਦੇ ਦਵਾਈਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਔਸ਼ਧੀ ਮਿਲਣੀ ਹੈ। ਛੱਡ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਲਬਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ। ਕੋਈ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ, ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਤੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਪਣਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਵੰਗ ਰਚਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ! ਇਸ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਨਮਸ਼ਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ, ਪੂਜਣਯੋਗ, ਵਿਕਾਰਹੀਨ, ਅਸੰਗ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ, ਸੀਤਲ ਚਿੱਤ, ਸੰਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰੂਦੇਵ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕਰਕੇ ਤੁਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਡਿੱਗ!

੨

ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਕਠਨਾਈ

ਵਿਆਕੁਲ, ਨਿਰਾਸ਼ਰੇ, ਡਾਵਾਂਡੋਲ, ਅਧੀਰ, ਸੰਸ਼ੋਯੁਕਤ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕੋਈ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਦਿਰ, ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ, ਮਸਜਿਦਾਂ, ਸਾਧੂ-ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ, ਦੋ ਯਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਹੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਮਾਲੂਮ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਭਾਲਦਾ ਹੈ ? ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਖੋਜ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਹਾੜਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਰਸ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀ ਤੇ ਰਤਨ ਟੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪੱਥਰਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਬਨ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਕਲਪ-ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਹੰਸ ਨੂੰ ਖੋਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੱਚ ਵਿੱਚੋਂ ਮਣੀ ਦੀ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਜੌਹਰੀ ਨੂੰ ਪਰਖਦਾ ਹੈ, ਵੈਦ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਮੰਤ੍ਰੀ (ਅਤੀ ਸੂਝਵਾਨ) ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਿਰਖਦਾ ਹੈ, ਸੌਦਾਗਰ ਬਣਿਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਘਣੀ ਛਾਉਂ ਤੱਕਦਾ ਹੈ, ਪਿਆਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੀਤਲ ਜਲ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਨੂੰ ਤੜਫਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖਾ ਤਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਤਰਸਦਾ ਹੈ, ਦੁਖੀਆਂ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲਿੱਦਰੀ (ਆਲਸੀ) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧਨ ਲਈ ਦੀਨ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਰ-ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰੋਗ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਭਾਰੀ ਪਰੀਸ਼੍ਰਮ (ਮਿਹਨਤ) ਪੂਰਬਕ ਹਸਪਤਾਲ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ। ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਨਿਯਮ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਆਰਾਮ ਮਿਲਣ ਦੇ ਉਪਾਇ, ਉੱਤਮ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦਵਾਈਆਂ, ਲਾਇਕ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ

ਜਿਸ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਉੱਦਮ, ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਨਮਿੱਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਲੂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਹੀ ਜੇਕਰ ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਨਾ 'ਦਯਾ' ਅਤੇ ਉਪਕਾਰ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਲਿਨ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਿਲਕੁਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਕੇ, ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਬਣ ਬੈਠਣ ਤੇ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਠੀਕ ਇਲਾਜ ਨਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੋਈ ਨਾ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ੁਰਥਪੂਰਣ, ਬੁੱਧੀਹੀਨ ਅਤੇ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਯਾਨੀ ਉਲਟ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਚੱਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੌਕਰ, ਦੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸੁਖ ਦੇਣਗੇ? ਉਹ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਉਸੀ ਮਰਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜੋ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਝ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾ ਸਕਦੇ।

ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਤਰਸ ਕਰ, ਤੂੰ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੈਂ, ਇਸ (ਵਿਜੋਗੀ) ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਖਮੀ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਕੌਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਡਾਕਟਰ ਕੌਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇ। ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਮਲੂਮ-ਪੱਟੀ ਹੋ ਜਾਏ ਫਿਰ ਇਹ ਤੇਰੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗਾਵੇਗਾ। ਤੇਰੀ ਇਮਦਾਦ (ਮੱਦਦ) ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਇਸ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਕੀ ਪਛਾਣ ਹੈ? ਇਸ ਦੁਖੀਏ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਵੀ ਕਿਸ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ ਹੈ? ਤੂੰ ਜਗਤ ਦਾ ਨਾਥ ਹੈਂ, ਤੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਹਿਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਰੱਖੇਗਾ ਤੇ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਇਲਾਜ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ ਲਾਲ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ? ਇਹ ਤਾਂ ਪਛਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕੀਮਤ ਕੀ ਪਾਵੇਗਾ? ਬੜੇ ਬੜੇ ਜੋਹਰੀ ਜੋ ਸੂਸਥ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਧੋਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ, ਇਸ ਦਾ ਠੱਗਿਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ? ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਫਿਰਦੇ ਨੂੰ, ਇਹ ਭੀ ਤੇਰੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਈ ਜੋ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕੇਵਲ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਰਖਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਜੇਕਰ ਜ਼ਰਾ ਭੀ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਾਹਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛਲਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਪਿਆ ਅਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਂਦਾ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਠੱਗਾਂ

ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਠਾਠ-ਥਾਠ ਸੰਯੁਕਤ ਗੁਰੂ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉੱਪਰਲੀ ਦਿਖਾਉ ਬਣਾਵਟ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਅਲਸਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਫੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ ਹੈ?

ਜਦ ਇਨਸਾਨ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਖੀਏ ਨੂੰ ਨਾ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਸੁੱਝਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੌਣਾ, ਆਰਾਮ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ! ਕਿਹੜੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਿਆ ਹੈ? ਬੇਚੈਨੀ ਨੇ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਰੂਪੀ ਬਿਪਤਾ ਸਿਰ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਉਂ ਸਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਉਂ ਮਾਰੂਥਲ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਤਪੇ ਹੋਏ ਪਿਆਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੇਖੀਏ, ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨੂੰ ਮੰਜ਼ਿਲ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ?

ਅਸਲ ਬਾਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਮੁਖ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਦੇਭੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਲਚੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਛੁਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਅਤਯੋਗ ਕਾਮਨਾਸ਼ੂਨ, ਅੰਤਰਮੁਖ, ਉਪਰਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਜੋ ਸੰਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਾਖੰਡੀਆਂ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਸ਼ੋਭਾ (ਦਿੱਖ) ਮਿਲਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਪਛਾਣ ਵਿੱਚ ਧੋਖਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ, ਇੱਕੋ ਥਾਲ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਤੀ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਤੀਬਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਪਾਰਖੂ ਹੀ, ਨਕਲੀ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸਲੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੋਖਾਂ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿੱਚ ਗਰਕ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਅਤਯੋਗ ਕਠਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਭੀ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਜੋਗੀ ਕਹਹਿ ਜੋਗੁ ਭਲ ਮੀਠਾ ਅਵਰੁ ਨ ਦੁਜਾ ਭਾਈ॥

ਰੁੰਡਿਤ ਮੁੰਡਿਤ ਏਕੈ ਸਬਦੀ ਏਇ ਕਹਹਿ ਸਿਧਿ ਪਾਈ॥

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨੇ ਐਧਾ॥

ਜਾ ਪਹਿ ਜਾਉ ਆਪੁ ਛੁਟਕਾਵਨਿ ਤੇ ਬਾਧੇ ਬਹੁ ਫੰਧਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਜਹ ਤੇ ਉਪਜੀ ਤਹੀ ਸਮਾਨੀ ਇਹ ਬਿਧਿ ਬਿਸਰੀ ਤਬ ਹੀ॥

ਪੰਡਿਤ ਗੁਣੀ ਸੂਰ ਹਮ ਦਾਤੇ ਏਹਿ ਕਹਿ ਬਡ ਹਮ ਹੀ॥
 ਜਿਸਹਿ ਬੁਝਾਏ ਸੋਈ ਬੁਝੇ ਬਿਨੁ ਬੁਝੇ ਕਿਉ ਰਹੀਐ॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਅੰਧੇਰਾ ਚੁਕੈ ਇਨ ਬਿਧਿ ਮਾਣਕੁ ਲਹੀਐ॥
 ਤਜਿ ਬਾਵੇ ਦਾਹਨੇ ਬਿਕਾਰਾ ਹਰਿ ਪਦੁ ਦ੍ਰਿੜੁ ਕਰਿ ਰਹੀਐ॥
 ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਗੁੰਗੇ ਗੁੜੁ ਖਾਇਆ ਪੂਛੇ ਤੇ ਕਿਆ ਕਹੀਐ॥

(ਅੰਗ ੩੩੪)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਹਠ-ਯੋਗ ਵਾਲੇ ਗੋਰਖ-ਮੱਤ ਦੇ ਜੋਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਹੀ ਭੇਖ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਰੁੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਭੈਰੋ-ਮੱਤ ਦੇ ਲੋਕ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੱਛਾਂ ਆਦਿ ਰੋਮਾਂ ਨੂੰ ਕਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੰਕਰ-ਮੱਤ ਦੇ ਲੋਕ, ਅਲਖ-ਅਲਖ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਕਰਨਹਾਰੇ, ਲੱਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨ ਦੇ ਰੱਸੇ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖੱਪਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੱਤ-ਮੱਤ ਦੇ ਲੋਕ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਭੇਖ ਦ੍ਵਾਰਾ ਹੀ ਕਲਯਾਣ ਪਾਈ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਸ ਭੇਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਲਯਾਣ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਅਰਥ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਹਰੀ ਨਾਮ ਦੇ ਜਾਪ ਬਿਨਾਂ, ਕੇਵਲ ਭੇਖ ਨੂੰ ਹੀ ਕਲਯਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ, ਵਿਚਾਰ-ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀਨ, ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਜਿਸ ਭੇਖ ਵਾਲੇ ਪਾਸ, ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਖਾਤਰ ਯਾਨੀ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਗਿਆ (ਅਥਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਾਵੇ) ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀ ਛੁਡਾਉਣਾ ਹੈ? ਉਲਟਾ, ਜਿਸ ਕਰਮਕਾਂਡ ਰੂਪੀ ਫਾਹੀ ਨਾਲ ਆਪ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਭੀ ਜਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤਿਲਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਮਾਲਾ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਰੱਖਣੀ ਹੈ, ਨਮਸਕਾਰ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਬਸਤ੍ਰ ਚਿੱਟੇ, ਪੀਲੇ, ਕਾਲੇ ਜਾਂ ਭਗਵੇਂ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਪਹਿਨਣੇ ਹਨ, ਮੰਤ੍ਰ ਇਹ ਜਪਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਇਤਿਆਦਿ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜਦ ਪੰਡਿਤ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੰਡਿਤਾਈ ਵਿੱਚ, ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ,

ਸੂਰਮੇ ਲੋਕ ਸੂਰਮਤਾਈ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦਾਤਾ ਲੋਕ ਦਾਤਾਪਣੇ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿੱਚ ਗਰਕ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ 'ਮੈਂ' ਜੋਗੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਹਾਂ ਆਦਿ ਅਭਿਮਾਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਗਿਆਨਮਈ ਉਪਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਈਸ਼ਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਮੂਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ, ਯਥਾਰਥ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਯੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਹ ਜਗਯਾਸੂ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਤੱਤ੍ਵ-ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਜਗਯਾਸੂ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧੇਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਆਤਮ ਰੂਪੀ ਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਉਹ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਮਈ ਰਤਨ, ਇਸ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਈਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੀਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਿਖ ਰਹੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੁਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਸ਼, ਸੱਜੇ ਜਾਂ ਖੱਬੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਤਥਾ ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਸਭ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ-ਰਸ, ਦ੍ਰਿੜ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦੇ ਰਸ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਹਿ ਆਨੰਦ, ਬਾਣੀ (ਜੁਬਾਨ) ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਗੁੰਗੇ ਦੇ ਖਾਧੇ ਹੋਏ ਗੁੜ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਜੋ ਕੋਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਪੂਰਾ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਛੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਭੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

ਐਸੇ ਗੁਰ ਕਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਈਐ ਆਪਿ ਮੁਕਤੁ ਮੋਹਿ ਤਾਰੈ॥

(ਐਂਗ ੧੩੦੧)

ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਭੇਖ, ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰੀਤੀ, ਰਸਮ, ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਬਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਖੰਡਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਦਿਖਾਵਟ ਬਣਾਵਟ ਹੈ, ਉਸੀ ਦੇ ਮੁਕਤ ਚਿੱਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਚਿੱਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਇਉਂ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗਲ ਵਿੱਚ ਰੱਸੀ ਪਾ ਕੇ ਬਿਛ ਨਾਲ ਟੰਗਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਬਾਂਛਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਕਦਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਗਮਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੋ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਕੇ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤ-ਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਯਾਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਸਮਝਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੰਸਾਰੀ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਾਮਨਾਵਾਂ, ਕ੍ਰਿਯਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਜ੍ਹਬਾਂ ਦਾ ਅਧਯਾਸ (ਲਗਾਉ) ਛੱਡਕੇ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਯਾਣ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਕ ਹਨ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਭੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖ ਤਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਲੱਗਤਾ, ਵਖਰੇਵੇਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੇਹ ਆਦਿ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਜੇ ਮ੍ਰਿਗ-ਜਲ ਵਾਂਗੂੰ ਅਨਿੱਤ (ਝੂਠਾ) ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ-ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਮਹਾਂਪੁਰੁਸ਼ ਹੈ। ਜਗਤਾਸੂ ਜਨ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯਾਨੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋੜ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕਾਮਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਏ ? ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਕਠਨਾਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ (ਅਗਿਆਨੀ,

ਜੀਵ), ਜਾਗਦੇ ਮਨੁੱਖ (ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰੂ) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਤੇ ਦੇਖ ਸਕਦਾ।

ਉੱਤਰ : ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਤੜਪ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਭੀ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕਾਮਨਾ ਹੋਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਵੇ ਕਿ ਚਿੱਤ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਬੇਚੈਨੀ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਲਾਪ ਖਾਤਰ ਜਗਯਾਸੂ ਦੀ ਤੜਪ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋਏ ਗਿਆਨਵਾਨ-ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਵੇਗਾ। ਸੋ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ-ਗੁਣ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਯਾਨੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਖੰਡ, ਘਮੇਡ, ਰਾਗ-ਦ੍ਵੇਸ਼, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਆਦਿ ਔਗੁਣ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਣ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰੇ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਤਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ।

ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਤੇਰੀ ਦਯਾ ਜਿਸ ਪਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਤੇਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਨਿਭਾਗਾ, ਉਦਰ ਪਰਾਇਣ (ਪੇਟ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੇ) ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਸੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸ੍ਵਾਗੀਆਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਕੇ ਨਾ ਇਸ ਮਾਤਲੋਕ ਦੇ ਲਾਇਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਲੋਕ ਦੇ। ਇਹ ਬਾਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਵਿਜੋਗੀ, ਅਨੰਤ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਉੱਤਮ ਮਹਾਂ-ਤਿਆਗੀ ਸੰਤ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪੂਰਬਲੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਸ਼ੁਰੂਪ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਰੀਚੇ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਵਿਜੋਗੀ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਅਤਯੰਤ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਿਜੋਗੀ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਮਧੁਰ ਅਵਾਜ਼ 'ਚ ਇਉਂ ਬੋਲੇ-

ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ : ਮੇਰੇ ਆਤਮਾ ! ਤੂੰ ਕਿਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਨਾਂ ਵਿਆਕੁਲ

ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ?

ਵਿਜੋਗੀ : ਮਹਾਰਾਜ ! ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਇਸ ਵਿਆਕੁਲ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਵੇ।

ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ : ਜਿਹੜਾ ਤੇਰੇ ਨਿਰਾਸ਼ੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖੇਗਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਵੇਗਾ ?

ਵਿਜੋਗੀ : ਜੀ ਹਾਂ ! ਸਮਝਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਸਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।

ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਿਸੇ ਗਹਿਰੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲਦੇ ਰਹੇ।

ਕੈਸੇ ਉਹ ਸੰਤ ਹਨ ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ—
ਅਸੰਗ, ਨਿਰਲੋਪ, ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਯ, ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਨਿਸ਼ਪਾਪ, ਬਿਨਾਂ
ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਦਯਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹਨ। ‘ਪ੍ਰਭੁ
ਅੰਤਰਜਾਮੀ’ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ‘ਸੰਤਾਂ’ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਭੀ
ਭੇਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ ਅਤਿਯੰਤ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ ਅਰਥਾਤ
ਕੁੱਝ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ —

ਰਾਮ ਸੰਤ ਮਹਿ ਭੇਦੁ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ ਏਕੁ ਜਨੁ ਕਈ ਮਹਿ ਲਾਖ ਕਰੋਗੀ॥

(ਅੰਗ ੨੦੮)

ਗੁਰੁ ਸਮਰਥੁ ਗੁਰੁ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਗੁਰੁ ਊਚਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰੁ॥

ਗੁਰੁ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਅਗਮ ਹੈ ਕਿਆ ਕਥੇ ਕਥਨਹਾਰੁ॥ (ਅੰਗ ੫੨)

ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਏਕੁ ਹੈ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥ (ਅੰਗ ੫੩)

ਤੂੰ ਸੰਤਨ ਕਾ ਸੰਤ ਤੁਮਾਰੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁ ਮਾਨਾ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੧੦੦)

ਗੁਰਦੇਵ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ

ਗੁਰਦੇਵ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਨਮਸਕਰਾ॥ (ਅੰਗ ੨੫੦)

ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਗਜਾਸੂਆਂ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ, ਆਪਣਾ ਫਲ ਦੇਣ ਲਈ
ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ

ਸ਼ਰੂਪ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ ਸਤਗੁਰੂ ਮਿਲੈ ਜਾ ਭਾਗੈ ਕਾ ਉਦਯੁ ਹੋਇ॥

ਅੰਤਰਹੁ ਦੁਖੁ ਭੁਖੁ ਕਟੀਐ ਸੁਖੁ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਇ॥ (ਅੰਗ ੩੧)

ਬਿਨੁ ਭਾਗਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾ ਮਿਲੈ ਘਰਿ ਬੈਠਿਆ ਨਿਕਟਿ ਨਿਤ ਪਾਸਿ॥

ਅੰਤਰਿ ਅਗਿਆਨੁ ਦੁਖੁ ਭਰਮੁ ਹੈ ਵਿਚਿ ਪੜਦਾ ਦੂਰਿ ਪਈਆਸਿ॥

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟੇ ਕੰਚਨੁ ਨਾ ਥੀਐ

ਮਨਮੁਖੁ ਲੋਹੁ ਬੂਡਾ ਬੇੜੀ ਪਾਸਿ॥ (ਅੰਗ ੪੦)

ਪੂਰਬ ਕਰਮ ਅੰਤਰੁ ਜਬ ਪ੍ਰਗਟੇ ਭੋਟਿਓ ਪੁਰਖੁ ਰਸਿਕ ਬੈਰਾਗੀ॥

ਮਿਟਿਓ ਅੰਧੇਰੁ ਮਿਲਤ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਸੋਈ ਜਾਗੀ॥

(ਅੰਗ ੨੦੪)

ਜਿਨ ਮਸਤਕਿ ਧਰਿ ਹਰਿ ਲਿਖਿਆ

ਤਿਨਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ॥

(ਅੰਗ ੪੫੦)

ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮੇਂ, ਰਾਤੀਂ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਤਸੰਗੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ, ਵਿਜੋਗੀ ਭੀ ਜਾ ਬੈਠਿਆ। ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਜਿਉਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਤਲ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਜਗਯਾਸੂ ਜਨਾਂ ਦੇ ਤਪਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ, ਇਉਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ -

ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਅੰਤਰਿ ਆਨੇਰਾ॥ ਨ ਵਸਤੁ ਲਹੈ ਨ ਚੁਕੈ ਫੇਰਾ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਹਥਿ ਕੁੰਜੀ ਹੋਰਤੁ ਦਰੁ ਖੁਲੈ ਨਾਹੀ

ਗੁਰੂ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ ਮਿਲਾਵਣਿਆ॥

(ਅੰਗ ੧੨੪)

‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਜੋ ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਸੰਗ ‘ਆਪਣੇ-ਆਪ’ ਨੂੰ ‘ਮੈਂ’ ਜੰਮਦਾ ਹਾਂ, ਮਰਦਾ ਹਾਂ, ਦੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਦੀਨ ਨੌਕਰ ਸ਼ਾਮੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ

ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਅੰਧਕਾਰ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਸਾਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤੱਕ ਇਸ ਅਧਯਾਤਮ (ਭਰਮ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਣਾ) ਦੇ ਉਡਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦਾ ਸ਼ਵਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਵਸਤੂ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਭ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ? ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ 'ਆਤਮਾ' ਰੂਪ ਵਸਤੂ, 'ਗਿਆਨ' ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ, 'ਅਗਿਆਨ' ਰੂਪ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਨਮ-ਮਰਨ, ਆਉਣ-ਜਾਣ ਰੂਪ ਸਫਰ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ ਇਹ ਹੋ ਜਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਇਮਦਾਦ (ਮੱਦਦ) ਕਰ ਭੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਨ ਨਿਧੀ (ਖਜ਼ਾਨਾ) ਜੋ ਤਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ (ਕਿਸੇ ਕਿਲੇ ਭੀਤਰ ਉਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਸਤੂ) ਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਮਾਲਿਕ ਦੇ, ਜਿਸ ਪਾਸ ਕਿ ਕੁੰਜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕੌਣ ਖੋਲ੍ਹੇਗਾ? ਅਰਥਾਤ ਅਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੰਜ ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਨਾਤਮ ਰੂਪੀ ਕਿਵਾੜਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ, ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਕੇ, ਜਗਯਾਸੂ ਅਮੋਲਕ 'ਆਤਮ ਵਸਤੂ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਕੁੰਜੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਕਿਲਾ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੀ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੀ ਆਸਰੇ ਮਾਇਆ ਹੈ।

* ਕੋਸ਼ ਨਾਮ ਮਿਆਨ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਆਨ ਨੇ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਪੰਜ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜ ਕੋਸ਼ ਇਹ ਹਨ -

- 1 - ਸਬੂਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ 'ਅਨੰਮਯ ਕੋਸ਼' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- 2 - ਪੰਜ ਕਰਮੇਵੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪਾਣ 'ਪ੍ਰਾਣਮਯ ਕੋਸ਼' ਹੈ।
- 3 - ਪੰਜ ਗਿਆਨੇਵੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨ 'ਮਨੋਮਯ ਕੋਸ਼' ਹੈ।
- 4 - ਪੰਜ ਗਿਆਨੇਵੀਆਂ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ 'ਵਿਗਿਆਨਮਯ ਕੋਸ਼' ਹੈ।
- 5 - ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਭੋਗਨ ਸਮੇਂ ਅੰਤਰਮੁੱਖ ਹੋਈ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ (ਅਕਸ) ਯਾਨੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਤੇ ਉਹੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਫਲ ਭੋਗਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਲੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਬ੍ਰਿਤੀ 'ਆਨੰਦਮਯ ਕੋਸ਼' ਹੈ। 'ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ' ਭੀ ਇਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਮਯ, ਮਨੋਮਯ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਮਯ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਕੋਸ਼ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਉਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਰੂਪੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਿਲੇ ਦੇ ਗੇਟ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕੌਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ?

ਜਿਸ ਕਾ ਗਿਰੁ ਤਿਨਿ ਦੀਆ ਤਾਲਾ ਕੁੰਜੀ ਗੁਰ ਸਉਪਾਈ॥

ਅਨਿਕ ਉਪਾਵ ਕਰੇ ਨਹੀ ਪਾਵੈ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ॥

(ਅੰਗ ੨੦੫)

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬਾਤ ਠੀਕ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ 'ਕੁੰਜੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ।' ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਪਈ 'ਆਤਮ ਵਸਤੂ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਜਗਜਾਸੂ, ਕੋੜਾਂ ਕਲਪਾਂ* ਤੋਂ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ ਭੌਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਸ ਵਿਆਕੁਲ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ, ਦਿਆਲੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੋਹ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮ ਵਸਤੂ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਿਲਾਪ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੁੱਭ-ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਵਿਜੋਗੀ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਅੰਤਰਯਾਮਤਾ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਹੋਰ ਭੀ ਤਾਂ ਕਈ ਜਗਜਾਸੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਵਿਜੋਗੀ ਵੱਲ ਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ-ਸਰਬੱਗਜ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਨਵੇਂ ਆਕੇ ਬੈਠੇ ਵਿਜੋਗੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋਇਆ, ਮਿਲਾਪ ਰੂਪੀ ਦਵਾਈ ਵਾਸਤੇ, ਕਿਸੇ ਵੈਦ ਨੂੰ ਭਾਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਿਆਲੂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਣ ਭੀ ਗਾਰਝੂ** , ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੋ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਹ ਰੂਪੀ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗ ਨਾਲ ਤੜਫਦੇ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਕੇ ਭੀ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਨਾ

* ਕਲਪ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਦਿਨ 4 ਅਰਬ 32 ਕਰੋੜ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

** ਗਾਰਝੂ - ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗੇ ਹੋਏ ਦੀ ਦਵਾਈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਜਾਣੂੰ। ਭਾਵ ਕਿ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸਰਪਨੀ ਦੇ ਡੰਗੇ ਹੋਏ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰੂਪੀ ਦਵਾਈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇਕੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼।

ਬਚਾਉਣ? ਰੋਗੀ, ਧੀਰਜ ਸਹਿਤ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਸੁੱਕ ਰਹੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਲਈ ਸੁੱਛ ਅਤੇ ਸੀਤਲ ਜਲ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਚੈਨ ਵਾਲਾ, ਆਸਰੇ ਵਾਲਾ, ਸੰਸ਼ਯ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੁੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ? ਜਿਸਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ, ਉਹ ਪਿਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਲ ਗਿਆ! ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ!!

੩

ਸੱਤ੍ਯ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਦੇਹ ਆਦਿ ਪ੍ਰਪੰਚ ਅਤੇ ਦੇਹ ਦੀ ਹਰਕਤ ਕਰਾਉਣ
ਵਾਲੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣੇ-ਸੋਹਣੇ ਫੁੱਲ ਲੈਕੇ, ਸ਼ਰਧਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਤਥਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਲੇਪ ਕਰਕੇ ਮਨ ਰੂਪੀ ਖਾਲੀ ਘੜੇ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਇਉਂ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਜਿਉਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਕੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੁੰਡ ਮਿਲ ਜਾਏ, ਉਹ ਮਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟਣ ਲਈ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਭੀ ਕਿਉਂ ਕਰਨ? ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੀ ਕੋਈ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਠੱਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ? ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਪੁਰਸ਼, ਭੋਜਨ ਦਾ ਥਾਲ ਕੋਲ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਭੀ, ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਦੇਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸਰਬੱਗਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੂਰੀ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਇਉਂ ਤੱਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਚਕੋਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ-ਗਰਦਨ ਭਾਵੇਂ ਮੁੜਕ (ਟੁੱਟ) ਜਾਵੇ ਪਰ ਚਕੋਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਫਿਰਦੀ। ਵਿਜੋਗੀ ਨੂੰ ਜਦ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂਦੇਵ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ! ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਕਿਸ ਨਮਿੱਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ? ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਭੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਕਤ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਧਨ ਲੁੱਟਣ ਦਾ? ਬੱਸ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ, ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਨਿਧੀ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਹੱਦ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉਠਿਆ, ਪ੍ਰਨਾਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਤੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ -

ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਅੰਤਰਯਾਮੀ! ਮੈਂ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਆਪਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ 'ਇਹ ਦਿਖਦਾ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਹੈ ਤੇ

ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਨਿਕਲਦਾ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ।' ਕੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਮੰਤ੍ਰੀ (ਮੰਤ੍ਰ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ) ਦਾ ਛਲ ਹੈ ਜਾਂ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਝੂਠਾ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਦੇਈਏ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸ਼ੋਕ-ਮੋਹ, ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਤ੍ਰਜ ਭੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹੀਏ? ਗੂੜ੍ਹੀ ਨਿੰਦਾ (ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ) ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵੇਦਾਂਤ ਭੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼' ਯਾਨੀ 'ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ' ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੂਰਛਾ (ਬੇਹੋਸ਼ੀ) ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਹ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਜਾਗ੍ਰਤ ਅਤੇ ਸੁਪਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਜੋ ਇਤਨਾ ਸੁੰਦਰ, ਕੌਮਲ, ਪ੍ਰਿਯ ਬਾਣੀ (ਆਵਾਜ਼) ਵਾਲਾ, ਆਗਿਆਕਾਰੀ, ਅਤੀ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਹਰਕਤ ਸ਼ੂਨ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ! ਕੀ ਉਹ ਬੁੱਤ ਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਾਉਂਦੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾਈ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਵਸਤੂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਉਹ ਆਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ, ਆਈ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਉਹ ਜਾਂਦੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਗਈ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਲੈ ਕੌਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਸੱਤ੍ਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਤ੍ਰਜ ਉਹੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰ ਭੀ ਸੱਤ੍ਰਜ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਤ੍ਰਜ ਤੇ ਅਸੱਤ੍ਰਜ ਦਾ ਮੇਲ ਕੀ? ਸੱਤ੍ਰਜ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਵ (ਨਾਸ਼ਵਾਨ) ਅਰਥਾਤ ਅੰਗਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਯਾਨੀ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਅਸੱਤ੍ਰਜ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਭੀ ਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ। ਜਿਉਂ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਸਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਬੰਧਿਆ (ਬਾਂਝ) ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਜਗਤ ਤਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਹੈ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਧੋਖਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਛਲ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ

ਵਿਰਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਨੌ (9) ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਭਰਮ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਡਰਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਦਾ ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦਾ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਬਹੁਤ ਜਗ੍ਹਾ ਮੈਂ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਭੀ ਫੋਲ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬੀ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਅਰਥਾਤ ਗੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭੀ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾ-ਅਮਲ (ਕਮਾਈ ਵਾਲੇ) ਯਾਨੀ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਭੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤੱਤ੍ਵ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਭੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਦੇਵ! ਮੈਂ ਇੱਕ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਭਰਮ ਦਾ ਹਾਥੀ, ਘਸੀਟ-ਘਸੀਟ ਕੇ ਕੁਚਲਦਾ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਮਹਾਨ ਤੇਜਸਵੀ, ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਅਸਤ੍ਰ ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਰਬੀਰ ਹੋ। ਇਸ ਡਰ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਲਈ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਪਾਸ ਅਤੀ ਤੀਖਣ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਤੀਬਰ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪੀ ਅਸਤ੍ਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ, ਹੇ ਸ਼ਰਣ ਆਇਆਂ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਭੈ ਪਦ ਦਾਤਾ! ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਭੈ ਕਰੋ! ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਭਿਆਨਕ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਸੜੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਦੀਨ ਨੂੰ, ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਰਸ ਅਨੁਭਵ ਸਹਿਤ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਬਚਨ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਿੜਕ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖਸ਼ੋ। ਹੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਾਗਰ! ਮੈਂ ਆਪਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆ ਪੁੱਜਾ ਹਾਂ। ਭਵ-ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ, ਸਿਵਾਏ ਆਪ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪੀ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਉਪਾਇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਮੈਂ ਅਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਦੁੱਖ ਰੂਪੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਕੇ ਸੁੱਖ ਪੂਰਬਕ ਦੂਜੇ ਪਾਰ ਪੁੱਜ ਸਕਾਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕ, ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਦੇਵ! ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਭੀ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਪੁੱਜਾ ਹਾਂ, ਆਪ ਜੀ ਦਯਾ, ਕਿਰਪਾ, ਮੇਹਰ ਕਰੋ!

ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸੁੱਭ-ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇ ਦੀਨਾ ਨਾਥ! ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਰਣ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਲ ਲਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਰਨ-ਜੰਮਣ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਹੀ ਕੱਢ ਲਏ ਤੇ ਸੁਖੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਦ੍ਰੈਤ ਰੂਪੀ ਅੰਧੇਰੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਵੇਗ ਨਾਲ, ਅਤੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਵਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੁੱਲ

ਨਿਰਲੇਪ ਪ੍ਰਭੂ! ਮੇਰੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪੀ ਪੈਰ ਉਖਾੜ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਉਡਾਈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਾਗ-ਦ੍ਵੈਸ ਰੂਪੀ ਦੁਖਤਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਰੂਪੀ ਮਹਿਲਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਅਤੀ ਬਿਪਤਾ ਰੂਪੀ ਟੋਏ, ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਹੋ ਪਰਬਤ ਸਮਾਨ ਅਚੱਲ ਪ੍ਰਭੂ! ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਤਿਸੰਗ ਰੂਪੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਵੋ! ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਹਾਂਵਾਕ : ਗੁਰੂ : ਹੇ ਪੁੱਤ੍ਰ! ਡਰ ਨਹੀਂ, ਧੀਰਜ ਕਰ, ਤੇਰੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦਿਨ ਹੁਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੈਨੂੰ ਅਣਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ‘ਤੂੰ ਅਚੱਲ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿੰਚਤ-ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।’

ਵਿਜੇਗੀ ਦੀ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ

ਵਿਜੇਗੀ : ਸਤਿਗੁਰ ਦੇਵ! ਮੈਂ ‘ਆਤਮਾ’ ਜਾਂ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਆਦਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਜੰਮਦਾ-ਮਰਦਾ, ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ-ਮੋਹ ਆਦਿ ਨਾਨਾ ਉਪਦ੍ਰਵਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਨਿਰਬਲ, ਦੀਨ, ਬੇਸਮਝ ਤੇ ਛਿੰਨ-ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਹੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਤਾ! ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ, ਮੈਂ ਅੱਜ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਬੇਪਰਵਾਹ ਪ੍ਰਭੂ! ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਪਿਛਲਾ ਸੰਦੇਹ ਹੀ ਹਾਲਾਂ ਮਿਟਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਹ ਹੋਰ ਅਸਚਰਜ ਬਚਨ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਮਲ-ਮੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸਦਾ ਗੁਪਤ ਰਹੱਸਯ ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਸੋ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਛਲੇ ਸੰਦੇਹ ਨੂੰ ਭੀ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ, ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪੀ ਹਵਾ ਚਲਾਉ।

ਦੇਹ ਅੰਦਰ ਆਤਮ ਜੋਤੀ

ਸਤਿਗੁਰੂ : ਗੁਰਬਾਣੀ, ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ!

ਤੇਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ

ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ਰੀਰ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਤੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਆ-ਸ਼ੂਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਪਿਆਰੇ ਪੁੱਤ੍ਰ! ਉਹ ਵਸਤੂ 'ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਹੈ ਉਸ 'ਚੇਤਨ-ਜੋਤੀ' ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਅਤ੍ਰਿਤ ਸ਼ੁੱਦਰ, ਹੱਸਦਾ-ਖੇਡਦਾ, ਖਾਂਦਾ-ਪੀਂਦਾ, ਉਠਦਾ-ਬੈਠਦਾ, ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ, ਹਰਖ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ, 'ਨੇਤ੍ਰ' ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, 'ਕੰਨ' ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, 'ਨਾਸਾਂ' ਗੰਧ ਨੂੰ ਸੁੰਘਦੀਆਂ, 'ਰਸਨਾ' ਰਸ-ਸੁਆਦ ਚੱਖਦੀ ਤੇ 'ਤ੍ਵਚਾ' (ਚਮੜੀ) ਠੰਢਾ-ਤੱਤਾ, ਸਖਤ-ਕੋਮਲ ਨੂੰ ਪਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮ-ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਹੀ 'ਮਨ' ਜੋ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਅੱਖ ਦੇ ਫਰਕਣ ਮਾਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਕੋਸਾਂ* ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ, ਆਪਣਾ ਸੰਕਲਪ-ਵਿਕਲਪ ਰੂਪ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਣੀ' (ਜੀਭ) ਇਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲਦੀ, 'ਹੱਥ' ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ, 'ਪੈਰ' ਚੱਲਦੇ, 'ਸ਼ਿਸ਼ਨ' ਤੇ 'ਗੁਦਾ' ਮੂਤ੍ਰ ਅਤੇ ਮਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਬੁੱਧੀ' ਇਸ ਉੱਜਲ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਭਲੀ ਤੇ ਬੁਰੀ ਬਾਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਤੇ ਨਿਸਚੇ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ (5) 'ਪ੍ਰਾਣ'** ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਰਮ-ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਦਸ' (10) ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ***, 'ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣ', 'ਮਨ' ਤੇ 'ਬੁੱਧੀ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤ੍ਹਾਰਾਂ (17) ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੂਖਮ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸਬੂਲ ਸ਼ਰੀਰ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਇਸ 'ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਮ-ਜੋਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਹੈ, ਸਭ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਹਰਕਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ 'ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਰੂਪ ਅਲੌਕਿਕ 'ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਇਸ ਦੇਹ-ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਰੂਪ ਸੰਘਾਤ (ਇਕੱਠ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

'ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ' ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਯਾਗਯਵਲਕ ਮੁਨੀ ਤੇ ਜਨਕ ਸੰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਆਤਮ-ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਯਾਨੀ ਆਤਮਾ ਦੇ

* ਕੋਸ - ਕੋਹ = (ਛੋਢ ਮੀਲ) = (ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਲੱਗਪੱਗ

** ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣ ਇਹ ਹਨ - ਪ੍ਰਾਣ, ਅਪਾਨ, ਸਮਾਨ, ਵਿਆਨ, ਉਦਾਨ।

*** ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇਹ ਹਨ - ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ - ਜੀਭ, ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਸ਼ਿਸ਼ਨ, ਗੁਦਾ।
ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ - ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਰਸਨਾ, ਤ੍ਵਚਾ (ਚਮੜੀ)।

ਹੋਣੇ-ਪਨੇ ਨੂੰ ਦੇਹ ਤੋਂ ਭਿੰਨ, ਸੁੱਧ, ਸੁਯੋਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਾ ਛਪਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਨੰਦ ਇਸ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਯਾਨੀ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਸ਼ਾਂਤਰ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਨਕ-ਹੇ ਯਾਗਯਵਲਕ ! ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸ ਜੋਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਜੋਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਸ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਯਾਨੀ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੁਰਸ਼, ਜੋਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਯਾਗਯਵਲਕ-ਹੇ ਜਨਕ ! ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਸੂਰਜ' ਜੋਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਦੇਹ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੂਰਜ ਦੁਆਰਾ ਨੇਤ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਹੀ, ਬੈਠਦਾ-ਉਠਦਾ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ, ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਯਾ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਜਾਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਸ ਭੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ 'ਸੂਰਜ' ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਸਭ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਨਕ-ਸੂਰਜ ਦੇ ਛਿਪ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸ ਜੋਤੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਯਾਗਯਵਲਕ-ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਚੰਦ੍ਰਮਾ' ਹੀ ਇਸਦੀ ਜੋਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਰੂਪੀ ਜੋਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਹ ਬੈਠਦਾ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਜਾਂਦਾ, ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਕ-'ਸੂਰਜ' ਦੇ ਛਿਪ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੇ 'ਚੰਦ੍ਰਮਾ' ਦੇ ਭੀ ਛਿਪ ਜਾਣ ਪਰ, ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸ ਜੋਤੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਯਾਗਯਵਲਕ-'ਅਗਨੀ' ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਅਗਨੀ ਰੂਪੀ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਬੈਠਦਾ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਜਾਂਦਾ, ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਕ-ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਪਰ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਛਿਪ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੇ ਅਗਨੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਯਾਨੀ ਬੁਝ ਜਾਣ ਪਰ, ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸ ਜੋਤੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਯਾਗਯਵਲਕ-‘ਵਾਕ’ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ‘ਵਾਕ’ ਯਾਨੀ ‘ਬਾਣੀ’ ਨਾਲ ਬੋਲ ਕੇ ਤੇ ‘ਵਾਕ’ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਣਕੇ ਬੈਠਦਾ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਜਾਂਦਾ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਜਨਕ! ਵਰਸ਼ਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਜੋਤੀਆਂ ਦੇ ਬੁਝ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਭੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਵਕਤ ਚੇਸ਼ਟਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਜੋਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿੱਥੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕਦਾ, ਗਧਾ ਹੀਂਗਦਾ ਯਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਪਾਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਕ-‘ਸੂਰਜ’ ਦੇ ਅਸਤ ਹੋਣ ਪਰ, ‘ਚੰਦ੍ਰਮਾ’ ਦੇ ਛਿਪ ਜਾਣ ਪਰ, ‘ਅਗਨੀ’ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ‘ਵਾਕ’ ਦੇ ਭੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਪਰ, ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸ ਜੋਤੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਯਾਗਯਵਲਕ-‘ਆਤਮਾ’ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ, ਦੇਹ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ, ਦੇਹ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਜੋਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਤੇ ਸੂਯੰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੂਜੀ ਜੋਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਜੋਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ‘ਆਤਮ-ਜੋਤੀ’, ਦੇਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਭੀ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਯਾਨੀ ਅਲਹਿਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਜੋਤੀ, ਦੇਹ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਤਥਾ ਦੇਹ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਜੋਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਇਹ ‘ਆਤਮਾ’ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਜੋਤੀਆਂ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਯਾਨੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਜੋਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਆਤਮ-ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠਦਾ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਜਾਂਦਾ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਆਤਮਾ’ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ‘ਪਰਮ-ਜੋਤੀ’ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਜੋਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਣ ਯਾਨੀ ਅਲੱਗ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਤੋਂ

ਰਹਿਤ ਭੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜੋ 'ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨੇੜ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੇਹ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ

ਬੰਕਾ—ਆਪ, ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜੁੜਾ 'ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੰਘਾਤ (ਸਮੂਹ) ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਦਾ, ਸੁਣਦਾ, ਮੰਨਣ ਕਰਦਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਉੱਤੇ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੋਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ 'ਆਤਮਾ' ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਜੋਤੀ ਹੈ ਹੀ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੋਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੋ ਭੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਣਾ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੰਘਾਤ (ਸਮੂਹ) ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਸਮਾਧਾਨ—ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਨ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ (ਯਾਦਾਸ਼ਤ) ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਹੋਏ ਦਾ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇਖਣ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇਹ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇਹ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ, ਦੇਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਅੰਧਾ ਮਨੁੱਖ, ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇੜ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਭੀ ਯਾਨੀ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ, ਦੇਖੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇੜ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਦੇਹ ਨੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਦੇਹ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ, ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦੇਖੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ, ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦੇਖਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜ-ਹੀਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ 'ਅੱਜ ਮੈਂ' ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹਿਮਾਲਿਆ

ਪਰਬਤ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।' ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਨੇੜਾਂ ਦੇ ਨਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ' ਯਾਨੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਦੇਹ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ (ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ) ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਮਰਣ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ (ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ) ਅਤੇ ਸਿਮਰਣ (ਯਾਦ) ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਸਿਮਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖੇ ਹੋਏ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੋ ਨੇੜਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਯਾਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਨੇੜਾਂ ਦੇ ਨਾ ਮੀਟਣ ਪਰ ਭੀ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ' ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰੀਰ ਭੀ ਰੂਪ ਆਦਿ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਦੇਹ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਣ ਪਰ ਭੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀ? ਇਸ ਲਈ ਜਿਸਦੇ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਦੇਖਣ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਰਹਿਣ ਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ 'ਕਰਤਾ' ਹੈ, ਦੇਹ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਹੋ ਕਿ ਨੇੜ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਦੇ ਜੁਦਾ-ਜੁਦਾ ਕਰਤਾ ਹਨ—ਦਰਸ਼ਨ, ਨੇੜ ਕਰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼, ਝੂਠਾ (ਚਮੜੀ) ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਨੂੰ ਜੋ ਵਸਤੂ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸੀ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸਪਰਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਸਤੂ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਉਸੀ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਤਦੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ 'ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ' ਤੇ 'ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ' ਵਾਲਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਦੋ ਹੋਣ ਤਾਂ ਨੇੜਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਝੂਠਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੋ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਦੇਖੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਚਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਮੈਂ ਸਪਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਚਨ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਸਤੂ ਦੇਖੀ ਤੇ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ਜਿਸ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਦਾ ਜੋ ਕੰਮ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ, ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ, ਨੇਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਜੇ ਗੱਲ ਕੰਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ (ਜੀਭ) ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕੰਨ ਹੀ ਕਹਿਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਐਸਾ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕਹਿੰਦੀ ਬਾਣੀ (ਜੀਭ ਹੀ) ਹੈ। ਜਿਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸੀ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਉਸੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਤਦ ਹੀ ਬਣੇਗੀ ਜੇ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇੱਕ ਹੋਵੇ ਯਾਨੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ, ਸੁੰਘਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਵੇ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ, ਅਸੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਲੋਪ।

ਮਨ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ

ਬੰਕਾ : ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ 'ਮਨ' ਨੂੰ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ?

ਉੱਤਰ : ਤਾਂ ਭੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰੂਪ ਆਦਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਨ' ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਮਨ' ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਹੈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਕਦੇ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਜਗਯਾਸੂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਗੁਰਦੇਵ! ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਤ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਸਮਝਾਓ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚੰਚਲ ਮਨ, ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।' ਇਸਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਖੇ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦਾ? ਇਸ ਲਈ, ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਦੇਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਦਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਨੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਅਤੇ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਅੰਦਰ ਹੈ ਤੇ ਬਿਲੱਛਣ ਭੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਜੋਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਥ ਵਿੱਚ ਯਮਰਾਜ ਨੇ ਨਚਿਕੇਤਾ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਹੋ

ਹੀ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਕਿ -

‘ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪੁਰਸ਼-ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰੀਧ ਤੇ ਮੈਥਨ ਦਾ ਸੁੱਖ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਆਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?’ (ਕ: ਉ: ੨।੧।੩॥)

‘ਜਿਹੜਾ ਆਤਮਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।’ (ਕ: ਉ: ੨।੧।੪॥)

‘ਜੋ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਦੀ ਤਰਫ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਪਾਨ ਨੂੰ ਨੀਚੇ ਦੀ ਤਰਫ ਧੱਕਦਾ ਹੈ, ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਾਮਨ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਯਾਨੀ ‘ਆਤਮਾ’ ਦੀ ਸਭ ਦੇਵਤਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।’ (ਕ: ਉ: ੨।੨।੩॥)

‘ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?’ (ਕ: ਉ: ੨।੨।੪॥)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਨਗਰ ਦੇ ਸ਼ਾਮੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਰ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਗਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬਲ-ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

‘ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਲ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਅਪਾਨ ਨਾਲ ਹੀ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਜਿਸਦੇ ਆਸਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਅਜਿਹੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਭ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ।’ (ਕ: ਉ: ੨।੨।੫॥)

‘ਅੰਗੂਠੇ* ਮਾਤ੍ਰ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ।’ (ਕ: ਉ: ੨।੩।੧੨॥)

‘ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ (ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ) ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੋਤਾ (ਸੁਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਨਹੀਂ ਹੈ।’ (ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੩।੮।੧੧॥)

‘ਜਗੀ-ਜਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਹੀਣ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜੋਤੀ-ਸਰੂਪ, ਸੁੱਧ ਆਤਮਾ, ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।’ (ਸ਼੍ਰੋ: ਉ: ੩।੧।੫॥)

* ਆਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਅੰਗੂਠੇ ਬਰਾਬਰ ਹਿਰਦਾ ਕਮਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਖ-‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਹੈ।

ਘਟਿ ਘਟਿ ਪੂਰਿ ਰਹੇ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਭੈ ਭੈਜਨ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਨ॥

(ਅੰਗ ੧੩੦੨)

ਜਾ ਕੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥

ਘਟਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥

(ਅੰਗ ੧੧੮੧)

ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਤਰਿ ਸਗਲ ਅਧਾਰੁ॥

(ਅੰਗ ੬੭੭)

ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਾਹਿਬੁ ਨੇਰਾ॥

(ਅੰਗ ੫੩੫)

ਸਗਲ ਸਮਗ੍ਰੀ ਜਾ ਕੈ ਸੁਤਿ ਪਰੋਈ॥

ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਰਵਿਆ ਸੋਈ॥

(ਅੰਗ ੩੮੭)

ਘਟ ਘਟ ਮੈ ਹਰਿ ਜੂ ਬਸੈ ਸੰਤਨ ਕਹਿਓ ਪੁਕਾਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੭)

ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਨਮਸਕਾਰਿਆ॥

ਇਕਸੁ ਵਿਣੁ ਹੋਰੁ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਇਹ ਮਤਿ ਸਾਰੀ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੧੦੮)

ਵਵਾ ਵੈਰੁ ਨ ਕਰੀਐ ਕਾਹੂ॥

ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਹੂ॥

(ਅੰਗ ੨੫੯)

ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇਰੈ ਹੀ ਤੇ ਨੇਰਾ॥

(ਅੰਗ ੭੮੪)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬਾਤ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦੇਹ ਸਭ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਦੇਹ ਗਿਰ ਜਾਂਦੀ ਅਰਥਾਤ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੁਰੂਪ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ 'ਸ੍ਰਯੋ ਆਤਮ-ਜੋਤੀ' ਜੋ ਦੇਹ ਦੇ ਭੀਤਰ ਇਸਥਿਤ (ਮੌਜੂਦ) ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੰਗ ਵੀ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਦੇ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੇ

ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ ! ਤੇਰਾ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਸਤੂ (ਆਤਮ-ਜੋਤੀ), ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਜਾਂਦੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ? ਸੋ ਸੁਣ-

ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਆਤਮਾ, ਉਸ ਵਾਸ਼ਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੀੜਾ

(ਖੇਡ) ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਨੇਤ੍ਰ, ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰ, ਰਸਨਾ, ਘ੍ਰਾਣ (ਨਾਸਿਕਾ), ਤ੍ਵਚਾ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਆਦਿ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਅਸੀਰ, ਨੌਕਰ, ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਸਮੱਗ੍ਰੀ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਣ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਤੰਬੂ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਉਹੀ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਦ ਉਸਦਾ ਚਿੱਤ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਵਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਬਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੀਨਰੀ (ਦ੍ਰਿਸ਼), ਨਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਨਵੇਂ ਜਾਨਵਰ, ਨਵੇਂ ਪੰਛੀ, ਨਵੇਂ ਚਸ਼ਮੇ-ਨਦੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ 'ਆਤਮਾ', ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਖੇਲ੍ਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਦੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਮਿੱਤ ਹੈ ਯਾਨੀ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ-

‘ਜਦ ਇਹ ਆਤਮਾ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਮਨ ਸਹਿਤ ਛੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਥ ਲੈਕੇ ਇਉਂ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਹਵਾ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਧ ਨੂੰ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਮਨ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਵਾਸ਼ਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।’

(ਭੀ: ੧੫।੮)

ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ, ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਤੀ ਕਰੁਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਭੀ ਕਿਹਾ ਕਿ-ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੂੰ, ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਦੁੱਖ, ਸੁੱਖ, ਹਰਖ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਯੁਕਤ ਹੋਏ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ (ਜੋ ਅਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਗੋਚਰ ਹੈ) ਅਫਸੋਸ! ਵਿਸ਼ਯ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਜੀਵ ਦੇਖਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ!

ਪ੍ਰਸ਼ਨ-‘ਆਤਮਾ’ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ?

ਉੱਤਰ-‘ਆਤਮਾ’ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜੇ ਦਾ ਵਣ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ, ਸਿਰਫ ਖੇਡ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਆਦਿ ਕੀੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜੇ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਇਸ ਆਤਮਾ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਬਿਲਕੁੱਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਇਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਰਮ-ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ‘ਸੂਰੂਪ’ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ-‘ਆਤਮਾ’ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੌਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ?

ਉੱਤਰ-ਇਸ ‘ਆਤਮਾ’ ਨੂੰ ਲੈ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਭੀ ਅਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਸ ਪਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ (ਸ਼ਾਸਨ) ਕਰ ਸਕੇ ਯਾਨੀ ‘ਆਤਮਾ’ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ‘ਆਤਮਾ’ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਇਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਤੂੰ ਆ’ ਅਤੇ ਕੌਣ ਕਹੇ ਕਿ ਹੁਣ ‘ਚਲਾ ਜਾ’। ਇਹ ਅਵਿੱਦਯਾ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਸੰਕਲਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਦ ਇਹ (ਆਤਮਾ) ਨਾ ਆਵੇਗਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਇਸਦੀ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪਰ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਭੀ ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ-

‘ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ‘ਸ੍ਰਯੋ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਤਮਾ’ ਆਪ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸਭ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ।’

(ਮਾਂ: ਉ: ਵੈ: ਕਾ: ੧੨)

ਉਸ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਮੌਤ ਰੂਪੀ ਤੰਦੁਏ* ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ‘ਆਤਮਾ’ ਦਾ ਗਿਆਨ

* ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਜੀਵ ਜਿਸਨੇ ਗਜਰਾਜ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ।

‘ਜਨਮ’ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਰਲੈ ਕਾਲ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਾਯੂ ਹੈ—

‘ਤੁਰੀਯ ਆਤਮਾ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।
ਉਹ ਅਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪ, ਦੇਵ, ਵਿਕਾਰਹੀਨ, ਤੁਰੀਯ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।’

(ਮਾਂ: ਉ: ਆ: ਕਾ: ੧੦)

ਵਿਜੋਗੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਸ਼ਯ ਰੂਪੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਪੀਪ (ਪੀਕ) ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਰਾਤ ਦਿਨ ਨਾ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਟਿਕਣ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੂਪੀ ਨਿੰਦਾ ਆ ਕੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਕਿ—

‘ਆਤਮਾ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਯਾਨੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ) ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।’ ਚਿੱਤ ਅਤੀ ਉਤਾਵਲਾ ਇਉਂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਉਂ ਧਨ ਦਾ ਅਤੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਯੁ ਮਨੁੱਸ਼, ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਰਸਾਇਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਉਸਦੀ ਵਿਧੀ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਮੁੱਕਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਚਿੱਤ ਇਉਂ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਸ਼ਰੀਰ ਲਈ ਕਦ ਸਵੇਰਾ ਆਵੇ ਤੇ ਠੇਕੇ ਤੋਂ ਜਾਕੇ ਅਫ਼ੀਮ ਲਵੇ। ਬੇਚੈਨੀ ਦੀ ਭੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਹੈ? ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੜਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਠੀਕ ਹੈ, ਐਸੀ ਤੜਪ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਆਤਮਾ) ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਦਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਉ ਆਦਿ ਲੱਛਣ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹ ਬਾਤ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਉਸਦੇ ਵਾਕਫ਼ ਭੀ ਹਨ। ਫਿਰ ਵਿਜੋਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਯੁਕਤੀਆਂ ਸੁਣੇ ਬਿਨਾਂ, ਚੈਨ (ਟਿਕਾਉ) ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਮੋਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ

ਮਤਲਬਪ੍ਰਸਤ ਲੋਕ ਭੀ ਆਪਣੇ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਮਿੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਖ਼ਾਤਰ ਕੋਈ

ਘੱਟ ਬੇਚੈਨੀ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਿਰੇ ਹੋਏ, ਸੁੰਨੇ ਤੇ ਰੁੱਖੇ ਦਿਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਤੜਪ ਨੂੰ 'ਮੋਹ' ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਕਬਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਸ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨੂੰ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਨਾਮ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਖਾਤਰ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ। ਮੋਹ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਤਲਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਭੀ ਹਰਾਮ ਸਮਝੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਲਈ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਸਥਾਨ ਪਰ ਖਲੋ ਕੇ ਨਿੱਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ, ਉਸ ਵੱਲ ਕਦਮ ਉਠਾਉਂਦੇ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਸੋਹਣੀਆਂ-ਸੋਹਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੰਦੇ, ਚਾਉ ਤੇ ਲਾਭ ਕਰਦੇ, ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸਹਿੰਦੇ, ਜ਼ਰੀਆ (ਸਾਧਨ) ਲੱਭਦੇ, ਏਕਾਂਤ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਤੜਪਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਿਸ ਲਈ? ਕੇਵਲ ਮਤਲਬ ਵਾਸਤੇ। ਉਹ ਭੀ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਐਵੇਂ ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੇ ਉਸ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਪਹਿਲੀ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਉੱਦਮ ਇਉਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਦੋ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਕਨੈਕਸ਼ਨ (ਜੋੜ) ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਪਰ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥਰ ਲੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਭੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਅਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੱਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮਤਲਬ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਮੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਉਸੀ ਦਿਨ ਮੋਹ ਭੀ ਇਉਂ ਘਟਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਫਲ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਪਰ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਛ ਉੱਤੇ ਆਕੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਅਰੁਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਤੜਪ ਮਤਲਬ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੀ। ਮੋਹ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵੇ! ਪ੍ਰੇਮ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ! ਨਹੀਂ ਹੈ!! ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੀ ਸੁੱਚੀ, ਬੇਦਾਗ਼, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਉੱਚੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਹ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਧਨ ਨਹੀਂ, ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ, ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਭੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੱਕਦਾ।

ਇਹ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਆਪਣਾ 'ਪ੍ਰੀਤਮ'। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖ੍ਰਾਹਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ, ਉਸਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਲਗਨ ਘਟ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਭੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਭੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ'। ਦੂਜੀ ਤਰਫ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਤਲਬਪ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕੇਵਲ ਮਤਲਬ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਤਲਬ ਪੂਰਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾ, ਜੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਭੀ ਅਪਣੇ ਵੱਲ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੰਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਲੜਕੇ-ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਉਹ ਲੇਖ ਬੜੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਸਹਿਤ ਵਰਤਾਉ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵਯ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਗ੍ਰਹਣ ਨਾ ਕਰ ਬੈਠੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਛਾ ਵਾਲਾ ਗੰਦਾ ਮੋਹ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗ ਉਪਾਇ ਲਿਖਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰੇਮ ਰਹਿ ਸਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਭੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ, ਹੱਸਣਾ-ਖੇਡਣਾ ਆਦਿ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਾਮ ਨਾ ਭੜਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਖਾਤਰ ਪਹਿਲਾਂ 'ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ' ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਉਹ ਇਹ ਹੈ-

ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ

1. ਨਿਰਭੈਤਾ-ਗੋਵਿੰਦ ਸ਼ਰਣ ਯਾਨੀ ਤਨ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਭੈ ਰਹਿਣਾ ਅਰਥਾਤ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ

ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੀ ਭੈ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ।

2. ਗਿਆਨ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਇਸਥਿਤੀ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਆਤਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ 'ਗਿਆਨ' ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਣੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਅਪਣੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ, ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਦੁਆਰਾ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਣਾ 'ਯੋਗ' ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਯਾਨੀ ਉਸੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਇਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਸੰਪਦਾ ਕਹੀਦੀ ਹੈ।
3. ਮੁਕਤੀ ਲਾਭ ਲਈ ਰਿਗ ਆਦਿ ਵੇਦ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਬਕ ਪੜ੍ਹਨਾ।
4. ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧੀ¹ ਕਰਨੀ।
5. ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਅਚੱਲ ਇਸਥਿਤੀ ਹੋਣੀ।
6. ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦਾਨ ਦੇਣਾ।
7. ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ।
8. ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ।
9. ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣੇ।
10. ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣਾ।
11. ਸ਼ਰੀਰ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾਪਨ ਹੋਣਾ।
12. ਆਪਣਾ ਬੁਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰ ਭੀ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨਾ।
13. ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਪਣ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ।
14. ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੋਣੀ ਯਾਨੀ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣਾ।
15. ਕਿਸੇ ਦੀ ਭੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ ਕਰਨਾ।
16. ਸ਼ਾਂਤੀ ਯਾਨੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ।
17. ਦੁਖੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪਰ ਦਯਾ ਕਰਨਾ।

1. ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਠੱਗੀ, ਕਪਟ ਅਤੇ ਝੂਠ ਆਦਿ ਅੰਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਵਨਾਂ ਨਾਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ।

18. ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਤੇ ਭੀ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ।
19. ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਰਥਾਤ ਕਠੋਰ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ।
20. ਲੱਜਾਵੰਤ ਹੋਣਾ ਅਰਥਾਤ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਖਾਣੀ।
21. ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ ਬਾਣੀ (ਜ਼ੁਬਾਨ), ਹੱਥ, ਪੈਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਿਅਰਥ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਨਾ।
22. ਤੇਜ਼-ਪ੍ਰਭਾਵ ਯਾਨੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਵਜ਼ਨ।
23. ਖਿਮਾਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਯਾਨੀ ਗਾਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਯਾ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਤੇ ਭੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਯਾਨੀ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਆਉਣਾ।
24. ਧੀਰਜ-ਕਠਨ ਤੋਂ ਕਠਨ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਾ ਘਬਰਾਉਣਾ।
25. ਬਾਹਰ-ਭੀਤਰ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਅਰਥਾਤ ਮਿੱਟੀ, ਜਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬਾਹਰੋਂ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਅਤੇ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਪਟ ਤੇ ਰਾਗ-ਦ੍ਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਕਾਲਖ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਕੇ, ਮਨ ਸੁੱਧੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ (ਸੁੱਧੀ) ਹੋਣੀ।
26. ਦੂਜੇ ਤੇ ਘਾਤ (ਹਮਲਾ) ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣਾ ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭੀ ਸ਼ੱਤ੍ਰੂ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ।
27. ਤਪ ਕਰਨਾ—ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਪ ਹਨ ਕਾਇਕ, ਵਾਚਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ। ਜੋ ਬਚਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਤਥਾ ਸੱਤ੍ਰਯ, ਪ੍ਰਿਯ ਤੇ ਹਿਤਕਾਰਕ ਹਨ ਐਸੀ ਬਾਣੀ ਬੋਲਣੀ 'ਬਾਣੀ' ਸੰਬੰਧੀ ਤਪ ਹੈ। ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ, ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ 'ਸ਼ਰੀਰ' ਸੰਬੰਧੀ ਤਪ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ, ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਛਲ-ਕਪਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਤੱਕਣਾ 'ਮਨ' ਸੰਬੰਧੀ ਤਪ ਹੈ।
28. ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪੂਜਯਤਾ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣਾ।
ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਜਿਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋਣੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਇਹ ਉੱਪਰ ਕਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਜੋ ਲੱਛਣ ਵਿਸ਼ੇ-ਆਸਕਤ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦੰਭ, ਅਹੰਕਾਰ, ਮਾਨ, ਕ੍ਰੋਧ, ਕਠੋਰਪਣਾ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਆਦਿ ਆਸੁਰੀ-ਸੰਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਖਯਾਤ ਨਰਕ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਵਹਾਰ 'ਸੁਧ ਪ੍ਰੇਮ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਅੰਦਰ ਮਲਿਨ ਵਾਸ਼ਨਾ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ 'ਆਸ਼ਰੀ-ਸੰਪਤੀ' ਯੁਕਤ ਪਿਆਰ ਤਾਂ 'ਗੰਦਾ ਮੋਹ' ਹੈ ਜੋ ਮਲਿਨ ਵਾਸ਼ਨਵਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਸੋ, ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੋ।

ਪਰਵਾਨਾ (ਪਤੰਗ) ਬਣਨ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਗ ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਜਲ ਨਾ ਜਾਈਏ। ਕਦੇ ਪਤੰਗ ਨੂੰ ਭੀ ਇਹ ਸੁੱਝੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸੜਾਂਗਾ ਯਾ ਬਚਾਂਗਾ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਵੱਲ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦੀਪਕ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਲਿਪਟਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗਾ, ਪਿੱਛਾ ਸੁੱਝਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਮੂ (ਅੱਗ) ਨਾਲ ਜੱਫੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾ ਲਵੇਗਾ? ਆਪਣਾ-ਆਪ ਗਵਾ ਕੇ ਹੀ ਭਾਈ! ਪ੍ਰੀਤਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤਾਕਤ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਲ ਲਵੇ। ਆਪਣੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਭੈ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇਹ ਅਧਿਆਸੀਆਂ ਅਤੇ ਮਤਲਬ-ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਗੇਟ ਬੰਦ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਤੜਪ

ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਇੱਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—
ਸਾਚ ਕਹੋ ਸੁਨ ਲੇਹੁ ਸਭੈ ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਯੋ।

(ਬ: ਨਾ: ਅ.)

ਜਿਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਅਤੇ ਤੜਪ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਭੀ ਕਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜ਼ਰਾ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਸਹੀ! ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਖ਼ਾਤਰ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ—

ਹਉ ਨਿਰਖਤ ਫਿਰਉ ਸਭਿ ਦੇਸ ਦਿਸੰਤਰ

ਮੈ ਪ੍ਰਭ ਦੇਖਨ ਕੋ ਬਹੁਤ ਮਨ ਚਈਆ॥

ਮਨੁ ਤਨੁ ਕਾਟਿ ਦੇਉ ਗੁਰ ਆਗੈ

ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਮਾਰਗੁ ਪੰਥੁ ਦਿਖਈਆ॥
 ਕੋਈ ਆਣਿ ਸਦੇਸਾ ਦੇਇ ਪ੍ਰਭ ਕੇਰਾ
 ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ ਮਨਿ ਤਨਿ ਮੀਨ ਲਗਈਆ॥
 ਮਸਤਕੁ ਕਾਟਿ ਦੇਉ ਚਰਣਾ ਤਲਿ ਜੋ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਲੇ ਮੇਲਿ ਮਿਲਈਆ॥

(ਅੰਗ ੮੩੬)

ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਕਉ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਬਹੁ ਤਪਤੈ ਜਿਉ ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤੁ ਬਿਨੁ ਨੀਰ॥
 ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਪ੍ਰੇਮੁ ਲਗੈ ਹਰਿ ਤੀਰ॥
 ਹਮਰੀ ਬੇਦਨ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਨੈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਤਰ ਕੀ ਪੀਰ॥ ਰਹਾਉ॥
 ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੀ ਕੋਈ ਬਾਤ ਸੁਨਾਵੈ ਸੋ ਭਾਈ ਸੋ ਮੇਰਾ ਬੀਰ॥
 ਮਿਲੁ ਮਿਲੁ ਸਖੀ ਗੁਣ ਕਹੁ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਲੇ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਮਤਿ ਧੀਰ॥
 ਜਨ ਨਾਨਕ ਕੀ ਹਰਿ ਆਸ ਪੁਜਾਵਹੁ ਹਰਿ ਦਰਸਨਿ ਸਾਤਿ ਸਰੀਰ॥

(ਅੰਗ ੮੬੧-੬੨)

ਤੈ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਬਾਤ ਜਿ ਆਖੈ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਦੀਜੈ॥
 ਸੀਸੁ ਵਢੇ ਕਰਿ ਬੈਸਣੁ ਦੀਜੈ ਵਿਣੁ ਸਿਰ ਸੇਵ ਕਰੀਜੈ॥

(ਅੰਗ ੫੫੮)

ਸੁਣਿ ਯਾਰ ਹਮਾਰੇ ਸਜਣ ਇਕ ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ॥
 ਤਿਸੁ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਪਿਆਰੇ ਹਉ ਫਿਰਉ ਖੋਜੰਤੀਆ॥
 ਤਿਸੁ ਦਸਿ ਪਿਆਰੇ ਸਿਰੁ ਧਰੀ ਉਤਾਰੇ ਇਕ ਭੋਰੀ ਦਰਸਨੁ ਦੀਜੈ॥
 ਨੈਨ ਹਮਾਰੇ ਪ੍ਰਿਅ ਰੰਗ ਰੰਗਾਰੇ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਭੀ ਨਾ ਧੀਰੀਜੈ॥
 ਪ੍ਰਭ ਸਿਉ ਮਨੁ ਲੀਨਾ ਜਿਉ ਜਲ ਮੀਨਾ ਚਾੜ੍ਹਕ ਜਿਵੈ ਤਿਸੰਤੀਆ॥

(ਅੰਗ ੭੦੩)

ਕੋਈ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵੈ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਪਿਆਰਾ
 ਹਉ ਤਿਸੁ ਪਹਿ ਆਪੁ ਵੇਚਾਈ॥ ਦਰਸਨੁ ਹਰਿ ਦੇਖਣ ਕੈ ਤਾਈ॥
 ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਹਿ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲਹਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈ॥

(ਅੰਗ ੭੫੭)

ਆਵਹੁ ਸਜਣਾ ਹਉ ਦੇਖਾ ਦਰਸਨੁ ਤੇਰਾ ਰਾਮ॥

ਘਰਿ ਆਪਨੜੈ ਖੜੀ ਤਕਾ ਮੈ ਮਨਿ ਚਾਉ ਘਨੇਰਾ ਰਾਮ॥ (ਅੰਗ ੭੬੪)
 ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮਰਿ ਜਾਈਐ ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਜਿਉ ਅਮਲੀ ਅਮਲਿ ਲੁਭਾਨਾ॥
 ਜਿਨ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਹਰਿ ਕੇਰੀ ਤਿਨ ਧੁਰਿ ਭਾਗ ਪੁਰਾਨਾ॥

(ਅੰਗ ੬੯੭)

ਪੰਥੁ ਨਿਹਾਰੈ ਕਾਮਨੀ ਲੋਚਨ ਭਰੀ ਲੇ ਉਸਾਸਾ॥
 ਉਰ ਨ ਭੀਜੈ ਪਗੁ ਨਾ ਖਿਸੈ ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਕੀ ਆਸਾ॥
 ਉਡਹੁ ਨ ਕਾਗਾ ਕਾਰੇ॥

ਬੇਗਿ ਮਿਲੀਜੈ ਅਪੁਨੇ ਰਾਮ ਪਿਆਰੇ॥

(ਅੰਗ ੩੩੭-੩੮)

ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ॥

ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ॥

ਪਿਰਹਿ ਬਿਹੁਨ ਕਤਹਿ ਸੁਖੁ ਪਾਏ॥

(ਅੰਗ ੭੯੪)

ਲਾਗੀ ਹੋਇ ਸੁ ਜਾਨੈ ਪੀਰ॥ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਅਨੀਆਲੇ ਤੀਰ॥

(ਅੰਗ ੩੨੭)

ਪ੍ਰੀਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਤਨੁ ਖਚਿ ਰਹਿਆ ਬੀਚੁ ਨ ਰਾਈ ਹੋਤ॥

ਚਰਨ ਕਮਲ ਮਨੁ ਬੇਧਿਓ ਬੁਝਨੁ ਸੁਰਤਿ ਸੰਜੋਗ॥

(ਅੰਗ ੧੩੬੩)

ਹਮਰੈ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਹਰਿ ਆਸ ਨਿਤ ਕਿਉ ਦੇਖਾ ਹਰਿ ਦਰਸੁ ਤੁਮਾਰਾ॥

ਜਿਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਾਈ ਸੇ ਜਾਣਤਾ ਹਮਰੈ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਹਰਿ ਬਹੁਤੁ ਪਿਆਰਾ॥

(ਅੰਗ ੧੬੭)

ਮੈ ਮੇਲਹੁ ਸੰਤ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸਜਣੁ

ਮੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਭੁਖ ਲਗਾਈਆ ਜੀਉ॥

ਹਉ ਰਹਿ ਨ ਸਕਉ ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ

ਮੈ ਅੰਤਰਿ ਬਿਰਹੁ ਹਰਿ ਲਾਈਆ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੧੭੪)

ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛਰੇ ਬੇ ਮਾਧਉ ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮਾਰੇ ਲੇਖੇ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਆਸ ਲਗਿ ਜੀਵਉ ਚਿਰ ਭਇਓ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖੇ॥

(ਅੰਗ ੬੯੪)

ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵਿਜੋਗੀ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਤ ਦਿਨ ਇਉਂ ਤੜਪਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪਰਦੇਸ਼ ਗਏ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੜਪਦੀ ਤੇ ਠੰਢੇ-ਠੰਢੇ ਸਾਹ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ, ਇੱਕ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਤਲਾਬ ਬਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਲਬਾ-ਲਬ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਅਗਨੀ ਨਾ ਜਿਆਦਾ ਬਲਦੀ ਹੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚ ਕੇ ਬੁਝ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧੁਖ ਕੇ ਬੁਝ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਗੋਹਿਆਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਗਦੀ ਅੱਗ ਹੈ ਜੋ ਧੁਖਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਦੇ ਲੱਗੇ ਬਿਨਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਰੂਪੀ ਜੋ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਹੈ, ਕਦੇ ਜਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਫੂਕ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਇਹੀ ਅਨੋਖੀ ਅੱਗ ਹੈ। 'ਮੋਹ' ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਦਮ ਭਾਂਬੜ ਮਚਾ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਹ ਮਤਲਬ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਗਨੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ।

ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਹੋ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲ ਲੈਕੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਾਕੇ ਅਤੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਮੋਲਕ ਰਤਨ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅੰਗ ਯਾਨੀ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਉੱਤੇ ਇਉਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਿਉਂ ਵਸਤੂ ਖ਼ੀਦਣ ਲਈ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅੱਗੇ ਪੈਸੇ ਰੱਖ ਦੇਈਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁੱਭ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪਾ ਕੇ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਬਕ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਧੰਨ! ਪ੍ਰੇਮ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦੇ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ, ਆਪਣੀ ਮਹਿਕ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਦ ਰੁਕਦੇ ਹਨ?

ਵਿਜੋਗੀ—ਗੁਰੂਦੇਵ! ਉਸ ਦਿਨ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨ' ਸਭ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਬਾਤ, ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਉਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬੂੰਦ ਦੀ ਚਾਹ, ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੂੰ। ਇਹ ਪਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਚਾਉ ਹੈ ਕਿ ਛੇਤੀ ਦੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ

ਆਪਜੀ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਕਿ—‘ਆਤਮ-ਜੋਤੀ ਅੱਖਾਂ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ’ ਚਿੱਤ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਆਪਜੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਡਿੱਗਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤ ਤਾਕਤ ਫੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਤੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੇ ਦਿਵ੍ਯ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦਾਤਾ! ਮੇਰੀ ਇਸ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ।

ਸਤਿਗੁਰੂ—ਪਿਆਰੇ ਪੁੱਤ੍ਰ! ਤੇਰੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਸ਼ਯ ਇਉਂ ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜਿਉਂ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉਡਾਏ ਹੋਏ ਬੱਦਲ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਇੱਕ ਨਿਰਮਲ ਅਕਾਸ਼ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਤੱਤ੍ਵ-ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਤੇਰੇ ਜੈਸੇ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ, ਮੱਧਮ ਤੇ ਕਨਿਸ਼ਠ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਹਨ ਜੋ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਹੇਤੁ ਹਨ, ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਆਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਜਗਤ ਦਾ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੇਖ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪੀ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ, ਮਨ ਰੂਪੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਫਿਲਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਯਾਨੀ ਉਸ ਪਰਦੇ ਪਰ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਭੀ ਜਿਉਂ ਬਸਤੁ ਵਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਿਉਂ ਹੀ ਜਨਮ ਆਦਿ ਅਨੰਤ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ‘ਆਤਮਾ’ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। □

੪

ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਰਣ

❀ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ❀

ਹੋਇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ੁਰੂਪ ਜੋ, ਭਾਸੇ ਜਿਉਂ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼।
ਤੀਨ ਕਾਲ ਹੋਇ ਸਤਿ ਪਰ, ਉਲਟਾ ਦਿਖੇ ਬਿਨਾਸ॥ ੧ ॥

ਆਨੰਦ ਕਰ ਹੈ ਲਬਾਲਬ, ਤਦਪਿ ਵਿਆਕੁਲ ਘੋਰ।
ਠੱਗੀ ਕਰਤ ਯਹ ਚਤੁਰ ਕੋ, ਬਾਜੀਗਰ ਯਾ ਚੋਰ॥ ੨ ॥

ਅਚਰਜ ਦੇਖੋ ਖੇਲ ਸਭ, ਖੇਲਨ ਵਾਲੇ ਨਾਹਿ।
ਅਤਿ ਪਰਤੱਛ ਪਰ ਦਿਖੇ ਨਹ, ਯਹੀ ਹੋਤੁ ਤਿਸ ਮਾਹਿ॥ ੩ ॥

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋ ਨਾਨਾ ਭਾਸਯੋ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਪ੍ਰਭੂ ਅਸੰਗ।
ਨਹਿ ਸੰਕੋਚ ਪ੍ਰਣਾਮ ਪਰ, ਸਦਾ ਅਭੇਦ ਮਮ ਸੰਗ॥ ੪ ॥

ਅਨੂਯ ਵਯਤੀਰੇਕ ਯੁਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਅਸਤਿ ਤੇ ਆਤਮਾ ਸਤਿ ਦੀ ਸਿੱਧੀ

ਵਿਵਹਾਰਕ—ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰਵਾਹ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਹਿਤ ਭਾਸਣਾ। ਉਤਪਤੀ, ਇਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ (ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਤ ਜੋ ਵੈਤ ਹੈ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਜਾਗ੍ਰਿਤ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਸਤੂ ਕੋਈ ਭੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖੇ ਯਾਨੀ ਦਿਖਾਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਹੀ ਦੇਵੇ। ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੀ ਜੋ ਵੈਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਲੂਮ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਸੁਪਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜੋ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਸੁਖੁਪਤੀ’ (ਗੂੜ੍ਹੀ ਨਿੰਦ੍ਰਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੌਕਿਕ, ਸੁੱਧ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਲੋਕੋਤਰ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਜਿਸ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਵੈਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਹੈ, ਬੱਸ! ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ‘ਆਤਮਾ’ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ‘ਚੌਥਾ ਪਦ’ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਤੁਰੀਯ’ ਪਦ ਜਾਂ ਅਵਸਥਾ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੁਰੀਯ—‘ਆਤਮਾ’ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਅੰਧੇਰਾ ਵਿੱਚ ਪਈ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਭਾਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨਿੱਤ ਹਨ। ‘ਆਤਮਾ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਰਸ ਪੂਰਨ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਭਚਾਰੀ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਦਾ ‘ਆਤਮਾ’ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਭੀ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ‘ਆਤਮਾ’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਸੁਪਨ ਤੇ ਸੁਖੁਪਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ

ਆਤਮਾ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਆਤਮਾ' ਸੱਤ੍ਯ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ, ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸਭ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਖਪਤੀ ਨਹੀਂ ਅਟਕ ਸਕਦੀਆਂ-ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਖੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਯਾਨੀ 'ਆਤਮਾ' ਸੁਪਨ ਦੇ ਸਭ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਪਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵੇਲੇ, ਸੁਪਨ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਯੋ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 'ਆਤਮਾ' ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੀ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ-

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਦੇ ਭੀ ਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਬਿਕ੍: ਉ: ੪।੩।੨੩।)

'ਜਾਗ੍ਰਿਤ' ਵਿੱਚ ਸੁਪਨ ਅਤੇ ਸੁਖਪਤੀ ਨਹੀਂ, 'ਸੁਪਨ' ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ 'ਸੁਖਪਤੀ' ਨਹੀਂ ਅਤੇ 'ਸੁਖਪਤੀ' ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸਤਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਜਿਉਂ 'ਆਤਮਾ' ਸਤਿ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਭੀ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਕਦੇ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਵਸਤੂ ਕਦੇ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਭੂਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਸੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਿ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਭਰਮ ਰੂਪੀ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਵਸਥਾ ਯਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ ਇਉਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਤਰੰਗ ਉਤਪੰਨ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਨੀਲਾਪਨ ਐਵੇਂ ਭਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਭਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਜਲ ਦੇਖਣ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਜਿਉਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਅਣਹੋਏ ਪਦਾਰਥ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਇਹ ਭਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਗਤ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਪਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ

ਜਿਉਂ ਸੁਪਨਾ ਅਰੁ ਪੇਖਨਾ ਐਸੇ ਜਗ ਕਉ ਜਾਨਿ॥ (ਅੰਗ ੧੪੨੭)

ਸਮ ਸੁਪਨੈ ਕੈ ਇਹੁ ਜਗੁ ਜਾਨੁ॥ ਬਿਨਸੈ ਛਿਨ ਮੈ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ॥

(ਅੰਗ ੧੧੮੭)

ਇਹੁ ਜਗੁ ਧੂਏ ਕਾ ਪਹਾਰ॥ ਤੈ ਸਾਚਾ ਮਾਨਿਆ ਕਿਹ ਬਿਚਾਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੧੮੬-੮੭)

ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਜਗਤ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ॥

(ਅੰਗ ੧੨੩੧)

ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਭੂਠ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੋਹੁ ਰੇ ਮੀਤ॥

ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਬਿਰੁ ਨਾ ਰਹੈ ਜਿਉ ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤ॥ (ਅੰਗ ੧੪੭੮)

ਰੇ ਨਰ ਇਹ ਸਾਚੀ ਜੀਅ ਧਾਰਿ॥

ਸਗਲ ਜਗਤੁ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੁਪਨਾ ਬਿਨਸਤ ਲਗਤ ਨ ਬਾਰ॥

(ਅੰਗ ੬੩੩)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਾਗ੍ਰਿਤ, ਸੁਪਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਚਤ ਭੀ ਬਿਲੱਛਣ ਨਹੀਂ—ਸੁਪਨ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਨ ਭੀ ਸੁਪਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਮਿਲਦੇ—ਵਿੱਛੁੜਦੇ, ਖਾਂਦੇ—ਪੀਂਦੇ, ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਆਦਿ ਜਿਤਨਾ ਭੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਜੈਸਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਸੁਪਨ’ ਸ਼ਬਦ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਪਰ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸੁਪਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਅੰਦਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਤਨਾ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਲਈ ਚਾਹੀਏ ਉਤਨਾ ਉੱਥੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ‘ਸੁਪਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥਾਂ’ ਦਾ ‘ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥਾਂ’ ਨਾਲੋਂ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਪਣਾ ਅਤੇ ਮਿਥਯਾਪਣਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ—ਕੁੱਝ ਭੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ।

ਸੁਪਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਿਥਯਾਪਣੇ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਮਾਣ—

‘ਸ਼ੁਤੀ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸੁਪਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਾਵ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਬਕ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਮਿਥਯਾਪਣੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਆਖਦੇ ਹਨ।’

(ਮਾ: ਉ: ਵੈ: ਕਾ: ੩)

‘ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਿਥਯਾਪਣਾ ਹੈ

ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਿਥਯਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਭੀ ਮਿਥਯਾ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੁਪਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ।^੧

(ਮਾਂ: ਉ: ਵੇ: ਕਾ: ੪)

‘ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸੁਪਨ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਆਖਿਆ ਹੈ।’

(ਮਾਂ: ਉ: ਵੇ: ਕਾ: ੫)

‘ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਪਨ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ ਤਥਾ ਗੰਧਰਵ ਨਗਰ* ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੱਤ-ਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜਗਤ (ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ) ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।’

(ਮਾਂ: ਉ: ਵੇ: ਕਾ: ੩੧)

ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਕੇਵਲ ਅਨਾਦਿ (ਆਦਿ ਰਹਿਤ) ਅਵਿੱਦਯਾ ਉਪਾਦਾਨ** ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਾਦਿ (ਆਦਿ ਰਹਿਤ) ਨਿੰਦਾ-ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਵਿੱਦਯਾ, ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਵਿੱਦਯਾਜਨਕ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਵਿੱਦਯਾਜਨਕ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨੂੰ ਸੁਪਨ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਥੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਉਂ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ-ਪਰਮਾਰਥਿਕ, ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਕ ਸੱਤਾ ਬਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਨਾਤਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਕ ਸੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਦੀ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਅਨਾਤਮਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਾ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਬਿਲੱਛਣਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਯਾਨੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

‘ਸੁਪਨ-ਪਦਾਰਥ’ ਦੋਸ਼, ਕਾਲ, ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਥ, ਘੋੜੇ, ਮਾਰਗ ਤਥਾ ਰਥ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ, ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਦੀਆਂ,

* ਆਕਾਸ਼ ਵਿਖੇ ਗੰਧਰਵਾਂ (ਅਰਧ ਦੇਵਾਂ) ਦਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਨਗਰ।

** ਉਪਾਦਾਨ-ਉਹ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ (ਪਦਾਰਥ) ਜਾਂ ਤੱਤ ਜਿਸਤੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਬਣੇ। ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਘੜਾ ਤਾਂ ਘੜੇ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਮਿੱਟੀ ਹੈ।

ਸਮੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪਰਬਤ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ* ਹੈ, ਕੰਠ ਦੀ ਨਾੜੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਯਾਨੀ ਜਿਤਨਾ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ-ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਕਤ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੰਠ ਦੀ ਸੂਖਮ ਨਾੜੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਯਾਨੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਪਰਬਤ, ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਨਾੜੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜਿੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇੱਕ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਪੁਰਸ਼, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਆਦਿ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸੁਪਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਉਤਪੰਨ ਜਾਂ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੱਤਯ ਹਨ।

ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥ ਭੀ-ਆਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਪੰਚ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਆਦਿ ਲੇਸ਼ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਸੁਪਨ ਅੰਦਰ ਭੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਯੋਗ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਤੀ ਸੂਖਮ ਨਾੜੀ-ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇੱਕ, ਦੋ ਯਾ ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਆਦਿ ਕਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਇਤਨੀ ਭੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਪੰਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਬਾਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਜਗਤ, ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੁਪਨ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੱਤਯ ਹੈ।

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਭੀ ਭਾਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਦਾਰਥ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ** ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਦੇ ਵਿਵਰਤ*** ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਵਕਤ ਭੀ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਵਕਤ

* ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ-ਦੁਸ਼ਟਾ, ਦੁਸ਼ਟੀ, ਦੁਸ਼ ਅਤੇ ਗਿਆਤਾ, ਗਿਆਨ, ਗੇਯ ਆਦਿ।

** ਪਰਿਣਾਮ-ਨਤੀਜਾ, ਫਲ ਜੋ ਵਾਪਿਸ ਅਪਣੇ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਬਣਿਆ 'ਦਹੀ' ਮੁੜਕੇ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੋ 'ਦਹੀ' ਦੁੱਧ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ।

*** ਵਿਵਰਤ-ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਲੈਕੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁੜਕੇ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਣੀ 'ਬਰਫ' ਮੁੜਕੇ ਪਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ 'ਬਰਫ' ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਿਵਰਤ ਹੈ।

ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਤਮੋ ਗੁਣ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਘਟ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪੀ ਪਰਿਣਾਮ ਅਤੇ ਉਸੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਸਤੋ ਗੁਣ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਸਮੇਂ, ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਪਦਾਰਥ ਸੱਤਯ ਜਿਹਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਕਤ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਅਨਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅੰਤਹਕਰਣ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਘਟ ਆਦਿ ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਹੀ-ਇਕੱਠੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਥਾ ਨਾਸ਼ ਭੀ। ਜਿਉਂ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਜਦ ਵਸਤੂ ਭਾਸਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਅੰਤਹਕਰਣ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਵਸਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਹੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ, ਵਸਤੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪੂਰਬ, ਨਾ ਅੰਤਹਕਰਣ, ਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਥਾ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਹੈ। 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਹੈ-ਜਾਗ੍ਰਿਤ, ਸੁਪਨ ਤੇ ਸੁਖਪਤੀ ਕੋਈ ਭੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਸੱਤਯ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸੁਪਨ। ਜੇਕਰ ਸੁਪਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਜਦ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸੁਪਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਭੀ ਸੁਪਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ (ਸੁਪਨ ਵਾਲੀ) ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ, ਸੁਪਨ ਹੈ ਯਾਨੀ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਕੋਈ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ (ਸੁਪਨ) ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਹਰਖ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਜੰਮਣਾ-ਮਰਨਾ, ਤੰਦਰੁਸਤੀ-ਬਿਮਾਰੀ, ਉਸਤਤੀ-ਨਿੰਦਾ, ਸੰਪੱਤੀ-ਬਿਪੱਤੀ ਅਤੇ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਦ੍ਰਵਿਦਾਤਮਿਕ ਸ਼ਰੀਰਕ ਧਰਮ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਯਾਨੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹਨ ਫਿਰ 'ਉਹ ਸੁਪਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ' ਕੇਵਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹਨ-ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੀ ਚਿੱਤ

ਅੰਦਰ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਦਾਰਥ ਅਸੱਤਜ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ
ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੱਤਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ
ਦਾ ਹੀ ਮਿਥਯਾਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (ਮਾਂ: ਉ: ਵੈ: ਕਾ: ੯)

ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਭੀ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਝੂਠੇ ਹਨ—

‘ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਚਿੱਤ ਅੰਦਰ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤਾ
ਹੋਇਆ ਪਦਾਰਥ ਅਸੱਤਜ ਤਥਾ ਚਿੱਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ
ਪਦਾਰਥ ਸੱਤਜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਿਥਯਾਪਨਾ
ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।’ (ਮਾਂ: ਉ: ਵੈ: ਕਾ: ੧੦)

ਇਸ ਮੋਹਣੀ ਮਾਇਆ ਨੇ ਨਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਜ਼ੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਾਂ ਦੀ
ਨਜ਼ਰ ਅਜਿਹੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮਿਥਯਾ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਨ
ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ—

ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਨਟਿ ਬਾਜੀ ਪਾਈ॥ ਮਨਮੁਖ ਅੰਧ ਰਹੇ ਲਪਟਾਈ॥

(ਅੰਗ ੨੩੦)

ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸੋਇ ਰਹੇ ਅਭਾਗੇ॥ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕੇ ਵਿਰਲਾ ਜਾਗੇ॥

(ਅੰਗ ੩੭੫-੭੬)

ਐਸੀ ਸੁੰਦਰਿ ਮਨ ਕਉ ਮੋਹੈ॥ ਬਾਟਿ ਘਾਟਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਨਿ ਬਨਿ ਜੋਹੈ॥
ਮਨਿ ਤਨਿ ਭਾਗੈ ਹੋਇ ਕੈ ਮੀਨੀ॥ (ਅੰਗ ੩੯੨)

ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮੈ ਰਮਿ ਰਹਿਓ ਨਿਕਸਤ ਨਾਹਿਨ ਮੀਤ॥

ਨਾਨਕ ਮੂਰਤਿ ਚਿਤ੍ਰ ਜਿਉ ਛਾਡਿਤ ਨਾਹਿਨ ਭੀਤਿ॥ (ਅੰਗ ੧੪੨੮)

ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਗੁਬਾਰੁ ਹੈ ਦੂਜੈ ਭਰਮਾਈ॥

ਮਨਮੁਖ ਠਉਰ ਨ ਪਾਇਨੀ ਫਿਰਿ ਆਵੈ ਜਾਈ॥ (ਅੰਗ ੭੮੬)

ਏਹ ਮਾਇਆ ਮੋਹਣੀ ਜਿਨਿ ਏਤੁ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇਆ॥

ਮਾਇਆ ਤ ਮੋਹਣੀ ਤਿਨੈ ਕੀਤੀ ਜਿਨਿ ਠਗਉਲੀ ਪਾਈਆ॥

(ਅੰਗ ੯੧੮)

ਇਹ ਮਾਇਆ ਸੂਯੇ ਝੂਠੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਝੂਠ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਾਰੀਫ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖੇਲ੍ਹ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਆਪ ਸੱਚੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਖੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮਿਥਣਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇਖ ਰਹੇ ਪੁਰਸ਼, ਪਰਦੇ ਉੱਪਰ ਕੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਹਿਤ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਅਤੇ ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉੱਤਰੇ, ਟਿਕਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਪਰ ਬੈਠ ਗਏ। ਹਾਲ ਦੇ ਭਰ ਜਾਣ ਤੱਕ ਗੀਕਾਰਡ ਆਦਿ ਵੱਜਦੇ ਰਹੇ। ਫ਼ਿਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਅਨੰਦ ਪੂਰਬਕ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਖੇਲ੍ਹ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੋਟਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆ ਗਏ।

ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖੇਲ੍ਹ, ਖੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਖੇਲ੍ਹ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮ ਕੇਵਲ ਖੇਲ੍ਹ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇਖ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੂਜੀ ਫ਼ਿਲਮ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਸਤਿ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕੇਵਲ ਐਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਖੇਲ੍ਹ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਭੀ ਫ਼ਿਲਮ ਅੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਆਦਿਕਾਂ ਦੇ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੀ ਹਨ ਯਾਨੀ ਰਾਤ ਨਾਲੋਂ ਦਿਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦੇ ਜੀਵ, ਅਮੀਰ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਫ਼ਿਲਮ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ' ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਮਿਥਣਾ ਹਨ—

(ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦੇ) ਦੇਹ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਘਾਤ (ਸਮੂਹ), ਸੁਪਨ ਸਮਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਾਇਆ ਨੇ ਹੀ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇ ਸਰਪ ਆਦਿ ਜੋਨੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਨਾਲੋਂ, ਦੇਵਤਾ ਆਦਿਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਉੱਤਮ ਹਨ ਜਾਂ ਸਭ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤਯਪਨੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਯਾਨੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਹਨ, ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਦੇ ਨਹੀਂ।

(ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੧੦)

ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਪਨ 'ਆਤਮ-ਦੇਵ' ਦੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਹੀ ਮਨ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਬਿਲਾਸ ਹਨ—

ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੱਤ੍ਯ, ਮਨ ਹੀ ਦ੍ਰੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੱਤ੍ਯ, ਮਨ ਹੀ ਦ੍ਰੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। (ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੩੦)

ਇਸ ਬਾਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਨੂਯ ਵ੍ਯਤੀਰੇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ—

ਇਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਚਰਾਚਰ ਦ੍ਰੇਤ ਹੈ, ਸਭ ਮਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ੂਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਦ੍ਰੇਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੩੧)

ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਯਾ (ਨਿਯਮ) ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜਿਤਨਾ ਦ੍ਰੇਤ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਜਗਤ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਦੋਂ ਜਗਤ ਦਾ ਭੀ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਪਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ 'ਅਵਿੱਦਯਾ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ। ਸਮਾਧੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਕਾਰਣ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਉਂ ਹੀ ਮੂਰਛਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ, 'ਮਨ' ਦੇ ਹੋਣਪਣੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ, ਮਨ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਦ ਮਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?

ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੂਜੇ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਦੂਜੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸੱਤ੍ਯ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਦਿਖਣਾ ਅਥਵਾ ਇੱਕ ਬਾਰ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਕੇ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣਾ ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਨਿਸਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੱਤ੍ਯਪਣੇ ਦਾ ਹੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਦੋਨੋਂ ਮਨ ਰੂਪ ਹੀ ਹਨ ਫਿਰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕਮੀ-ਬੇਸ਼ੀ

ਕਿਸੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੱਤ੍ਯ ਅਤੇ ਮਿਥਯਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ?

‘ਸੁਪਨ’ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਸੇ ਪਦਾਰਥ ਬਾਰੰਬਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਉਂ ਬਹੁਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਸਥਿਤ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਐਸੇ ਭੀ ਜੋ ਛਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਦੇ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਜਾਗ੍ਰਿਤ’ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਅਣਹੋਏ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ, ਪਰਬਤ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਜਿਸ ਅਵਿੱਦਯਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਾਏ ਹਨ ਕੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਕੋੜਾਂ ਬਰਸਾਂ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਾਉਂਦੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਛਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਮੁੜ ਕਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਹੀ ਨਾ? ਕਿਸੀ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਸੱਤ੍ਯ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਸੱਤ੍ਯ ਅਤੇ ਕਾਰਜ, ਕਾਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾਉਣਾ ਇਹ ਸਭ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਗਰਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

‘ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਸੱਤ੍ਯ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੈ’ ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਰੰਬਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤ੍ਯ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲਪ (ਥੋੜ੍ਹੇ) ਕਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਅਸੱਤ੍ਯ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਸ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੀ, ਮਾਇਆ-ਪਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਸੂਰੂਪ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਬਿਨਾਂ ਕਦ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕੋੜਾਂ ਬਾਰ ਦਿਖਦਾ ਰਹੇ, ਕਿਤਨਾ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਭੀ ਕਦੇ ਸੱਤ੍ਯ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਅਚੱਲ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਕਦੋਂ ਆਪਣੀ ਇਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹਿਲਦਾ ਹੈ?

ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਰਹੀ ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਆਤਮਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਰਥਾਤ ਨਾ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਯਾਨੀ ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ। ਨਾ ਇਹ ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜੁਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਜਲ ਹੈ, ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਨੀਲਤਾ (ਨੀਲਾਪਣ) ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼।

ਕਾਰਣ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਸਿੱਧੀ

ਸ਼ੰਕਾ-ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਭੀ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਘੜਾ ਅਤੇ ਸੂਤ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਆਦਿ ਸਭ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਬਣਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਮਾਧਾਨ-ਆਪ ਦੇ ਦੱਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭੀ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ—

‘ਨਾ ਤਾਂ ਅਸੱਤ੍ਯ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਅਸੱਤ੍ਯ ਕਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸੱਤ੍ਯ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਅਸੱਤ੍ਯ ਕਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੱਤ੍ਯ ਪਦਾਰਥ ਭੀ ਸੱਤ੍ਯ ਕਾਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਸੱਤ੍ਯ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸੱਤ੍ਯ ਕਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?’

(ਮਃ. ਉ. ਅ. ਕਾ. ੪੦)

ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਤ੍ਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹਾ ਮਾਫ਼ੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਚਮੁੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਤਾ ਕਿਹੜਾ? ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ? ਪੁੱਤ੍ਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪਿਤਾ ਕੌਣ ਕਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਪੁੱਤ੍ਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਾਤ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕਾਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਕਾਰਜ। ਫਿਰ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਵਿਪਰੀਤ ਗੱਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਪਿਤਾ। ਜੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕਾਰਜ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਰਣ ਕਿਉਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਤਾ ਕਾਰਜ ਕਿਉਂ? ਕਾਰਣ, ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਜ, ਕਾਰਜ ਹੀ, ਇਸ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕਿਉਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ? ਕਾਰਣ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਜ ਪਿੱਛੋਂ, ਇਹ ਨਿਯਮ ਭੀ ਅਚੱਲ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ? ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਾਰਜ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੋਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੰਨਿਆ ਕਿਸ ਨੂੰ ਜਾਵੇ, ਕੋਈ ਨਿਰਣਯ ਭੀ ਹੋਵੇ? ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੌਣ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਜੋ ਕਥਨ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਰਥ ਕਲਪਨਾ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਭੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਯਾਨੀ ਕੋਈ ਭੀ ਵਸਤੂ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ-

ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਣ ਦਾ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਅਨ-ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਉਤਪੱਤੀ ਰਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕਾਰਜ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ?

(ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੨੧)

ਬੰਕਾ—ਜੇ ਇਹ ਬਾਤ ਮੰਨੀ ਜਾਏ ਕਿ ਜਿਸ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਤਾਂ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਨ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ?

ਸਮਾਧਾਨ—ਠੀਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਸੱਤ੍ਯ ਹੈ ਯਾ ਅਸੱਤ੍ਯ ਅਥਵਾ ਸੱਤ੍ਯ ਭੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੱਤ੍ਯ ਭੀ? ਜੇ ਉਹ ਸੱਤ੍ਯ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਤ੍ਯ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਉਹ ਸੱਤ੍ਯ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਸੱਤ੍ਯ ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਵਿੱਦਯਮਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੱਤ੍ਯ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਖਰਗੋਸ਼ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਦੀ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਜੇ ਸੱਤ੍ਯ ਤੇ ਅਸੱਤ੍ਯ ਦੋਨੋਂ ਰੂਪ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਤ੍ਯ ਤੇ ਅਸੱਤ੍ਯ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਭਾਉ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ, ਜਿਉਂ ਅੰਧਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾ ਸੱਤ੍ਯ ਹੈ, ਨਾ ਅਸੱਤ੍ਯ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੱਤ੍ਯ ਤੇ ਅਸੱਤ੍ਯ ਦੋਨੋਂ ਰੂਪ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਵਸਤੂ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਆਦਿ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਨਾਉਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹਨ—

‘ਵਿਕਾਰ’ ਬਾਣੀ (ਆਵਾਜ਼) ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ‘ਨਾਮ’ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ।

(ਛਾਂ: ਉ: ੬।੧।੪)

ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਿਰਣਯ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰਾ ਬੀਜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਛ ਵੱਲ ਭੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਏ—ਬੀਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਯਾ ਬ੍ਰਿਛ। ਜੇ ਬੀਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਿਛ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ? ਜੇ ਬ੍ਰਿਛ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੀਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ? ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਹੋ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਇਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਸਰੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਉਤਪੰਨ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਲਾਭ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਾਨੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ* ਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜੇ ਕੁੱਝ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਜਲ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਗਿੱਲੀ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ? ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਦੇ ਪੁੰਨ ਤੇ ਪਾਪ ਆਦਿ ਕਿਆ ਦਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਸਪਰਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਇਸ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜਦੀ।

‘ਕਲਪਿਤ’ ਜੋ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਉੱਪਰ ਕਹੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੀਜ ਰੂਪ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਯਾਨੀ ਦ੍ਰੈਤ ਜੋ ਮਨ ਦਾ ਸਫੁਰਣ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੇ ਸਹਿਤ, ਆਪਣੇ ਉਸ ਰੂਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਅਵਿੱਦਯਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਿੱਦਯਾ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਹੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਵਿੱਦਯਮਾਨ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਹੈ। ‘ਆਤਮਾ’ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਭੀ ਵਿੱਦਯਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਵਿੱਦਯਮਾਨ ਜਿਹਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਿੱਦਯਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਭ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜੋ ‘ਆਤਮਾ’ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੈ ‘ਸੋ ਤੂੰ ਹੈਂ’ ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੇਗੀ ! ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਇਹ ਪ੍ਰਪੰਚ, ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ, ਜੰਗਮ (ਚੇਤਨ) ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ—

* ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ—ਆਧਾਰ, ਆਸਰਾ। ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੱਪ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਸੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਪ ਦੇ ਭਰਮ ਦਾ ‘ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ’ ਰੱਸੀ ਹੈ।

ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੂੰ

ਤੂੰ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੁਲੀ॥ ਤੂੰ ਸੁਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਥੁਲੀ॥
 ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਤੂੰ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਭਾਲੀਐ ਜੀਉ॥
 ਤੂੰ ਸੂਤੁ ਮਣੀਏ ਭੀ ਤੂੰਹੈ॥ ਤੂੰ ਗੰਠੀ ਮੇਰੁ ਸਿਰਿ ਤੂੰਹੈ॥
 ਆਦਿ ਮਧਿ ਅੰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ਦਿਖਾਲੀਐ ਜੀਉ॥
 ਤੂੰ ਨਿਰਗੁਣੁ ਸਰਗੁਣੁ ਸੁਖਦਾਤਾ॥ ਤੂੰ ਨਿਰਬਾਣੁ ਰਸੀਆ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ॥
 ਅਪਣੇ ਕਰਤਬ ਆਪੇ ਜਾਣਹਿ ਆਪੇ ਤੁਧੁ ਸਮਾਲੀਐ ਜੀਉ॥
 ਤੂੰ ਠਾਕੁਰੁ ਸੇਵਕੁ ਫੁਨਿ ਆਪੇ॥ ਤੂੰ ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪੇ॥
 ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਸਦਾ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਇਕੁ ਭੋਗੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਐ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੧੦੨)

ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸਰਪ ਵਾਂਗੂੰ ਭਾਸਣ ਵਾਲੇ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਰਹੇ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਾਲਾ ਗੋਬਿੰਦ, ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ! 'ਸੋ ਤੂੰ ਹੈਂ।' ਜਿਉਂ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ, ਧਾਗੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇਰੇ ਆਸ਼ਿਤ ਹਨ। ਤੈਥੋਂ ਵਿੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਭੀ ਤੇਰੇ ਹੀ ਆਸਰੇ ਹੈ ਯਾਨੀ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਬਦਲਕੇ, ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪੀ ਮਣਕਾ, ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਇੱਕ ਛਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਜਿਉਂ ਸੁਪਨਾਵੀ ਰੂਪ ਯਾਨੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਸੁਪਨਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਸੁਪਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ (ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ) ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤ ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਸਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਭਾਸਣ ਤੋਂ ਹਟਕੇ, ਹੁਣ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਤੂੰ' ਹੀ ਭਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਵਿਜੋਗ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਢੂੰਡਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ 'ਉਹ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ'। ਜਲ ਵਿੱਚ ਤਰੰਗ, ਝੱਗ ਅਤੇ ਬੁਦਬੁਦੇ ਜਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼, ਕੇਵਲ ਜਲ ਹੀ ਤਰੰਗ, ਝੱਗ ਅਤੇ ਬੁਦਬੁਦੇ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਲ ਤੋਂ ਨਿਆਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਜਿਸ ਭੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ, 'ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ'। ਤੂੰ ਹੀ 'ਗੋਬਿੰਦ' ਸਰਬੋਤ੍ਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਯਾਨੀ ਚਰਾਚਰ ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ 'ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ'—

ਸਭ ਗੋਬਿੰਦੁ ਹੈ ਸਭ ਗੋਬਿੰਦੁ ਹੈ ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਨੁ ਨਹੀ ਕੋਈ॥

ਸੂਤੁ ਏਕੁ ਮਣਿ ਸਤ ਸਹਸ ਜੈਸੇ ਓਤਿ ਪੋਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਜਲ ਤਰੰਗ ਅਰੁ ਫੋਨ ਬੁਦਬੁਦਾ ਜਲ ਤੇ ਭਿੰਨ ਨ ਹੋਈ॥

ਇਹੁ ਪਰਪੰਚੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਲੀਲਾ ਬਿਚਰਤ ਆਨ ਨ ਹੋਈ॥

(ਅੰਗ ੪੮੫)

ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਬਾਲਕ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬੁਦਬੁਦੇ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਕੇ, ਉਸਦੇ ਜਲ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਤੂੰ ਭੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਸ਼ਰੀਰ) ਵਿੱਚ ਅਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਜੋਗ 'ਚ ਤੜਫਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਫਿਰਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਬਕ ਜਿਉਂ ਬੁਦਬੁਦੇ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਜਲ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਛੁੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ 'ਤੂੰ ਆਤਮਾ ਹੀ' ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਤੇਰੇ ਸਿਵਾਏ, ਉਹ ਕਿਤੇ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ 'ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ'। ਇਹ ਤੇਰੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਤੂੰ ਹੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤ੍ਰ, ਸ਼ੱਤ੍ਰੂ ਆਦਿ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਹੀ ਪਰਬਤ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਬਿੰਦ ਆਦਿ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਭ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਸਮਝਕੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਰਹਿ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਹੀਨ ਭਾਵ ਆਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਪਰਮ ਇਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ! ਤੇਰੀ ਇਹ ਇਸਥਿਤੀ, ਤੇਰਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੂਰੂਪ ਹੈ, ਜਾਗੋ! ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ ਜਾਗੋ!!

ਬਿਰਹ ਰੂਪੀ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗ ਦੀ ਤੜਪ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਰੂਪ ਜ਼ਹਿਰ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ, ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪੀ ਮੰਤ੍ਰ ਨਾਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਯਾਨੀ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਰੂਪੀ ਨਿਰੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਰੂਪੀ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚ ਘੁਕ ਸੌ ਕੇ, ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਇਉਂ ਬੋਲਿਆ—

ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪ ਰਾਤ੍ਰੀ ਦਾ ਅਭਾਵ

ਵਿਜੋਗੀ—ਹੇ ਦੂਈ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਏਕੰਤ ਦੇ ਸੂਰਜ! ਤੇਰੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪ ਰਾਤ੍ਰੀ ਕਿੱਥੋਂ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਲੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਯਾ ਨਾਸ਼ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?*

ਉੱਤਰ—ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ! ਤੂੰ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈਂ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਰਾਤ੍ਰੀ ਦੇਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅਭਾਵ ਸਮੇਂ, ਰਾਤ੍ਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਸੌ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਦ ਸੂਰਜ ਉਦੇ ਹੋਇਆ ਸਮਝਕੇ, ਦਿਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਯਥਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਾ ਸੂਰਜ ਛਿਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਦਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੂਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੂਰ੍ਧ) ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਬੇਸਮਝੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਉਦਯ-ਅਸਤ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਪਰਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਤਿਉਂ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਯਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਹ ਬਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਯਾਨੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਭਾਵ ਭੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਵਸਤੂ ਦੇ ਨਹੀਂ। 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੂਰਖ ਮਨ ਹੀ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪੇ ਹੀ ਦੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੁੱਖ, ਆਪਣੇ ਅਕਹਿ ਸੂਰ੍ਧ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* ਇਸ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਇਹ ਪੁਸ਼ਨ ਹੋ ਕਿ ਮਹਾਂਵਾਕ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਆਪਣਾ ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮੈਂ' ਹੋਰ ਰਾਂ, ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਦਿ ਜੀਵ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਦ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਇੱਕ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਅਭੇਦ ਇਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾ ਮਾਯੂਮ ਉਹ ਭੇਦ ਦੀ ਕਾਰਨ ਰੂਪੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਕਿੱਥੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ? ਜਿਉਂ ਕਦੇ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਉਂ ਅਸਚਰਜ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ, ਸ੍ਰਯੋ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ 'ਮਨ', 'ਆਤਮ ਸੂਰੂਪ' ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੀ ਆਖੇ ਕਿ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪ ਰਾਤੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਯਾ ਲੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮ ਰੂਪ ਸੂਰਜ' ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪ ਰਾਤੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਵਿੱਦਯਮਾਨ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਮ ਅਵਿੱਦਯਾ ਹੈ, ਜੇਹੋ ਜੇਹੀ ਇਹ ਆਪ, ਤੇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਣਹੋਈ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀਤੀ' ਨਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ। ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ-

'ਵਿਗਯਾਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣੇ।' (ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੨।੪।੧੪॥)

'ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ।' (ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੩।੮।੧੧॥)

'ਵਿਗਯਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਗਯਾਤਾ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ।' (ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੩।੪।੨॥)

'ਤੁਸੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ।' (ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੩।੪।੨॥)

ਤਿਸ ਦੇ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥ (ਅੰਗ ੧੩)

ਅਜਿਹੇ 'ਸ੍ਰਯੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ, ਮਨ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਨ ਨਾਲ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ

ਹੇ ਮਨ! ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਰ ਕੀ ਖਪਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਤੂੰ ਅਨਾਤਮਾ ਹੈਂ ਯਾ ਆਤਮਾ? ਜੇ ਅਨਾਤਮਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਯਤਨ ਹੀ ਛੱਡ, ਤੂੰ ਆਤਮਾ ਬਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਦੇ ਅੱਗ ਭੀ ਬਰਫ ਤੁੱਲ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜਿਉਂ ਅੰਧਕਾਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਤੂੰ 'ਅਨਾਤਮਾ' ਤੋਂ 'ਆਤਮਾ' ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਨਾਤਮਾ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਗਲਤ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਐਸਾ ਸਮਝ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਅਸੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ! ਅਜਿਹੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵ ਸੂਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਹੀ, ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਅਹੇ-ਭਾਵ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਯਾਨੀ

ਮੈਂ ਸ਼ਰੀਰ ਹਾਂ, ਜੰਮਦਾ ਹਾਂ, ਮਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਆਦਿ ਅਨੰਤ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਸੋ ਛੱਡ ਦੇ! ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਖਿਆਲ ਦੇ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ? ਆਪਣੇ ਗਲਤ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਕੰਗਾਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ!

ਮਨ-(ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ) ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ! ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ? ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਮਨ-ਇਹ ਕੌਣ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਪੁੱਛਣ ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੀ ਖਿਆਲ ਸੀ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ਟਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਯਥਾਰਥ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੇਰੇ (ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮ ਸੂਰੂਪ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਸ਼ਿੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਵਿਆਪਕ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਮਲਿਨ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ 'ਮੈਂ' ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਵ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਖਿਆਲ, ਮੇਰੇ ਹੀ ਉਸ ਮਲਿਨ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ, ਆਪ ਭੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਨੋਂ ਖਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਸ਼ੁੱਧ 'ਮੈਂ' (ਆਤਮਾ) ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਭੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਮੇਰੇ, ਜਿਸ ਭੀ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਿਸਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਸਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਹੀ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਤੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ-ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜੀਵ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਹੋਣ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਮੇਰੇ ਹੀ ਖਿਆਲ-ਇੱਕ ਦੁੱਖ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮਹਾਂ-ਸੁੱਖ ਦਾ। ਸੁਖਦਾਈ ਖਿਆਲ, ਦੁਖਦਾਈ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਖਿਆਲ ਸਪਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਅਸੰਗ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਲਨ (ਹਿਲ-ਜੁਲ) ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਕੋਈ ਫੁਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੈਸਾ ਭੀ ਖਿਆਲ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ

ਹੈ? ਮੇਰੀ ਹੀ ਮਾਇਆ ਯਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਮੇਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ, ਸਾਰਾ ਖੇਲੂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ 'ਮਨ' ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ 'ਆਤਮਾ' ਬਣ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਭੀ ਕੋਈ ਮਨੌਤ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੀ ਚਤੁਰਾਈ ਪੂਰਬਕ ਮਹਿਮਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਹਾਨੀ ਪੁਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਲਾਭ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਪਨਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਅਣਹੋਇਆ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ ਜੋ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ? ਤਾਂ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਹੋਵੇ ਨਾ ਲੋਕਿਨ ਭਾਸਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ, ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੇਪ ਜਾਂ ਅਲੇਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਕੀ? ਇਹ ਮੇਰੀ ਬੇਸਮਝੀ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਰੱਸੀ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਨਿਸਚੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਉਸੀ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਦੋ ਪੁਰਸ਼ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਸੁਖਪਤੀ (ਗੁੜ੍ਹੀ ਨਿੰਦ੍ਰਾ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ 'ਅਵਿਦਯਾ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ-ਹੀਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸ ਹੀ ਪਿਆ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਦੌੜਦਾ, ਅੱਛੇ-ਬੁਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ, ਰੋਂਦਾ-ਹੱਸਦਾ, ਖਾਂਦਾ-ਪੀਂਦਾ, ਮਿਲਦਾ-ਵਿੱਛੜਦਾ, ਮਰਦਾ-ਜੰਮਦਾ, ਰੋਗੀ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਨੰਤ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਣ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਕ ਠੀਕ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤਾ।

ਦੋ ਪੁਰਸ਼ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ (ਖਰਾਬੀ) ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਨਿਰੋਗ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਾਲਾ ਯਥਾਰਥ ਇੱਕ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ 'ਅਗਿਆਨ' ਤਥਾ 'ਗਿਆਨ' ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ, ਦੋ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ—

ਮੈਂ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ-ਪ੍ਰਪੰਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ

ਹੋਇਆ ਇਸਥਿਤ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ' ਅਜਿਹੀ 'ਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ 'ਆਤਮਾ' ਹਾਂ। 'ਮੈਂ' ਹੀ ਚਰਾਚਰ (ਚੱਲ + ਅਚੱਲ ਸੰਸਾਰ) ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹਾਂ, ਮੈਥੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਮੈਂ' ਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ-ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਦ੍ਰੈਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ 'ਮੈਂ', ਭੈ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜਦਾ ਹਾਂ, ਉਹੀ ਦ੍ਰੈਤ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅਦ੍ਰੈਤ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਤੀ ਸੀਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਭੈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦ੍ਰੈਤ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਭੈ ਹੋਇਆ ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨ 'ਮੈਂ' ਤਾਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੇਖਣ ਆਦਿ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਪੇਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਅਦ ਉਪਾਇਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲਤਾ

ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਇਹ ਮਨ ਹੀ ਦ੍ਰੈਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਭਾਵ (ਹੋਣਾ) ਹੀ ਦ੍ਰੈਤ ਹੈ ਤੇ ਅਭਾਵ (ਨਾ ਹੋਣਾ) ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਦ੍ਰੈਤ ਹੈ। ਦ੍ਰੈਤ ਦੇ ਮਿਟਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਉਪਾਇ ਹਨ, ਉਪੇਯ (ਲਕਸ਼) ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ, ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਹੀ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਹਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਤੱਵਜ ਹੈ, ਸੂਰਜ (ਅਭਾਵ ਰਹਿਤ) ਸੂਯੰ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ, ਸਦਾ ਹੀ ਅਪਰੋਖਸ਼ (ਨਿੱਤ, ਸਦੇਵ), ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ, ਸ਼ਿਸ਼੍ਯ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦ੍ਰੈਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰਬਲ ਮਾਇਆ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਕੇ ਉਪਾਇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਸਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਪੇਯ ਵਸਤੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਕੋਈ ਅਤੀ ਨਿਰਮਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਜਗਯਾਸੂ, ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਉਪਾਇ ਦੁਆਰਾ, ਉਪੇਯ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਪਾਇ ਨੂੰ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਪੇਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਉਪਾਇ ਨੂੰ ਫੜੀ ਰੱਖਣਾ ਤਾਂ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨੌਕਾ (ਕਿਸ਼ਤੀ) ਦੇ ਬਾਛਤ ਅਸਥਾਨ ਪਰ ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਭੀ ਨੌਕਾ ਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅਕਲਮੰਦੀ ਹੈ? ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ

ਉਪੇਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ 'ਉਪਾਇ' ਕਿਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ। ਜਿਸ ਭੀ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਨੂੰ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਹੀ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਉਪਾਇ ਵਿੱਚ ਆਸਕਤ (ਖਚਿਤ) ਹੋ ਕੇ ਕਲਪਨਾ-ਹੀਨ 'ਅਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪ ਆਤਮਾ' ਜੋ ਮਹਾਂ-ਆਨੰਦ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਮਲਿਨ ਹੋਏ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਸੂਖਮ ਵਾਸ਼ਨਾ, ਜਗਤਾਸੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਦੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੈ ਇਹ ਮਲਿਨਤਾਈ ਜੋ ਕਿ ਦ੍ਵੈਤ ਮਿਟਦੀ ਨਹੀਂ। 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਇੱਕ ਵਾਲ-ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਜੋ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਹ ਦ੍ਵੈਤ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨੀ ਭੀ ਅੱਛੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਪਾਇ ਕਦੇ ਭੀ ਉਪੇਯ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਪੇਯ ਕਦੀ ਉਪਾਇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੇ ਰਥ (ਉਪਾਇ) ਭੀ ਮੰਜ਼ਲ (ਉਪੇਯ) ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਜ਼ਲ ਵੀ ਕਦੇ ਰਥ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਜਗਤਾਸੂਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ? ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਭਯਾਸੀ ਪੁਰਸ਼ ਭੀ ਉਪਾਇ-ਉਪੇਯ ਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਉਪਾਇ ਨੂੰ ਹੀ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਰ (4) ਉਪਾਇ

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ (ਵੱਸ) ਅ+ਮਨ (ਅਮਨ) ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਚੋਣਵੇਂ ਉਪਾਇ ਦੱਸੇ ਹਨ-

ਪਹਿਲਾ ਉਪਾਇ-ਅਧਯਾਤਮ ਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਨਿਰਣਯ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਸਭ ਮਿਥਯਾ ਯਾਨੀ ਰਸੀ-ਸਰਪ, ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ-ਜਲ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਝੂਠਾ ਹੈ ਤਥਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸੂਯੇ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਕਾਲ-ਅਤੀਤ ਯਾਨੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਤਯ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਦਾ ਮਿਥਯਾਪਨਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਝੂਠੇ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਜਲ ਵੱਲ, ਜਲ ਪੀਕੇ ਸੁਖੀ ਹੋਣ ਲਈ ਕਦਮ ਕਿਉਂ ਉਠਾਵਾਂ? ਅਰਥਾਤ ਮੇਰਾ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਸ ਝੂਠੇ ਜਲ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਪਰਮ ਸੱਤਯ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਤਯ

ਵਸਤੂ ਪਰਮ-ਸ਼ਾਂਤ ਮਈ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ' ਮੇਰੇ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਭੀ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਦੀ, ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਲਣ ਯਾਨੀ ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਪਰ ਜਿਉਂ ਅੱਗ ਆਪੇ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮਨ ਸੂਯੰ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਕੀ ਜੋ ਕੋਈ ਅਵਸਥਾ ਬਚਦੀ ਹੈ, ਉਹ 'ਉਪੇਯ' ਵਸਤੂ ਹੈ। ਉਸ 'ਉਪੇਯ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ (ਉਪਾਇ) ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਉਪਾਇ ਫੜ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਭੀ, ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਛੱਡੇ? ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਰੇ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਸਫਰ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਇਆ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਉਪਾਇ- 'ਸਤਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਮੂੜ੍ਹ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਪਰ ਭੀ, ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਯਾਨੀ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਬਾਰੰਬਾਰ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣਗੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵੱਲੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਕੱਢਕੇ, ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨ ਦਾ ਉਪਾਇ ਦੱਸਣਗੇ ਤਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਤਮ-ਇਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਾਵੇਗਾ ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ 'ਅਕਹਿ ਆਨੰਦ ਸੁਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਤੀਜਾ ਉਪਾਇ- 'ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ' ਹੈ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਦਯਾ-ਅਭਿਆਸੀ, ਧਨ, ਐਸ਼ੁਰਯ ਤੇ ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਮਦ (ਅਹੰਕਾਰ)-ਯੁਕਤ ਹੈ, ਉਹ ਹੰਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ, ਸਤਿਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਆਦਿ ਉਪਾਇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਆਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਨੁੱਖ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਜਾ (ਸ਼ਰਮ) ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਪਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਪਾਤ੍ਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਕਿਸ ਬਰਤਨ ਵਿੱਚ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਵਿੱਦਯਾ, ਧਨ ਤੇ ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਮਦ ਨੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ ਪਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਮੂਧਾ (ਉਲਟਾ) ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਲਿਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿੱਦਯਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਭੀ ਕੋਈ ਵਿੱਦਯਾ ਹੈ? ਉਹ ਤਾਂ ਅਵਿੱਦਯਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ

ਕਰਦਾ, ਉਹ ਭੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ? ਵਿਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਆਵੇਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤ ਰੂਪ ਸ਼ੜਨ ਮਿਟੇ ਅਤੇ ਅਮਰ ਹੋਵਾਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਧਨੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੰਕਾਰੀ, ਭਲਾ ਕਦੋਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਅਜਿਹੇ ਹੰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਬਕ ਮੰਦ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਰਵਾਸ (ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ) ਅਸਥਾਨ 'ਪਰਮਪਦ' ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਹੋਵੇ।

ਚੌਥਾ ਉਪਾਇ—ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਹੈ। ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਤੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਕਰੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਫੁਰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਚਿੱਤ ਦੇ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਵਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬੀਜ ਅਤੇ ਅੰਕੁਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਗਤੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਚਿੱਤ ਰੂਪ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਬੀਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਯਾਤਮ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ, ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਮਨ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲੇ ਉਪਾਇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਂਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਹੈ—

‘ਚਿੱਤ, ਬੁਠੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਸੱਤ੍ਯਮੰਨ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼੍ਟ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ, ਉਹ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤ ਵੱਲੋਂ ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਚੱਲ (ਨਿਸਚੱਲ) ਰੂਪ ਤੇ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਸਥਾ, ਪਰਮਾਰਥ-ਦਰਸ਼ੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਮ-ਸਮ, ਅਜਨਮਾ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤ ਵਸਤੂ ਹੈ।’

(ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੭੯।੮੦)

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ‘ਆਤਮ ਸੱਤ੍ਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਮਨ, ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਅਮਨੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ

ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਮਾਂ: ਉ: ਅਵ੍ਯ: ਕਾ: ੩੨)

‘ਇਹ ਜੋ ਚਰਾਚਰ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ, ਸਭ ਮਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਦਾ ‘ਅ-ਮਨੀ ਭਾਵ’ ਅਰਥਾਤ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ੁਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।’ (ਮਾਂ: ਉ: ਅਵ੍ਯ: ਕਾ: ੩੧)

‘ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ, ਇਹ ਮਨ ਹੀ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਾਸਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਹੀ ਮਨ, ਦ੍ਰਿੜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ।’ (ਮਾਂ: ਉ: ਅਵ੍ਯ: ਕਾ: ੩੦)

ਮਨ-ਆਤਮ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੈ

ਬੰਕਾ- ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਦ੍ਰਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ‘ਮਨ’ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ‘ਆਤਮਾ’ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਯਾ ਅਭਿੰਨ?

ਸਮਾਧਾਨ-ਮਨ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਉਂ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਭਰਮ ਕਰਕੇ ਅਣਹੋਇਆ ਸਰਪ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਕੇ, ਭੈ ਅਤੇ ਕੰਪਨ (ਕੰਬਣੀ) ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਣਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤੀ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਅਨੰਤ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਰਪ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੱਸੀ-ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਇਹ ‘ਮਨ’ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ‘ਆਤਮ-ਸੂਰੂਪ’ ਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਆਤਮ-ਸੂਰੂਪ ਹੋਣਾ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ ॥ (ਅੰਗ ੪੪੧)

ਮਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ-

ਇਹੁ ਪਰਪੰਚੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਲੀਲਾ ਬਿਚਰਤ ਆਨ ਨ ਹੋਈ ॥

(ਅੰਗ ੪੮੫)

ਇਸ ਇੱਕ ਹੀ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵੈਲੀ ਹੋਈ ਆਤਮ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ, ਭਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ‘ਮਨ’ ਜਦ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਹੋਰ ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੋਰ ਹੈ’ ਤਦ ਨਿਰਭੈ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ, ਆਪਣੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਭੈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ‘ਮੈਂ

ਮਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੰਮਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੀਨ ਸਮਝ ਕੇ ਸ਼ੋਕ-ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਧੀਰਜਵਾਨ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਸ਼ੁਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ-

‘ਤੂੰ ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਭੁੱਖ ਤੇ ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੂੰ ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਸ਼ੁੱਧ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਚੱਲ, ਅਸੰਗ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ’ ਤਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਜਾਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸ਼ੋਕ ਸਾਗਰ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹੀ ‘ਮਨ’ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਨਾਸ਼ ਦੇ ਭੈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜੋ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੈ, ਉਸ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਨ-ਜੰਮਣਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

‘ਆਤਮ-ਗਿਆਨੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।’ (ਤੇ: ਉ: ੨।੪।੧)

ਮੂਏ ਕਉ ਕਹੁ ਮਾਰੇ ਕਉਨੁ॥ ਨਿਡਰੇ ਕਉ ਕੈਸਾ ਡਰੁ ਕਵਨੁ॥

(ਅੰਗ ੨੨੧)

ਡਰਿ ਡਰਿ ਮਰਤੇ ਜਬ ਜਾਨੀਐ ਦੂਰਿ॥ ਡਰੁ ਚੁਕਾ ਦੇਖਿਆ ਭਰਪੂਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੮੬)

ਜੋਗੀ ਕਉ ਕੈਸਾ ਡਰੁ ਹੋਇ॥ ਰੂਪਿ ਬਿਰਖਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਾਹਰਿ ਸੋਇ॥

(ਅੰਗ ੨੨੩)

ਗੁਰਿ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਏਕੋ ਏਕੋ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ਹੋਇਗਾ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੯੯)

ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀ ਕੋਇ॥

(ਅੰਗ ੧੯੨)

ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਦੂਸਰ ਹੋਆ ਨ ਹੋਗੁ॥ (ਅੰਗ ੨੫੦)

ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ ! ਤੂੰ ਇਸ ਅਚੱਲ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈਂ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਪੱਕਾ ਹੋਏਗਾ ਫਿਰ ਤੂੰ ਉਸਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ? ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਭੀ ਉਹੀ ‘ਗੋਵਿੰਦ’ ਹੀ ਹੈਂ।

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਜੀਵ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਜਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਵ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੀ ਤੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਮਾਨਜ* ਰੂਪ ਤੇ ਗਿਆਤ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼** ਰੂਪ ਨਾਲ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਣ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ ਹਾਂ' ਇਹ ਸਾਮਾਨਜ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤਯੋਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਇਹ ਅਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ'। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨਜ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ 'ਮੈਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤੇ ਅਸੰਗ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਭ੍ਰਮ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁੜ ਭ੍ਰਮ-ਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ-ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭ੍ਰਮ ਕਟੇ ਕਿਵਾੜਾ ਬਹੁੜਿ ਨ ਹੋਈਐ ਜਉਲਾ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੧੦੨)

'ਆਤਮ-ਤੱਤ੍ਵ' ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨਿਰਵੈਵ (ਅਪ੍ਰੀਵਰਤਨਸ਼ੀਲ) ਵਸਤੂ ਹੈ। ਉਹ ਵਸਤੂ 'ਆਤਮਾ' ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਉਹ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮੀਪ (ਨੇੜੇ)। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' 'ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ'—

ਸੋ ਪ੍ਰਭ ਦੂਰਿ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭ ਤੂੰ ਹੈ॥

(ਅੰਗ ੩੫੪)

ਖੰਡ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਤੇ ਘੋੜਾ, ਦੋ ਖਿਲੋਣੇ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਯਾਨੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਕੇ, ਈਰਖਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜਨ, ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਆਲੂ

* ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਗਿਆਤ ਹੋਣਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਗੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਗਨੀ ਦਾ ਵਿਆਪਤ ਹੋਣਾ ਅਗਨੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਗਿਆਨ ਹੈ।

** ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਗਿਆਤ ਹੋਣਾ ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਜੋ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਸ਼ ਕਹੇ ਕਿ ਆਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਮਾਰੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਇੱਕ ਖੰਡ ਹੀ ਹੈ। ਖੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ 'ਨਾਮ' ਤੇ 'ਰੂਪ' ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਮਾਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਰੌਲਾ ਉਸੇ ਵਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਨਾ ਹਾਥੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘੋੜਾ, ਇੱਕ ਖੰਡ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਕਤ ਭੀ ਖੰਡ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਸਮਝ ਦਾ ਹੀ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੇਸਮਝੀ ਕਿਸੇ ਦਿਆਲੂ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਗਵਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਸੀ, ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ, ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ, ਸੁਪਨ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿ ਜਾਤੀ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਨੀ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਮਜ਼੍ਹਬ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਪੰਨ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਬੜੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੈ, ਮੈਂ ਜੋ ਭੀ ਚਾਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਸ਼ਤ੍ਰੂ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦੋਸਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਦਬਾ ਸਕੇ ਇਤਿਆਦਿ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿੱਚ ਗਰਕ ਹੋਏ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਦਿਆਲੂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—

ਕਿਉਂ ਭ੍ਰਮੀਐ ਭ੍ਰਮੁ ਕਿਸ ਕਾ ਹੋਈ॥

(ਅੰਗ: ੧੭੬)

ਕਿਉਂਕਿ—

ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਕੋਈ॥

(ਅੰਗ: ੧੮੨)

ਬੱਸ! ਨਾ ਸੁਪਨ ਦਾ ਜਗਤ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਰਿਹਾ ਯਾਨੀ ਸੁਪਨ ਦੀ ਕੋਈ ਭੀ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਾ ਕੁੱਝ ਬਣਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਵਿਗੜਿਆ, ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਅਣੀਆਲੇ ਤੀਰ ਹਨ, ਜਿਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਉਸਦੀ ਪਰਛਿੰਨਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੇ ਹ-ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ, ਮਤਵਾਲਾ ਕਿਤੇ ਪਿਆ ਰਹੇ, ਨਾ ਕੁੱਝ ਹਾਨੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਲਾਭ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿੱਛ ਦਾ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਪੱਤਾ, ਹਵਾ ਨਾਲ ਉੱਡ ਕੇ, ਚਾਹੇ ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰੁਲੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨਾਂ

ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਿਆ ਰਹੇ। ਬਰਮੀ ਉੱਤੇ ਪਈ ਹੋਈ ਸੱਪ ਦੀ ਕੰਜ, ਹਵਾ ਨਾਲ ਹਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਪ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਮੁਰਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਯਾਨੀ ਅਨਾਤਮਾ ਜਾਣ ਕੇ ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਇਆ-ਮਮਤਾਹੀਨ ਸ਼ਰੀਰ, ਪ੍ਰਾਰਥਧ ਰੂਪੀ ਵਾਯੂ ਨਾਲ ਹਰਕਤ ਕਰਦਾ, ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਤਮਵੇਤਾ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅਸਚਰਜਮਈ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ, ਅੰਦਰਲੀ ਇਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਕੁ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਅਗੰਮੀ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸਪਰਸ਼ਹੀਨ, ਤਾਜ਼ੀ ਤੇ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੁਸੰਵੇਦਕ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਭਲਾ ਕੌਣ ਜਾਣੇ? ਪਰਸੰਵੇਦਕ ਯਾਨੀ ਬਾਹਰੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਅਥਾਹ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਰਸਿਕ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਹਰਕਤ ਮਨ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਗਰਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ, ਬੋਲਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਦੇ ਗਾਉਂਦਾ, ਹਸਦਾ, ਬੇਸਮਝ ਜਿਹਾ, ਭਾਰੀ ਵਿੰਦੂਨ, ਆਤਮਵੇਤਾ, ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿੱਬੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਸੋਹਣੇ-ਸੋਹਣੇ ਬਸਤਾਂ ਯੁਕਤ, ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗਦਾ, ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਤ, ਉੱਤਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਨੰਗੀਂ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਦਾ, ਕਿਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ?—ਸੰਨਯਾਸੀ, ਵੈਰਾਗੀ, ਉਦਾਸੀ ਯਾ ਨਿਰਮਲਾ ਆਦਿ ਅਥਵਾ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਯਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਕਿਸ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ? ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਰਬਾਣ, ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਇੱਕ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੈ -

ਤੂੰ ਵਰਨਾ ਚਿਹਨਾ ਬਾਹਰਾ॥ ਹਰਿ ਦਿਸਹਿ ਹਾਜਰੁ ਜਾਹਰਾ॥

(ਅੰਗ ੭੪)

ਵਰਨ ਚਿਹਨ ਸਗਲਹ ਤੇ ਰਹਤਾ॥ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋ ਕਹਤਾ॥

(ਅੰਗ ੨੫੯-੬੦)

ਜਿਸ ਭੀ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਸਤੂ ਭਾਸਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ 'ਅਦ੍ਵੈਤ ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ—

ਜੋ ਕੁੱਝ ਜਾਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਭਾਸਣ ਵਾਲਾ ਹਰਕਤ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਨਮਾ, ਅਚੱਲ ਅਤੇ ਅਵਸਤੂ-ਰੂਪ, ਅਦ੍ਵਿਤੀਯ, ਵਿਗਯਾਨ, ਸ਼ਾਂਤ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ।

(ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੪੫)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ-ਟੇਢੇ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਲਾਤ ਦਾ ਸਪੰਦ (ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਘੁੰਮਾਉਣਾ ਹੈ) ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗ੍ਰਹਣ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਹਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲਾ, ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਗਯਾਨ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ) ਦਾ ਸਪੰਦ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਹੈ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਰਕਤ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੪੭)

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪੰਦ ਰਹਿਤ ਯਾਨੀ ਹਰਕਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਲਾਤ, ਅਭਾਸ-ਸੂਨ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਤੇ ਅਜ (ਵਿਕਾਰਹੀਨ) ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੰਦ ਰਹਿਤ (ਫੁਰਨੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ) ਵਿਗਯਾਨ ਭੀ ਅਭਾਸ ਸੂਨ ਤੇ ਅਜ ਹੈ।

(ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੪੮)

ਅਲਾਤ ਯਾਨੀ ਰਾਤ ਦੇ ਵਕਤ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਘੁੰਮਾਉਣ ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਟੇਢੇ ਅਭਾਸ ਆਦਿ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਅਲਾਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਹਰਕਤ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਅਭਾਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤਥਾ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਅਭਾਸ (ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ) ਅਲਾਤ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਲੱਕੜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਭਾਸ, ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੱਕੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਤੇ ਨਿਕਲਣਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਵਸਤੂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਭੀ ਜੋ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਲਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਭਾਸ ਵਾਂਗੂੰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਗਯਾਨ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ) 'ਆਤਮਾ' ਦੇ ਸਫੁਰਨ

ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਉਸਦੇ ਅਭਾਸ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤਥਾ ਨਾ ਵਿਗਯਾਨ (ਆਤਮਾ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਭਾਸ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਗਯਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਚਿੰਤਨੀਯ ਹੈ ਯਾਨੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਕਿ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ (ਅਕਥ) ਹੈ।

ਇਸ ਉੱਪਰਲੇ ਕਥਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਾ ਬਾਹਰਲੇ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਮਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਿੱਤ ਬਾਹਰਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਰਮ, ਆਤਮ (ਵਿਗਯਾਨ) ਸੂਰੂਪ ਦੇ ਅਭਾਸ (ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ) ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਲੋਕ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, 'ਆਤਮਾ' ਕੇਵਲ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੌਡਪਾਦਾਚਾਰਯ ਨੇ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅਭਾਵ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ (ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ) ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਹੀ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦਾ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਮਨ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਮਨ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਚਿੰਤਨੀਯ 'ਆਤਮਾ' ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੈ—

ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਾਣੀ (ਕਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨ ਸਹਿਤ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। (ਤੋ: ਉ: ੨।੪।੧)

ਇਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਯਾਨੀ ਨਿੱਤ-ਮੁਕਤ 'ਆਤਮਾ' ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਅਨੰਤ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਆਪਣਾ ਸੂਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੇਵਲ ਇੱਕ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਨਾਲ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਭੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤ ਹੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ—

ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਿਉ ਲਾਗੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥ ਆਨ ਸੁਖਾ ਨਹੀ ਆਵਹਿ ਚੀਤਿ॥

(ਅੰਗ ੧੮੬)

ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰੀ॥ ਤੁਮ ਸਿਉ ਜੋਰਿ ਅਵਰ ਸੈਗਿ ਤੋਰੀ॥

(ਅੰਗ ੬੫੯)

ਸਤਿਗੁਰੁ ਦਇਆ ਕਰੇ ਪ੍ਰਭ ਮੇਲੇ

ਮੈ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਸਿਰੁ ਕਟਿ ਕਟਿ ਪਈਆ॥ ਰਹਾਉ॥

ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਮਨਿ ਤਨਿ ਇਕ ਬੇਦਨ

ਮੈ ਪ੍ਰਭ ਦੇਖੇ ਬਿਨੁ ਨੀਦ ਨ ਪਈਆ॥

ਬੈਦਕ ਨਾਟਿਕ ਦੇਖਿ ਭੁਲਾਨੇ

ਮੈ ਹਿਰਦੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਪ੍ਰੇਮ ਪੀਰ ਲਗਈਆ॥

(ਅੰਗ ੮੩੬)

ਦੇਹ ਰਹਿਤ ਸਤਿਗੁਰੁ

ਆਤਮ-ਵਸਤੁ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭੀ ਨਹੀਂ—

ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਨ ਲਭਈ ਲਖ ਕੋਟੀ ਕਰਮ ਕਮਾਉ॥

(ਅੰਗ ੪੦)

ਸਤਿਗੁਰੁ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ 'ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਨਿਰਸੰਸ਼ਯ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰੁ 'ਆਤਮਾ' ਯਾਨੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹਨ ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ (ਸ਼ਰੀਰ ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ) ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲਾ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿ 'ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ' ਖਾਤਰ ਤੜਪਦੇ ਜਗਯਾਸੂ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਦਿਖਾਕੇ ਜਗਯਾਸੂ ਜਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਨਾ ਹੈ—

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰਦੇਵ ਨੀਚਰੁ ਉਚ ਥਪੇ॥

(ਅੰਗ ੭੧੦)

ਸਮੁੰਦ ਵਿਰੋਲਿ ਸਰੀਰੁ ਹਮ ਦੇਖਿਆ ਇਕ ਵਸਤੁ ਅਨੂਪ ਦਿਖਾਈ॥

ਗੁਰ ਗੋਵਿੰਦ ਗੋਵਿੰਦ ਗੁਰੂ ਹੈ ਨਾਨਕ ਭੇਦੁ ਨ ਭਾਈ॥ (ਅੰਗ ੪੪੨)

ਨਾਨਕ ਸੋਧੇ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਬੇਦ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰ ਨਾਹੀ ਭੇਦ॥

(ਅੰਕ ੧੧੪੨)

ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸ ਪਦਵੀ ਵਾਲਾ ਹੋਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਤਾਂ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੌਹਰੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨੂੰ ਜੌਹਰੀ ਬਣਾ ਹੀ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ ਜਾਂ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਮ-ਪਾਰਸ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਸ ਤਾਂਬੇ ਨੂੰ ਸੋਨਾ ਤਾਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਤੁੱਲ ਪਾਰਸ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਗੁਰੂ, ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਰਮ-ਪਾਰਸ ਹੈ। ਜਦ ਪੂਰਬਲੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਜਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਜੋ ਪੰਜ ਕੋਸ਼ ਅਨਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਕਿਵਾੜ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸੀ ਵੇਲੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ 'ਮਨ' ਸੰਕਲਪ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਜਿਹੀ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮ, ਬੰਧਨ ਤੇ ਕਾਮ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੀ, ਰਾਤੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪੀ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਰਾਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੇਵਲ 'ਸੂਯੋ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼' 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ 'ਨਿੱਤ-ਅਚੱਲ' ਇਸ਼ਬਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭੀ ਉਸ ਇਸ਼ਬਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਪਰਮ-ਪਾਰਸ ਹੈ—

ਰਵਿ ਪ੍ਰਗਾਸ ਰਜਨੀ ਜਥਾ ਗਤਿ ਜਾਨਤ ਸਭ ਸੰਸਾਰ॥

ਪਾਰਸ ਮਾਨੋ ਤਾਬੋ ਛੁਦੇ ਕਨਕ ਹੋਤ ਨਹੀ ਬਾਰ॥

ਪਰਮ ਪਰਸ ਗੁਰੁ ਭੇਟੀਐ ਪੂਰਬ ਲਿਖਤ ਲਿਲਾਟ॥

ਉਨਮਨ ਮਨ ਮਨ ਹੀ ਮਿਲੇ ਛੁਟਕਤ ਬਜਰ ਕਪਾਟ॥ (ਅੰਗ ੩੪੬)

ਸੇਇ ਮੁਕਤ ਜਿ ਮਨੁ ਜਿਣਹਿ ਫਿਰਿ ਧਾਤੁ ਨ ਲਾਗੈ ਆਇ॥
 ਦਸਵੈ ਦੁਆਰਿ ਰਹਤ ਕਰੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸੋਝੀ ਪਾਇ॥
 ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰੁ ਹੋਇਆ ਵੇਖਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਰਜਾਇ॥
 ਇਹੁ ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ॥ (ਅੰਗ ੪੯੦-੯੧)
 ਗੁਰਿ ਦੀਨੀ ਬਸਤੁ ਕਬੀਰ ਕਉ ਲੇਵਹੁ ਬਸਤੁ ਸਮਾਰਿ॥
 ਕਬੀਰਿ ਦੀਈ ਸੰਸਾਰ ਕਉ ਲੀਨੀ ਜਿਸੁ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੁ॥

(ਅੰਗ ੯੭੦)

ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿੱਦਯਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ- ਦ੍ਰੇਤ ਦੇ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੋ ਅਦ੍ਰੇਤ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਖਯਾਤ ਨਿਰਵੈਵ (ਨਾਂ ਬਦਲਨ ਵਾਲਾ), ਵਿਆਪਕ, ਅਸੰਗ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਗੁਰੂ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਦ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨ ਨਿੰਦਾ ਤੋੜਕੇ, ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ। ਜੋ ਆਪ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਗਾ ਸਕਦਾ ਜਦ ਕਿ ਜਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਕ (ਰੁਕਾਵਟ) ਹੀ ਨਹੀਂ? 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਉਹੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਰਬ ਉਪਾਧੀ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਸਾਖਯਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਪਦ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਹੀ ਕੀ ਹੈ?—

ਸਤਿ ਪੁਰਖੁ ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਆ ਸਤਿਗੁਰੁ ਤਿਸ ਕਾ ਨਾਉ॥
 ਤਿਸ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਿਖੁ ਉਧਰੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਉ॥ (ਅੰਗ ੨੮੬)
 ਜਿਸੁ ਮਿਲਿਐ ਮਨਿ ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹੀਐ॥
 ਮਨ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ ਹਰਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਲਹੀਐ॥

(ਅੰਗ ੫੬੮)

ਤੀਰਥ ਪੂਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜੋ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਏ॥

ਉਹ ਆਪਿ ਛੁਟਾ ਕੁਣਬ ਸਿਉ ਦੇ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਛਡਾਏ॥

(ਅੰਗ ੧੪੦)

‘ਗੁਰੂ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਭੀ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ’ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੂਜਯ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੈ—ਇਹ ਬਚਨ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਭੀ ਹਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਸਕਦੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਥਨ ਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਕਹੇ ‘ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੰਧੇਰਾ ਨਹੀਂ ਉਡਾ ਸਕਦਾ’ ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਧੇਰਾ ਨਾਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਦਿ ਕਰਤਾ ਹੋਣ, ਉਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਭੀ ਗੁਰੂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਇਸ਼ਟ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਪੂਜਨੀਯ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੂਜਯ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਜੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਪਦ ਆਉਣ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਕੀ ਹੈ? ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼, ਆਪਣੇ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ‘ਗੁਰੂ’ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਮੰਨਣ ਪ੍ਰੰਤੂ—

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰੁ ਹੋਇਆ ਵੇਖਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਰਜਾਇ॥ (ਅੰਗ ੪੯੦)

ਗੁਰੂ ਸਿਖੁ ਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਏਕੇ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸੁ ਚਲਾਏ॥

ਰਾਮ ਨਾਮ ਮੰਤ੍ਰੁ ਹਿਰਦੈ ਦੇਵੈ ਨਾਨਕ ਮਿਲਣੁ ਸੁਭਾਏ॥ (ਅੰਗ ੪੪੪)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ‘ਗੁਰੂ’ ਪਦ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੋਏ ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਾਸਤੇ ‘ਗੁਰੂ’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਏ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਸਿਖ, ਗੁਰਮੁਖਿ, ਸੰਤ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਆਦਿ ਨਾਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਕਾਰੇ ਅਥਵਾ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕੋਈ ਨਾਮ ਭੀ ਨਾ ਦੇਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾ ਕੇ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਅਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਯਾਨੀ ਜਿਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੱਕ ਮਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਪੁੱਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ,

ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ' ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ? ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਤਲਬ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ। ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਵਾਸਤੇ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ, ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਆਦਿ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ, ਉਹੀ ਪੂਜਨੀਯ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਰਹਿਣ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੂੰ ਬਜਾਏ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਭਾਵੇਂ 'ਸਿੱਖ' ਕਹਿ ਦਿਉ ਤਾਂ ਕੀ ਘਟਦਾ ਹੈ? ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ (ਪਛਾਣ) ਦੁਆਰਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਸੋ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਬਚਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਗੁਰੂ-ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਪਰਿਛਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਕੋਈ ਭੀ ਹੋਵੇ-ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਈਸਾਈ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਜਗਿਆਸੂ ਜਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭੀ 'ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ' ਲਈ, ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਯਾਨੀ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਚਾਹੀਏ।

ਅਨੁਭਵੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ, ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕੇ, ਅੰਗ-ਅੰਗ ਜੁਦਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣੀ, ਇਹ ਅਨੁਭਵੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ, ਕੋਈ ਭੀ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀ, ਡਾਕਟਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਅਨੁਭਵੀ ਇੰਜਨੀਅਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕੋਈ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀ ਨਿਰਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਇੰਜਨੀਅਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਗ ਵਿੱਦਯਾ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਗੀ ਤੋਂ, ਕੋਈ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀ ਸੁਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋ ਕੇ, ਰਾਗੀ ਬਣਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ

ਕਾਰਨ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਗਈ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ' (ਤਜਰਬਾ) ਕੌਣ ਕਰਾਵੇ? ਵਿੱਦਯਾਰਥੀ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉਹੀ ਕਰਾਵੇ, ਜਿਸਨੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਲੋੜ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਜੇ 'ਮਾਸਟਰ' ਨਾਮ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਮ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਲਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਸਹਿਤ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਿੱਦਵਾਨ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਾ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਭੀ ਅਸਚਰਜ਼ ਨਹੀਂ, ਸਮਝ ਹੀ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਠਿਨਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿੱਦਵਾਨ ਜੋ ਆਪ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਸੰਜਮ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲੀ ਹੋਈ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਰੀ ਵਿੱਦਵਾਨ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀ-ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸ ਕਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਦੇਵੇਗਾ? ਜੋ ਆਪ ਹੀ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ, ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ, ਸਰਪ ਆਦਿ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ, ਉਹ ਕੌਲ ਹੀ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਆਦਿ ਕੂਰ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁਡਾ ਦੇਵੇਗਾ? ਕੋਈ ਜਾਗਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਕੇ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੋਈ 'ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵੀ' ਹੀ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਖਯਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਹੋ, ਗੁਰੂ ਕਹੋ ਜਾਂ ਗਿਆਨੀ ਕਹੋ ਜਾਂ ਕੋਈ ਭੀ ਹੋਰ ਨਾਮ ਰੱਖ ਲਵੇ, ਉਹ ਤਾਂ 'ਪਦ' ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗੰਮਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਏ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਹਸਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਜਾਏ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ 'ਆਤਮ-ਪਦ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਕੁੱਝ ਭੀ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ।

ਮੰਜਲ ਮਕਸੂਦ ਪਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਰਾ ਯਤਨ ਹੈ ਕਿਸੇ ਭੀ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨੀ' ਦੁਆਰਾ ਮੰਜਲ ਤੈਅ ਕਰ ਲਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੋਣ ਦੁਰਲੱਭ। ਇਸ ਲਈ ਅਗਿਆਨੀ ਦੰਡੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆਇਆ ਜਗਯਾਸੂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ! ਉਹ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਕੀ ਦਿਖਾਉਣਗੇ? ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਗੁਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ 'ਗੁਰੂ ਰੂਪ' ਸਮਝ ਕੇ ਜਗਯਾਸੂ ਅਮਲ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਭਟਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ 'ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ' ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਚਾਹੀਏ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਭਗਤ, ਪੂਰਨ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਭੇਦ-ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਅਭੇਦ-ਭਗਤੀ ਯਾਨੀ 'ਆਤਮਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ, ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਕਿੰਤੂ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨੀ' ਸਨ। ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪਰਮਪਦ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਨਾਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਾਧਾਰਣ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ 'ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ' ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਹੀ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪੱਕੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਹੈ। 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ 'ਸਰੂਪ-ਗਿਆਨ' ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਨਿਰਸੰਸ਼ਯ ਹੀ 'ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨ' ਹੋ ਹੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮ-

ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੱਚੀ ਹੋ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਮਜ਼੍ਹਬ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਬਾਣੀ ਪੱਕੀ ਹੀ ਹੈ—

ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਅਹਿ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਤ ਤਾ ਕੀ ਬਾਣੀ ਵੇਦ।

ਭਾਸ਼ਾ ਅਥਵਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਰਤ ਭੇਦ ਭ੍ਰਮ ਛੇਦ॥ (ਵਿ: ਸਾ: ੩।੧੦)

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ-ਗਿਆਨੀ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਤਤ ਸਮਦਰਸੀ ਸੰਤਹੁ ਕੋਈ ਕੋਟਿ ਮੰਧਾਹੀ॥

(ਅੰਗ ੫੧)

ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਅਨੰਤ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਯੁਕਤ ਭੇਖੀ, ਦੰਭੀ ਤੇ ਕੱਚੇ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਪਰ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਸੋ ਠੀਕ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਦਿ, ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ ਜਗਜਾਸੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਣਾਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੜਪ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਵਧ ਜਾਣ ਪਰ, ਕਿਸੇ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਅਵਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜਗਜਾਸੂ ਪਰਮਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ 'ਅਵਤਾਰ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਭੀ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਜੈਸਾ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵੈਸਾ ਹੀ ਹੋਰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੂੰ ਭੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਜੇਹੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਭੀ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪੀ ਉਪਾਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਪਣਾ ਸੂਰੂਪ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਜਿਸਨੇ ਭੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। 'ਅਵਤਾਰ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਰੂਪ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਬਿਲੱਛਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਅਵਤਾਰ, ਜਿਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਬਿਲੱਛਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਜਗਜਾਸੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮਾਇਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵੱਧ-ਘੱਟ ਦਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਆਤਮ-ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਮਾਇਕ ਤਾਕਤਾਂ ਤੁੱਛ ਤੇ

ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁੱਛ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਕਦ ਮਾਰਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਇਆ ਉਸ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਮ-ਗਿਆਨੀ, ਪ੍ਰਮਾਤਮ-ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਉ ਖੋਜਹਿ ਮਹੇਸ਼ੁਰ॥

ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ॥

(ਅੰਗ ੨੭੩)

ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਹੈ ਫਿਰ ਮਾਇਆ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕਰ ਕੀ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕਈਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣਾ ਯਾਨੀ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਬਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਲਵੋ ਕਿੰਤੂ ਸ਼ਰੀਰ ਧਾਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਸੂਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯਾਨੀ ਅਭੇਦ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਯੁਕਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸੇ ਤੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਜੋ ਦੁਖੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਕੱਟਣ ਲਈ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੋਈ ਕਾਰਜ-ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਯਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਆਤਮਾਨੰਦ' ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸਨੇ ਵੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ, ਉਹੀ 'ਗੁਰੂ' ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਘੱਲੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਮੰਨਾਂਗੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ-
ਸਤਿ ਪੁਰਖੁ ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਆ ਸਤਿਗੁਰੁ ਤਿਸ ਕਾ ਨਾਉ॥

ਤਿਸ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਿਖੁ ਉਧਰੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਉ॥

(ਅੰਗ ੨੮੬)

'ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਆ' ਵਾਕ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ 'ਕੋਈ ਭੀ ਹੋਵੇ' ਯਾਨੀ 'ਜਿਨਿ' (ਜਿਸਨੇ) ਭੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ 'ਗੁਰੂ' ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ

ਨਹੀਂ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਰੂਪ, ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਯਾਨੀ ਆਤਮਾ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਕੇ, ਅਗਿਆਨ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਜਾਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਗਦਾ ਆਤਮਾ, ਮਲਿਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਜਗਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਸੁਪਨ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਂਗੂੰ ਭਾਸਣ ਵਾਲੇ ਅਨਿੱਤ ਹਨ। ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ, ਚੇਤਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਜਿਉਂ ਸੁਪਨ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਮਰਦ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਭੀ 'ਸੁਪਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਸੁਪਨਾਵੀ' ਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਤਮਵੇਤਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਏ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈਣਾ, ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਜੇ ਗੁਰੂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ 'ਮਨੁੱਖ' ਹੈ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਹੈ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਆਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਆਦਿ, ਅੰਤ ਤੇ ਮੱਧ-ਤਿਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਰਮਜ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀ ਹੈ-

ਆਦਿ ਅੰਤ ਏਕੈ ਅਵਤਾਰਾ॥ ਸੋਈ ਗੁਰੂ ਸਮਝੀਅਹੁ ਹਮਾਰਾ॥

(ਦ: ਗ੍ਰੰ:)

ਜੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ-

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਉ ਖੋਜਹਿ ਮਹੇਸ਼ੁਰ॥

ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ॥

(ਅੰਗ ੨੭੩)

ਇਹ ਵਾਕ ਉਸਤਤੀ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ 'ਇਹ ਬਾਲਕ ਅਗਨੀ ਹੈ' ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਲਕ, ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਹਾਂ! ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ਸ੍ਰੀ ਹੈ, ਇਉਂ ਉਸਤਤੀ ਵਾਕ ਹੈ। ਦਲਜੀਤ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਹੈ, ਦਲਜੀਤ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਲੜਕਾ ਸ਼ੇਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸ਼ੇਰ ਜਿਹੇ ਨਿਰਭੈ ਦਿਲ ਅਤੇ

ਬਲ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿੰਤੂ 'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ' ਆਪ 'ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ' ਹੈ—

ਰਾਮ ਸੰਤ ਮਹਿ ਭੇਦ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ ਏਕੁ ਜਨੁ ਕਈ ਮਹਿ ਲਾਖ ਕਰੋਰੀ॥

(ਅੰਗ ੨੦੮)

ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਲੱਖਾਂ ਕੌੜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਖਯਾਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ—

ਦੂ ਤੇ ਏਕ ਰੂਪ ਹੋਇ ਗਇਓ॥

(ਬ. ਨਾ.)

ਇਉਂ ਕਲਗੀਧਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ, 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਘੱਲੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਠੀਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹਿਤ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹਸਤੀ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸੂਰੂਪ, ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਅਤੇ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇ 'ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼' ਦੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਸਥੂਲ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਠੀਕ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ—ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਯੁਕਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸੇ ਤੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ, ਇਸ ਅਭੇਦ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ 'ਗੁਰੂ' ਹੈ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ—

ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਦੂਸਰ ਹੋਆ ਨ ਹੋਗੁ॥

(ਅੰਗ ੨੫੦)

ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ—ਆਪ ਨੂੰ

ਜੀਵ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਆਤਮਾ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਉੱਡ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਿੱਦਯਾ ਭੀ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਜੋ ਹੋਵੇ ਨਾ ਅਤੇ ਭਾਸਦੀ ਹੋਵੇ ਸੋ ਅਵਿੱਦਯਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕੋਈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੂਪ ਜਦ ਤਾਈਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਜੀਵ ਜਿਹਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ, ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੀਨਤਾ ਪੁਰਬਕ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਦੀਨਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਗਿਆਨਵਾਨ' ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਭੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਗੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹਨ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਮਨ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਅਦ੍ਵੈਤ ਚਿੰਤਨ

ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੀ ਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਰਸ਼ੇਸ਼ਯ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਰਹੀ ਦ੍ਵੈਤ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਵਾਸਤੇ, ਦ੍ਵੈਤ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਰਪ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਅਭਾਵ ਲਈ, ਹੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਸਮਝੋ। ਸੱਪ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਉਪਾਇ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹਨ, ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਖਾਤਰ, ਇੱਕ ਦੀਪਕ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ, ਦ੍ਵੈਤ-ਮਈ ਧਿਆਨ ਕੀ ਮਤਲਬ ਰੱਖਦਾ ਹੈ? ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਖਾਤਰ, ਅਦ੍ਵੈਤ-ਮਈ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇੱਕ ਯਥਾਰਥ ਉਪਾਇ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਜਿਤਨਾ ਭੀ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ, ਉਹ ਮੱਦ-ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਉਂ ਹੈ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਵੀਹ ਮੀਲ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਦੋ ਮੀਲ ਹੀ ਸਫਰ ਕਰੇ, ਅੱਛਾ ਹੀ ਹੈ-ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਤਾਂ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਕਿਸੇ ਬਾਲਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਅਰਾਧਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਪਰ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਬਾਲਕ

(ਅਣਜਾਣ) ਸਮਝ ਕੇ ਕਹਿ ਦੇਣ ਕਿ ਪੁੱਤ੍ਰ ਮੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਿਵਾਂ ਪਰ ਜਲ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰ। ਜਲ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣੇ ਇਹ ਭੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੈ? ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਧਦਾ ਦੇਖਣਗੇ ਤਦ ਜੋ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਸੋ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਬਕ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਦੱਸਣਗੇ। ਉਹ ਤਰੀਕਾ ਜੋ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਗੇ, ਉਹੀ ਪੂਜਾ, ਧਿਆਨ, ਸਾਧਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਦ੍ਵੈਤ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਤ੍ਰੀ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਤੇਜ਼ਸ਼੍ਰੀ ਸੂਰਜ ਹੈ।

ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਹੀ ਹੈ ਉਹ ਕਨਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ (ਮਤਲਬ) ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸੱਤ੍ਰੰਜ-ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ ਯਾਨੀ ਸੋਪਾਧਿਕ (ਉਪਾਧੀ ਸਹਿਤ) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਦ ਸੰਸਕਾਰ ਯੁਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਪਾਇ ਜੋ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਚਿੰਤਨ ਯਾਨੀ ਨਿਰਉਪਾਧਿਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ 'ਅਦ੍ਵੈਤ-ਚਿੰਤਨ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਉਪਾਸਨਾ, ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ-

ਜੋ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਜਾਣ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਅਵਿਛਿੰਨ ਵਸਤੂ ਦੀ ਲੋਕ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਕੇ: ਉ: ੧।੪)

ਜੋ ਮਨ ਨਾਲ ਮੰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਮੰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਜਾਣ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਅਵਿਛਿੰਨ ਵਸਤੂ ਦੀ ਲੋਕ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਕੇ: ਉ: ੧।੫)

ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੇਤ੍ਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਬਲਕਿ ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ

ਨੇਤ੍ਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਜਾਣ। ਇਸ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਅਵਛਿੰਨ ਵਸਤੂ ਦੀ ਲੋਕ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਕੇ: ਉ: ੧।੬)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਭੀ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸੀ ਦੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਿਆਨ, ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਲੱਭਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਯਾਨੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜੜ੍ਹ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਕੌਣ ਅਕਲਮੰਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਦੂਰ ਕੌਣ ਕਰੇ, ਜੋ ਆਪ ਹੀ ਅੰਧਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਕੀ ਦਿਖਾਵੇਗਾ?

ਗੁਰਿ ਕਹਿਆ ਅਵਰੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ॥ ਕਿਸੁ ਕਹੁ ਦੇਖਿ ਕਰਉ ਅਨ ਪੂਜਾ॥

(ਅੰਗ ੨੨੪)

ਆਹ! ਕਿਤਨਾ ਗੂੜ੍ਹ ਰਹੱਸਮਈ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬਚਨ ਹੈ। 'ਨਾਨਕ' ਨਾਮ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਨਹੀਂ ਅਟਕਦੀ ਤੇ ਆਪੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਸਹਿਤ ਉਪਦੇਸ਼, ਦ੍ਰਿੜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਇਹ ਮਹਾਂਵਾਕ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਯਾਨੀ 'ਤੂੰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ'। ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਆਖ ਬਈ 'ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪੂਰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਾਂ?' ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਪੂਜਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਨਿੱਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੋ ਮੇਰਾ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ' ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ' ਹਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਈਸ਼ੁਰ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਇਸ ਬਚਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—

ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਅਗਿਆਨੀ ਪੂਜਦੇ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥

ਆਤਮ ਦੇਉ ਪੂਜੀਐ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬੁਝ ਨ ਪਾਇ॥ (ਅੰਗ ੧੮)

ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਮੰਨ ਕੇ ਯਾਨੀ 'ਮੈਂ' ਦੀਨ, ਜੰਮਣ ਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਅਜਰ ਤੇ ਅਮਰ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਹੋਰ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀ, ਭੇਦ-ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਭੇਦ-ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਭ-ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਯੋਗ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਧਰਮਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਭੇਦ ਦਾ ਬੀਜ ਜੋ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਗਿਆਨ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਰੂਪੀ ਸੂਰਜ ਉਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਰਬ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਮਿੱਤ ਜੋ ਜਨਮ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਭੇਦ-ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਤਮ-ਦੇਵ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰੀਏ ਯਾਨੀ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ! ਇਸ 'ਆਪਣੇ-ਆਪੇ' ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਪੂਰਨ ਜਾਨਣਾ, ਜਿੱਧਰ ਭੀ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਜਾਣ, ਉਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਨਾਮ ਤੇ ਰੂਪ ਹਟਾ ਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਭਾਵਨਾ ਕਰਨੀ। 'ਮੈਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਇਸ, ਅਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਬੋਧ ਯੁਕਤ ਸਦਾ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਤਯੋਕ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਦੇਣਾ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵਨਾ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਉਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਆਤਮ-ਪੂਜਾ' ਦੀ ਸਮਝ, ਬਿਨਾਂ ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ 'ਅਵਾਚਯ-ਪਦ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਖੇਲੂ ਹੈ? ਜੋ ਆਪ ਸਰੂਪ-ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਚਿੰਤਨ' ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਉੱਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਯਾਨੀ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਹੋਰ ਮਨ ਭੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਧਰਮ ਹੋਣ, ਸਭ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ। 'ਬ੍ਰਹਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਦੇ ਤੁੱਲ, ਕੋਈ ਭੀ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਧਰਮ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ,

ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅਵਿੱਦਯਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧਰਮ, ਭ੍ਰਮ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਭ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ 'ਉੱਤਮ ਜਗਤਸ਼੍ਰੀ' ਲਈ ਕਲਯਾਣ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ। ਆਪਣਾ-ਆਪ ਯਾਨੀ ਆਤਮ-ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਭ੍ਰਮ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਭੀ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਜ ਭੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਭ੍ਰਮ ਹੈ। ਇੱਕ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਚਿੰਤਨ' ਹੀ ਅਟੱਲ ਧਰਮ ਹੈ-

ਤਜਿ ਸਭਿ ਭਰਮ ਭਜਿਓ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਟਲ ਇਹੁ ਧਰਮ॥

(ਅੰਗ ੧੯੬)

ਸਭ ਮਹਿ ਪੂਰਿ ਰਹੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ॥

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿ ਅਟਲ ਏਹੁ ਧਰਮ॥ (ਅੰਗ ੨੯੯)

ਮਤਲਬ ਗਿਆਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਤੁੱਲ ਕੋਈ ਭੀ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਸ ਕਰੇ ਯਾਨੀ ਜਿਸ ਭੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਕਰਤੱਵਜ ਹੈ-

ਭਰਮਿ ਭੂਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਅੰਧਲੇ ਭ੍ਰਮਿ ਭ੍ਰਮਿ ਫੂਲ ਤੋਰਾਵੈ॥

ਨਿਰਜੀਉ ਪੂਜਹਿ ਮੜਾ ਸਰੋਵਰਿ ਸਭ ਬਿਰਥੀ ਘਾਲ ਗਵਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੧੨੬੪)

ਹਿੰਦੂ ਪੂਜੈ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮਸੀਤਿ॥

ਨਾਮੇ ਸੋਈ ਸੇਵਿਆ ਜਹ ਦੇਹੁਰਾ ਨ ਮਸੀਤਿ॥ (ਅੰਗ ੮੭੫)

'ਅਦ੍ਵੈਤ-ਚਿੰਤਨ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਨੂੰ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ-

ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਸਮੁਦਾਇ ਸਹਿਤ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਮਣੀਕ ਅਸਥਾਨ ਪਰ ਅਭਯਾਸ ਵਿੱਚ ਤੱਤਪਰ ਸਨ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਵਕਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਕੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਜੀ, ਪਾਰਬਤੀ ਸਹਿਤ ਇਸ ਤਰਫ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਬਕ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਅਨੁਕੂਲਤਾ-ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛੀ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰ ਦਿਆਲੂ ਹੋਏ ਦੇਖਕੇ ਅਤੇ ਅਤੀ ਸ਼ੁੱਭ ਅਵਸਰ ਜਾਣ ਕੇ ਮਨ-ਬਾਂਛਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਲੈਕੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ-

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ—‘ਈਸ਼੍ਵਰ-ਪੂਜਨ’ ਕਿਸ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਸ਼ਿਵ ਜੀ—ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਜਿਸਦੀ ਤੁਸੀਂ ਪੂਜਾ ਪੁੱਛੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਭੀ ਹੋ?

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ—ਜੀ ਹਾਂ! [ਉਪਾਧੀ ਯੁਕਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ]

ਸ਼ਿਵ ਜੀ—ਇਹ ਦੇਵ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ‘ਕ੍ਰਿਤ੍ਰਿਮ’ ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੋ ਸਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਰਸ ਪੂਰਨ, ਅਕ੍ਰਿਤ੍ਰਿਮ, ਆਦਿ-ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਭੀ ਦੇਵ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਦੇਵ ਸੂਰਜ ਹੈ, ਨਾ ਵਾਯੂ, ਅਗਨੀ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਭੀ ਦੇਵ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤ੍ਰੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਦੇਵ ਹਾਂ। ਨਾ ਤੂੰ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਚਿੱਤ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਅਕਾਰ ਵਾਲਾ ਦੇਵ ਹੈਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੇਵ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਭੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਉਹ ਇੱਕ ਪਰਮ-ਦੇਵ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਯਾਨੀ ਪਰਿਭਿੰਨ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ, ‘ਦੇਵ’ ਸ਼ਬਦ ਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਕ੍ਰਿਤ, ਅਨਾਦੀ ਅਨੰਤ, ਚੇਤਨ, ਕਲਯਾਣ-ਸੂਰੂਪ, ਜਿਸਨੂੰ ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਲੋਕ ਐਸਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ‘ਦੇਵ’ ਸ਼ਬਦ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਤ੍ਯ-ਸੂਰੂਪ ਤੇ ਇਸ਼ਥਿਤ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਸਭਲ ਤੇ ਸੁਖਮ ਰੂਪ ਪ੍ਰਪੰਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਯਾਨੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਜਿਹਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕ੍ਰਿਤ੍ਰਿਮ ਯਾਨੀ ਆਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੀ ਅੱਛੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਯੋਜਨ ਪ੍ਰਯੋਤ-ਚਾਰ ਕੋਹ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਇੱਕ ਕੋਹ* ਹੀ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿੱਦਵਾਨ, ਨਿਰਮਲ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਬਨ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਸੁਗੰਧੀ ਰਹਿਤ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਰੰਜੂਏ** ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਹੀ ਹਨ,

* ਪਹਿਲੇ ਵਾਟ ਦੇ ਮਾਪ ‘ਕੋਹ’ ਜਾਂ ‘ਕੋਸ਼’ ਫਿਰ ‘ਮੀਲ’ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹਨ।

** ਕਰੰਜੂਆ—ਇੱਕ ਕੰਡੇਦਾਰ, ਕੋੜਾ ਅਤੇ ਗਰਮ-ਖੁਸ਼ਕ ਤਾਸੀਰ ਦਾ ਪੌਦਾ ਹੈ। ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾੜਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਂਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ 'ਆਤਮ-ਤੱਤ੍ਵ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸਾਮੱਗੀ 'ਬੋਧ' 'ਸਾਮਯ' ਤੇ 'ਸ਼ਮ' ਇਹ ਤਿੰਨ ਫੁੱਲ ਹਨ-

1. ਬੋਧ (ਗਿਆਨ) 2. ਸਾਮਯ (ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ) 3. ਸ਼ਮ (ਚਿੱਤ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ)

ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਸੂਰੂਪ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋ 'ਦੇਵ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸੋਈ 'ਦੇਵ-ਅਰਚਨ' ਹੈ, ਆਕਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨ-ਸੂਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਪੂਜਨ ਛੱਡਕੇ ਜੋ ਆਕਾਰ (ਉਪਾਧੀ) ਯੁਕਤ 'ਦੇਵ' ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਸ਼ਟ ਪਾਉਣਗੇ। ਆਤਮਵੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੀੜਾ ਯੋਗ 'ਆਤਮ-ਦੇਵ' ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਉਪ੍ਰਕ੍ਰਤ ਪੁਸ਼ਪਾਂ (ਫੁੱਲਾਂ) ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਹੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ! ਤੂੰ ਭੀ ਚੈਤਨ, ਅਕਾਸ਼ ਤੁੱਲ ਵਿਆਪਕ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦੇਵ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਸੀ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰ। ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ, ਪੂਜਾ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਜੋ ਭੀ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ (ਆਸਰਾ) 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਕਲਪਿਤ ਹੈ। ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂ, ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੱਤਾ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਯਾਨੀ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਰਮ-ਤੱਤ੍ਵ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ, ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ-

ਬ੍ਰਹਮੁ ਦੀਸੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਸੁਣੀਐ ਏਕੁ ਏਕੁ ਵਖਾਣੀਐ॥

ਆਤਮ ਪਸਾਰਾ ਕਰਣਹਾਰਾ ਪ੍ਰਭ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀਐ॥ (ਅੰਗ ੮੪੬)

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਤੇਰਾ ਰੂਪ॥ ਗੁਣ ਨਿਧਾਨ ਗੋਵਿੰਦ ਅਨੂਪ॥

(ਅੰਗ ੭੨੪)

ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੇਗੀ! ਇਹ 'ਬ੍ਰਹਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰੰਪਚ ਅਤੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਲਾ ਇਸ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ

ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਕਥਨ, ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਵਾਸਨਾ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰੀ ਮਨੁੱਸ਼, ਕੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਭੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਉਹ ਅਤਿਸ਼ਯ ਸੂਖਮ-ਗੁਪਤ ਰਹੱਸਮਈ, ਕੋਈ ਗੁਰੂਦੇਵ ਹੀ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਸਭ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਵਿੱਦਯਾਮਯ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਦਯਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵਿੱਦਯਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦੋ ਵਿੱਦਿਆਂ-ਅਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾ

ਸ਼ੌਨਕ ਨੇ ਅੰਗਿਰਾ ਰਿਖੀ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੁੱਛਿਆ-

‘ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਯਾਨੀ ਜੋ ਵੀ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?’

ਅੰਗਿਰਾ-ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਵਿੱਦਿਆਂ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਹਨ ਇੱਕ ‘ਪਰਾ’ ਤੇ ਦੂਜੀ ‘ਅਪਰਾ’।

ਰਿਗ ਵੇਦ, ਯਜੁਰ ਵੇਦ, ਸਾਮ ਵੇਦ, ਅਥਰਵ ਵੇਦ, ਸਿੱਖਯਾ, ਕਲਪ, ਵਯਾਕਰਣ, ਨਿਰੁਕਤੀ, ਛੰਦ ਤੇ ਜੋਤਿਸ਼, ਇਹ ‘ਅਪਰਾ’ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਵਿੱਦਯਾ ਨਾਲ ਉਸ ਅਖਰ (ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ‘ਪਰਾ’ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ। (ਸ਼ੁ: ਉ: ੧।੧।੫॥)

ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਸ਼ੌਨਕ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਗ ਵੇਦ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ‘ਪਰਾ’ ਵਿੱਦਯਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਵਿੱਦਯਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਉਸੀ ‘ਪਰਾ’ ਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ-

‘ਜੋ ਵੇਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜੋ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਲੋਕ ਲਈ ਨਿਸ਼ਫਲ ਤੇ ਨਰਕ ਲਈ ਸਾਧਨ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ!’

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਜੋ ਸਾਖਯਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਿਲਸਲਾ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਭੀ ਤਿਆਗ ਹੋ

ਗਿਆ। ਜੇ ਇਹ ਬਾਤ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ 'ਪਰਾ' ਵਿੱਦਯਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਆਤਮਾ' ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਸੰਸ਼ਯ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਗਿਰਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਭਾਸ਼ਯ ਅੰਦਰ ਇਉਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ—

ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਪਰਾ 'ਵਿੱਦਯਾ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ 'ਗਿਆਨ' ਹੈ। ਵੇਦ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਰਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਪਰ ਭੀ ਵੇਰਾਗ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅ+ਖਰ (ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਜੁਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ਪਰਾ' ਵਿੱਦਯਾ (ਵਿਗਿਆਨ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਨਿਵਰਤੀ' ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਹੈ। ਵੇਦ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਭੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ 'ਅਪਰਾ' ਵਿੱਦਯਾ ਕਹੇ ਹਨ। 'ਆਤਮਾ' ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ 'ਪਰਾ' ਵਿੱਦਯਾ ਯਾਨੀ 'ਗਿਆਨ' ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਗਿਆਨ' ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, 'ਆਤਮਾ' ਗਿਆਨ ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਗਿਆਨ ਭੀ ਗੁਣਾਂ ਅਤੀਤ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਯਾਨੀ 'ਪਰਾ' ਵਿੱਦਯਾ, ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਕਰਤਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਅਗਨੀ-ਹੋਤ੍ਰ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਕਰਨੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਪਰਾ' ਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਾਕ, ਅਰਥ, ਗਿਆਨ ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ, ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਸਾਰ ਹੀ, ਉਸਦਾ ਫਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਪਰਾ' ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਪਰਾ' ਵਿੱਦਯਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ 'ਆਤਮਾ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਉਹ ਜੋ ਅਦਿਸ਼ਯ ਯਾਨੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਯ, ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਯ, ਮੂਲ ਰਹਿਤ, ਵਰਣ ਰਹਿਤ, ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੰਨ ਆਦਿ ਗਿਆਨ

ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਨਿੱਤ, ਵਿਆਪਕ, ਵਿਭੂ
ਯਾਨੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ, ਅਤਯੰਤ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ
ਕਾਰਨ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਤਥਾ ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕੀ
ਲੋਕ ਸਭ ਪਾਸੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। (ਸ਼ੁ: ਉ: ੧।੧।੬)

ਹੇ ਸ਼ੋਨਕ! ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਤੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈਂ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂਪ
ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਰ ਹੀ, ਇਹ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ
ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਪੜ੍ਹਐ ਮੈਲੁ ਨ ਉਤਰੈ ਪੁਛਹੁ ਗਿਆਨੀਆ ਜਾਇ॥ (ਅੰਗ ੩੯)

ਮਨ ਮੇਰੇ ਗੁਰ ਸਰਣਿ ਆਵੈ ਤਾ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਇ॥

ਮਨਮੁਖ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਰਿ ਥਕੇ ਮੈਲੁ ਨ ਸਕੀ ਧੋਇ॥ (ਅੰਗ ੩੯)

ਮਨ ਮੇਰੇ ਸਗਲ ਉਪਾਵ ਤਿਆਗੁ॥

ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਆਰਾਧਿ ਨਿਤ ਇਕਸੁ ਕੀ ਲਿਵ ਲਾਗੁ॥ (ਅੰਗ ੪੫)

ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ ਸੋਧਿਆ ਭਾਈ ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਭਰਮੁ ਨ ਜਾਇ॥

ਅਨਿਕ ਕਰਮ ਕਰਿ ਥਾਕਿਆ ਭਾਈ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਬੰਧਨ ਪਾਇ॥

(ਅੰਗ ੬੦੮)

ਸਾਧੂ ਕੀ ਹੋਹੁ ਰੇਣੁਕਾ ਅਪਣਾ ਆਪੁ ਤਿਆਗਿ॥

ਉਪਾਵ ਸਿਆਣਪ ਸਗਲ ਛਡਿ ਗੁਰੁ ਕੀ ਚਰਣੀ ਲਾਗੁ॥ (ਅੰਗ ੪੫)

ਸੈਂਕੜੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਪਰ ਭੀ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ
ਹੁੰਦੀ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ 'ਆਤਮਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਰਮਜ਼ ਨਾ ਸਮਝਾਉਣ। ਨਾਰਦ
ਮੁਨੀ ਪੂਰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਥਾਤ ੬੪ ਕਲਾ-ਵਿਦਯਾ ਸੰਪੰਨ ਸਨ-ਰਿਗ ਵੇਦ,
ਯਜੁਰ ਵੇਦ, ਸਾਮ ਵੇਦ, ਅਥਰਵ ਵੇਦ, ਇਤਿਹਾਸ-ਪੁਰਾਣ, ਵਯਾਕਰਣ, ਸ਼ਾਧ
ਕਲਪ, ਗਣਿਤ, ਉਤਪਾਤ ਗਿਆਨ, ਨਿਧੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਦਯਾ, ਸਰਪ
ਵਿਦਯਾ (ਗਾਰਭੁ ਮੰਤ੍ਰ) ਨਿਤਯ-ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤਾਂ
ਭੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਖਿਰ ਵਿਆਕੁਲ ਚਿੱਤ,
ਨੱਸ ਕੇ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਮੁਨੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ-

ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਆਤਮ-ਵੇਤਾ' ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ'

ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਮੈਂ ਸ਼ੋਕ ਸਹਿਤ ਹਾਂ'! ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣਾ ਅਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਜੀ ਨੇ ਤੱਤ੍ਵ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨੇ ਆਤਮ-ਇਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੋਤਕੇਤੂ ਜੋ ਸਭ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਾਸ ਆਇਆ। ਉਦਾਲਕ ਰਿਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਗਰਕ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ। ਵਿੱਦਯਾ ਅਭਿਆਸੀ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰਨ ਖਾਤਰ, ਆਤਮ-ਤੱਤ੍ਵ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਅਨੰਦਮਈ, ਨਿਤ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਸ਼੍ਰੋਤਕੇਤੂ 'ਅਚੱਲ' ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਨਾਰਦ-ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਦੇਖੋ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਗ੍ਰੰਥ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਮਲ ਮੁਰਸ਼ਦ (ਗੁਰੂ) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ, ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਬਿਨਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਵਿੱਦਵਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ 'ਤੱਤ੍ਵ-ਵਸਤੂ' ਸਮਝਾਕੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਮਨ 'ਅਦ੍ਰਿਤ' ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਨਿਰਸੰਸ਼ਯ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ? ਆਪ 'ਸੰਸ਼ਯ' ਯੁਕਤ ਪੁਰਸ਼, ਦੂਜੇ ਨੂੰ 'ਨਿਰਸੰਸ਼ਯ' ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿੱਦਵਾਨ ਭੀ, ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਸ਼ਯ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਦ ਆਪ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ? ਕੋਈ 'ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ' ਵਿੱਦਵਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਗੱਲ ਹੈ—

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਨਹੀ ਤਰੀਐ ਇਹੁ ਪੂਰਨ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰਾ॥

(ਅੰਗ ੬੧੧)

ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਰੇ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ (ਤਮੋਂ, ਰਜੋ ਅਤੇ ਸਤੋਂ) ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ।

ਮਨ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ 'ਤੁਰੀਯ-ਪਦ' ਜੋ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਯ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਭੀ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੇਦ ਭੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ—

ਹੇ ਅਰਜਨ! ਸਭ ਵੇਦ, ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਅਸੰਸਾਰੀ ਯਾਨੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮੀ ਹੋ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ: ੪੫)

ਜਨਮ ਮਰੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਹਿਤਕਾਰੁ॥ ਚਾਰੇ ਬੇਦ ਕਥਹਿ ਆਕਾਰੁ॥

ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ ਕਹਹਿ ਵਖਿਆਨੁ॥

ਤੁਰੀਆਵਸਥਾ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਹਰਿ ਜਾਨੁ॥

(ਅੰਗ ੧੫੪)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਮਈ, ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾ ਹਨ, ਦਾ ਹੀ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੇ ਅਵਸਥਾ 'ਤੁਰੀਯ' ਅਵਸਥਾ ਯਾਨੀ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਵਾਂਗੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਸ ਤੁਰੀਯ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ? ਉਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਮਾਣ—

ਉਸ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਨਾ ਪਹੁੰਚਕੇ ਮਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਭੇ: ਉ: ੨।੯।੧੦)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਯਾਨੀ 'ਤੁਰੀਯ' ਪਦ, 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਗਿਆਨ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਰਾਉਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ—

ਏ ਅਖਰ ਖਿਰਿ ਜਾਹਿਗੇ ਓਇ ਅਖਰ ਇਨ ਮਹਿ ਨਾਹਿ॥

ਜਹਾ ਬੋਲ ਤਹ ਅਛਰ ਆਵਾ॥ ਜਹ ਅਬੋਲ ਤਹ ਮਨੁ ਨ ਰਹਾਵਾ॥

ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਮਧਿ ਹੈ ਸੋਈ॥ ਜਸ ਓਹੁ ਹੈ ਤਸ ਲਖੈ ਨ ਕੋਈ॥

(ਅੰਗ ੩੪੦)

ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ 'ਆਤਮਾ' ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਮਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦਾ ਯਾਨੀ ਜਦ ਮਨ ਦੀ ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲਕੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ?

ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਬਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੱਖਰ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ? ਭਾਵੇਂ ਅਦ੍ਵੈਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਬਚਨ 'ਸ਼ਕਤੀ ਬ੍ਰਿਤੀ' ਦੁਆਰਾ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਸਕਦੇ, ਕਿੰਤੂ ਲੱਛਣਾਂ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਭੀ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜਿਸ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਆਵਰਣ ਭੰਗ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਆਵਰਣ ਉਠਾਏਗਾ। ਚਾਹੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਕੇ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ, ਉਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਗ੍ਰੰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਭੇਖ, ਮਜ਼ਹਬ ਆਦਿ ਫਾਂਸੀਆਂ ਨਾਲ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਵਾਸਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਛੇਦੇ ਹੋਏ ਮਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ, ਵਰਣ-ਆਸ਼ਮ ਤੋਂ ਅਤੀਤ, ਭੇਖ ਜਾਂ ਦੇਹ ਅਧਯਾਸ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਆਤਮ-ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਤੱਤ੍ਵ-ਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅੰਦਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਅਜਿਹੇ ਬਚਨ-

ਚਕ੍ਰ ਚਿਹਨ ਅਰੁ ਬਰਨ ਜਾਤਿ ਅਰੁ ਪਾਤਿ ਨਹਿਨ ਜਿਹ॥

ਰੂਪ ਰੰਗ ਅਰੁ ਰੇਖ ਭੇਖ ਕੋਊ ਕਹਿ ਨ ਸਕਤਿ ਕਿਹ॥ (ਦ. ਗ੍ਰੰ.)

ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖੁ ਨ ਰੰਗੁ ਕਿਛੁ ਤ੍ਰਿਹੁ ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭ ਭਿੰਨ॥

ਤਿਸਹਿ ਬੁਝਾਏ ਨਾਨਕਾ ਜਿਸੁ ਹੋਵੈ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ॥ (ਅੰਗ ੨੮੩)

ਅਲਖੁ ਅਪਾਰੁ ਅਗੰਮੁ ਅਗੋਚਰੁ ਨਾ ਤਿਸੁ ਕਾਲੁ ਨ ਕਰਮਾ॥

ਜਾਤਿ ਅਜਾਤਿ ਅਜੋਨੀ ਸੰਭਉ ਨਾ ਤਿਸੁ ਭਾਉ ਨ ਭਰਮਾ॥

(ਅੰਗ ੫੯੭)

ਨ ਸੰਖੇ ਨ ਚਕ੍ਰੁ ਨ ਗਦਾ ਨ ਸਿਆਮੇ॥

ਅਸੂਰਜੁ ਰੂਪੁ ਰਹੰਤ ਜਨਮੇ॥

(ਅੰਗ ੧੩੫੯)

ਤੂੰ ਵਰਨਾ ਚਿਹਨਾ ਬਾਹਰਾ॥ ਹਰਿ ਦਿਸਹਿ ਹਾਜਰੁ ਜਾਹਰਾ॥

(ਅੰਗ ੭੪)

ਆਦਿ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਨਾਮ-ਰੂਪ (ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲ) ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਨੂੰ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰਕਤ ਮਾਨੋ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਮੁੱਠੀ ਵਿੱਚ ਪਕੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਥਵਾ ਉੱਡ ਚੁੱਕੇ ਪੰਛੀ ਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗ ਢੂੰਡਦੇ ਹਨ ਯਾ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਅੰਧੇਰੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਜਲ ਵਿੱਚ ਵੜ ਚੁੱਕੇ ਸੱਪ ਦੇ, ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਗਿਣਦੇ ਹਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ

ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ ! ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਅਤੇ ਤੱਪਸਿਆ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, 'ਆਤਮ-ਵਸਤੂ' ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤਯੰਤ ਪ੍ਰੇਮ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਅਨੰਦਮਯੀ ਵਸਤੂ ਕੌਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਬੜੀ ਅਸਚਰਜ ਹੈ, ਲੇਸ਼-ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਨਕਲੀਪਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜ਼ਰਦੀ। ਜੇ ਅਸਲੀ ਸੋਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਖ (ਕਸਵੱਟੀ) ਰੂਪੀ ਅਤੀ ਕਠਿਨ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿੱਦਯਾਰਥੀ ਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੀਏ ! ਝੂਫ਼ਾਨ ਭੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਭੀ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਛੱਡਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਦੀ।

ਵਿਜੋਗੀ-(ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ) ਗੁਰੂਦੇਵ! ਤੂਫਾਨ ਅਤੇ ਕਿਸਤੀ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ?

ਗੁਰੂਦੇਵ-(ਸ਼ਾਂਤ-ਚੁੱਪ)

ਵਿਜੋਗੀ-ਸੰਦੇਹ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਸਰਬੱਗਤ ਸਤਿਗੁਰੂ! ਆਪ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋ?

ਗੁਰੂ-ਵਿਜੋਗੀ! ਪਿਪਲਾਦ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪਾਸ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਛੇ (6) ਜਗਤਾਸੂ ਪਹੁੰਚੇ-ਸੁਕੋਸ਼ਾ, ਸਤ੍ਯਕਾਮ, ਸੌਰਜਾਇਣੀ, ਕੋਸਲਯ, ਭਾਰਗਵ ਅਤੇ ਕਬੰਧੀ। 'ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਯੁਕਤ ਹੋਏ, ਇਹ ਸੋਚਕੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਟਾਵਾਂ ਲੈਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਪਿਪਲਾਦ ਨੇ ਆਉਣ ਦਾ ਨਮਿੱਤ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਕੁੱਝ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਆਗਯਾ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਪਲਾਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ-ਤੁਸੀਂ ਤਪੱਸਯਾ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇੱਕ ਸਾਲ ਨਿਵਾਸ ਕਰੋ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨੇ, ਜੇ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛ ਲਵੋ। ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਉੱਤਰ ਹੈ! 'ਇਕ ਸਾਲ ਠਹਿਰੋ' ਉਹ ਭੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਸ਼ੇਰ ਪੈਣੀ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ।

ਹੁਣ ਦੇਖੋ ਨਿਸਚਾ! ਠਹਿਰ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਣਯ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਿਰਣਯ ਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਹਰਕਤ ਕੀ? ਪਾਗਲ, ਦੀਵਾਨੇ! ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਬੱਲੇ ਹੋਏ ਮਹਿਖਾਨੇ 'ਚ ਪਈ ਦਾਰੂ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮਿਲਣੀ ਭੀ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ? ਜੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਮਾਛੂਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਅਟਕਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨੂੰ ਠਹਿਰਨਾ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਮਹਿਫਲ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜ਼ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਕੀ (ਰਿਸ਼ੀ) ਬੇ-ਲਿਹਾਜ਼ ਹੈ ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਭੀ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਮਹਿਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਗਿਲਾਸ ਭਰਕੇ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੇ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਹਾਂ! ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਗ੍ਰਾਹਕ ਭੋਟਾ ਲੈਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੀ ਹਨ।

ਇਹ ਤਾਂ ਇਉਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਕੋਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਸੋਚਣ ਦੀ ਸੁੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਕਿਉਂ? ਲੋੜ ਹੀ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੀ, ਪਿਆਸ ਦੇ ਮਿਟਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੰਸ਼ੋ ਹੈ? ਜੋ ਭੀ ਲੰਗਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਅੰਨ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਚੁੰਬਕ ਪੱਥਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਲੋਹਾ, ਚਲਿਆ ਭੀ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇ? ਪਿਪਲਾਦ ਦਾ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਗੰਭੀਰ ਬਚਨ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਜਗ੍ਹਾਸੂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੁੱਧੀ ਪਰਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੱਚੇ-ਪਿੱਲੇ ਜਗ੍ਹਾਸੂ, ਭਲਾ! ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਚਨ ਨਾਲ ਠਹਿਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ? ਫੌਰਨ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ, ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਭੁਲਾ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਨਾ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਵਸਤੂ ਹੀ ਇੱਕ ਖੋਜਣੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਭੀ ਉਹ ਮਿਲ ਜਾਏ ਕਿਉਂਕਿ ਰਹਿੰਦਾ ਜੀਵਨ, ਭੇਟਾ ਹੀ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੀ ਤਾਘ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿੱਤ-ਆਨੰਦ, ਆਤਮ-ਰਸ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਦੋ ਪਾਸੇ ਤੱਕਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ, ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਵੇਗਾ? ਇਥੇ ਤਾਂ ਮਨ ਹੀ ਗੁੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀ? 'ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਤੜਪ, ਅਤੀ ਉੱਜਲ ਖੁੱਧੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ। ਬੱਸ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਦੇਰੀ ਹੈ, 'ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਦੇਰੀ ਨਹੀਂ।

ਆਗਿਆ ਮੁਤਾਬਿਕ ਛੇ (6) ਜਗ੍ਹਾਸੂਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਉਪ੍ਰੰਤ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪਿਪਲਾਦ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਹੋ ਗਏ-ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੇ ਗੱਲਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਵੈਰਾਗ ਯੁਕਤ ਰਹੇ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖਯਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਣ ਕੇ, ਅਤੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡੇ। ਇਹ ਸੰਸਾਰੀ ਅਕਲਾਂ, ਅਸੰਸਾਰੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਜਮ

ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਬਿਨਾਂ ਅਸ਼ਰੀਰੀ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਭ ਯਤਨ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ, ਵਾਸ਼ਨਾ-ਹੀਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇਗਾ? ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ-ਪੂਰਬਕ ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ, ਪਾਸ ਪਏ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਮਨ ਨਾ ਲਲਚਾਵੇ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਨ ਦੀ ਉਪਰਾਮ ਅਵਸਥਾ ਬਣਾਉ। ਇਹ ਸੋਹਣੇ-ਸੋਹਣੇ ਦਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ, ਜਲ ਦੇ ਬੁਦਬੁਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਕਰੋਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰੀਤੀ ਪੂਰਬਕ ਦੇਖਕੇ? ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਵੇ, ਰਹਿਣਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ੋਕ ਕਰੋਗੇ, ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਏਗਾ? ਉਸਦੀ ਪਿਆਰੀ-ਪਿਆਰੀ ਸੂਰਤ, ਮਿੱਠੇ-ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹਰਕਤ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਐਵੇਂ ਝੁਰੇਗੇ। ਚਿੱਤ ਫਜ਼ੂਲ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਕੀ ਸੁੱਖ ਦੇਖੋਗੇ? ਭਾਰੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰੋਗੇ। 'ਨਿੱਤ' ਸੁੱਖ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰੋ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਾਥੀ ਬਣਾਓ ਜੋ ਕਦੇ ਵਿੱਛੜੇ ਹੀ ਨਾ। ਜੋ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਵਿੱਛੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਹੈ ਕਿੱਥੋਂ? ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-

ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜੋ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਥਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਭੋਗ ਹਨ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਦੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਰੂਪ ਭਾਸਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਦੁੱਖ ਦੇ ਹੀ ਹੇਤੂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਤ ਅਨਿੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਸ਼, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਮਦਾ।

(ਗੀ: ਅ: ਪ ਸ: ੨੨)

ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸਨੇ ਸਦਾ ਲਈ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸੁਖੀ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ਪ ਸ: ੨੩)

ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤ੍ਰ! ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤਾਂ ਛਿੰਨ-ਭੰਗੁਰ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਭਾਰਤ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ: ੧੪)

ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ! ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ, ਜਿਸ ਧੀਰਜ-ਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ: ੧੫)

ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਕੇ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ 'ਕਾਮ' ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ-ਪੂਰਬਕ ਮਾਰ।

(ਗੀ: ਅ: ੩ ਸ: ੪੧)

ਮਨੁੱਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਜੋ ਰਾਗ-ਵ੍ਰੈਸ਼ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਕਲਯਾਣ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਇਸਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ੱਤ੍ਰੁ ਹਨ।

(ਗੀ: ਅ: ੩ ਸ: ੩੪)

ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਸਕਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਸਕਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪੈਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ 'ਮੂਢ ਭਾਵ' ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਢਤਾ ਨਾਲ, ਸਿਮਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਭ੍ਰਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦੇ ਭ੍ਰਮਤ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਯ (ਉੱਤਮ) ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ: ੬੨-੬੩)

ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਮਲ-ਦੋਸ਼ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਜੋਗੀ-ਜਨ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-

ਇਹ 'ਆਤਮਾ' ਸਰਬਦਾ-ਸੱਤ੍ਵ, ਤਪ, ਸੰਮਯਕ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਜੋਗੀ-ਜਨ ਦੋਸ਼-ਹੀਨ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜੋਤੀ-ਸੂਰ੍ਧ, ਸੁੱਧ 'ਆਤਮਾ' ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਭੀਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਸ਼ੁ: ਉ: ੩।੧।੫।)

ਸਭੀ ਮਨੁੱਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਯੁਕਤ ਬਣਾ ਕੇ ਆਤਮ-

ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪੈਂਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਯੁਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰੱਖਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ, ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਅਤੇ ਧਨ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਨਿਰਲੇਪ, ਅਸੰਗ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਭੀ, ਧਨ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੱਚਤਾਈ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ—

ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ॥

ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ॥

(ਐਕ ੫੨੨)

ਏਹ ਮਾਇਆ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਵਿਸਰੈ ਮੋਹੁ ਉਪਜੈ ਭਾਉ ਦੂਜਾ ਲਾਇਆ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਜਿਨਾ ਲਿਵ ਲਾਗੀ

ਤਿਨੀ ਵਿਚੇ ਮਾਇਆ ਪਾਇਆ॥

(ਐਕ ੯੨੧)

ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਧਨ, ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਖਚਿਤ ਭੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਲੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਯੁਕਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਚਿੱਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਆਸਰਾ, ਅਤਯੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਬਕ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਲਗਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਸਦਾ, ਖੇਲਦਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਮੁਕਤ ਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਕੀ ਹੈ? ਜੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਯਾਨੀ ਉਪਰਾਮ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਹਰਹੁ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਕਹਾਏ॥ ਅੰਦਰਹੁ ਮੁਕਤੁ ਲੇਪੁ ਕਦੇ ਨ ਲਾਏ॥

(ਅੰਗ ੪੧੨)

ਇਸ ਲਈ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਪੁਰਬਕ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪੁੱਤ੍ਰ, ਧਨ ਤੇ ਮਰਦ ਆਦਿ
ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਕੱਢੇ ਕਿਉਂਕਿ—

ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਗਿਰਸਤ ਕਾ ਫਾਸਾ॥ ਹੋਨੁ ਨ ਪਾਈਐ ਰਾਮ ਕੇ ਦਾਸਾ॥

(ਅੰਗ ੧੮੦)

ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਲਛਮੀ ਮਾਇਆ॥ ਇਨ ਤੇ ਕਹੁ ਕਵਨੈ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ॥

(ਅੰਗ ੬੯੨)

ਪਰਹਰਿ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਭੂਨੁ ਨਿੰਦਾ ਤਜਿ ਮਾਇਆ ਅਹੰਕਾਰੁ ਚੁਕਾਵੈ॥

ਤਜਿ ਕਾਮੁ ਕਾਮਿਨੀ ਮੋਹੁ ਤਜੈ ਤਾ ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵੈ॥

ਤਜਿ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨੁ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੁਤ ਦਾਰਾ

ਤਜਿ ਪਿਆਸ ਆਸ ਰਾਮ ਲਿਵ ਲਾਵੈ॥

ਨਾਨਕ ਸਾਚਾ ਮਨਿ ਵਸੈ ਸਾਚ ਸਬਦਿ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਸਮਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੧੪੧)

ਪ੍ਰੀਤਮ 'ਆਤਮਾ' ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ

ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਯਾਨੀ ਵਿਸ਼ੇ, ਸੁਤਹ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰੇ
ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾਪਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ
ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸੁਤਹ-ਸਿੱਧ ਯਾਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ
ਤਾਂ ਪਿਆਰਾ ਆਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਜੋ
ਆਤਮਾ 'ਅਨੰਦ ਸੂਰੂਪ' ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ
ਅਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ 'ਸੁਖਪਤੀ' (ਗੁੜ੍ਹੀ ਨਿੰਦਾ) ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਖ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ? ਯਾਨੀ
'ਸੁਖਪਤੀ' ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ
ਸਭ ਉਪਦ੍ਰਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, 'ਅਨੰਦ' ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੈ? ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ਕਿ
'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੀ
ਵਾਸਤੇ ਨਿੰਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉ

ਜਾਂ ਖੜਾਕ ਆਦਿ ਕਰੋ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਖਦਾ ਹੈ 'ਕਿਉਂ ਸ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਸੌਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ!' ਮਤਲਬ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾਨੰਦ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ੋਰ ਦਾ ਵਿਘਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ-‘ਸੁਖਪਤੀ’ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਕੀ ਸਬੂਤ ਹੈ?

ਉੱਤਰ-‘ਸੁਖਪਤੀ’ ਤੋਂ ਜਾਗ ਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਬਹੁਤ-ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ, ਕੁੱਝ ਭੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ’ ਯਾਨੀ ਇਤਨੀ ਬੇਖਬਰੀ ਰਹੀ, ਨਾ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਭਾਸਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ। ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੇਤੂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਬੱਸ ਇਤਨੀ ਹੀ ਢ੍ਰੇਤ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਸੇ। ਜੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਤਦ ਉੱਠਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਬਹੁਤ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ, ਕੁੱਝ ਭੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ’ ਮਤਲਬ ਕਿ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਕਿਸਨੇ? ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ, ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਆਤਮਾ ਨੇ ਉਸ ਵਕਤ ਯਾਨੀ ਸੁਖਪਤੀ (ਗੂੜ੍ਹ ਨਿੰਦ੍ਰਾ) ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਤਦ ਜੇ ਉਥੇ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਭੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸੁਪਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੈ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਸੁਖਪਤੀ’ ਵਿੱਚ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਉਹ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਪਨਾ, ਸਿਵਾਏ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਸੁਖਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਦੇਖਦਾ ਕੀ? ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਾ ਦਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ‘ਆਤਮਾ’ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੈ ਹੀ ‘ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ’। ਇਸ ਲਈ ਸੁਖਪਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਉਹ ‘ਆਤਮਾ’ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੁਖਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਇਸ ਲਈ

ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਨੰਦ' ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, 'ਆਤਮਾ' ਹੀ 'ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਵੇਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ, ਤਦ ਭੀ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਖਪਤੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਆਰਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਆਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤੂ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਭੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ-ਆਪੇ, 'ਆਤਮਾ' ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਿਆਰ ਉਸ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।

ਸਮਾਧੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਏਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਓਥੇ ਕਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਹੈ? ਮਨ, ਜੋ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹ 'ਸੁਖਪਤੀ' ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ 'ਅਗਿਆਨ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮ-ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ 'ਸੁਖਪਤੀ' ਅਤੇ 'ਸਮਾਧੀ' ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੋਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁੱਲ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਸੁਖਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੀਜ ਅਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਉੱਥੇ ਕੇਵਲ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਸੁਯੋ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਿ ਚਿੱਤ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਤਨਾ ਆਨੰਦ ਹੈ! ਉਹ, ਮਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਇਤਨਾ ਅਕਹਿ 'ਅਨੰਦ' ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੈ? ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ। ਸਾਧਕ, ਬਾਰੰਬਾਰ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਇਸ ਕਾਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਹੁਣ ਦੋਖੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ

ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਆਪਣਾ ਪਤੀ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਤੀ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਿਸਦਾ ਪਤੀ ਕਿਸੇ

ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਤੀ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਦਚਲਨ ਹੈ, ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਜੂਆ ਆਦਿ ਐਥਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਤੀ ਪਾਸੋਂ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਉਹ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਤੀ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਤੀ ਪਰਾਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਜੂਆ ਆਦਿ ਐਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣ ਦੇਵੇ, ਰੋਕਦੀ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਬਲਕਿ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਪਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੋਈ ਭੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪਤੀ ਦੇ ਐਥ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਐਥੀ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿੱਚ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਚਰਣ ਯੁਕਤ, ਸਭ ਐਥਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਭੀ ਜੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਯਾਨੀ ਜੈਸਾ ਸੁੱਖ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਕਦੇ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪਤੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ, ਜੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤੀ ਦਾ, ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਝੋ।

ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ-ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾਲਾਇਕ ਹੈ, ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਘਰੋਂ ਰੁਪਏ ਲਿਜਾਕੇ ਬਾਹਰ ਐਸ਼ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਵੇਲੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਜਿਸ ਆਚਰਣ ਯੁਕਤ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਹੈ ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਉਸਦਾ ਸੁੱਖ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦੇਣ। ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ

ਭੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਅਲ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦਾ ਗਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਚਰਣ ਦੇ ਯੁਕਤ, ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਭੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਹੀ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਮਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਿ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਹਨ, ਸਭ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਭੀ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਿਸ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਹੀ ਢੰਗ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਭੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਜੀਵ ਸੁਾਰਥ ਵੱਸ ਹੋਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ-

ਅਪਨੇ ਸੁਖ ਸਿਉ ਹੀ ਜਗੁ ਫਾਧਿਓ ਕੋ ਕਾਹੂ ਕੋ ਨਾਹੀ॥ (ਅੰਗ ੬੩੪)

ਜਗਤ ਮੈ ਝੂਠੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥

ਅਪਨੇ ਹੀ ਸੁਖ ਸਿਉ ਸਭ ਲਾਗੇ ਕਿਆ ਦਾਰਾ ਕਿਆ ਮੀਤ॥

(ਅੰਗ ਪੜ੬)

ਇਉਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ (ਸੁਭਾਵ) ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ-ਦਾਹ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਸਭ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗ ਹੈ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਇਸਦਾ ਇਹੀ ਸੁਭਾਉ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਜੇ ਸੁੱਖ-ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁੱਖ-ਸ਼ੁਰੂਪ ਭਾਸਣ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਐਸਾ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਦੇਖੋ-

ਕਾਮੀ ਪੁਰਸ਼, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਤਿਆਗੀ ਪੁਰਸ਼, ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦੁਖਦਾਈ ਸਮਝਕੇ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਨ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਅਤੀ ਸੁਖਦਾਈ

ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਵਧੀਕ ਪਿਆਰੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਮਨ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂ ਦੀ ਬਿੱਠ ਤੁੱਲ, ਤੁੱਛ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਧਨ, ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਚੋਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਕੇ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪੁੱਤ੍ਰ, ਪਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਪਰ, ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਮਰਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਕੇ ਅਡੋਲ ਮਨ ਵਾਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਪਨ ਤੁੱਲ ਸਮਝਕੇ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵ ਅੱਛੇ-ਅੱਛੇ ਬਸਤੂ ਤੇ ਜੇਵਰ ਆਦਿ ਪਹਿਨਣ ਵਿੱਚ ਅਤੀ ਸੁਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਸਿਵਾਏ ਸ਼ਰੀਰ ਢਕਣ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੈਸਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਵੈਸਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਬਲਿਤ (ਪ੍ਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ) ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਮਝ ਕੇ ਆਨੰਦ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਫੀਮ, ਭੰਗ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਪੋਸਤ ਆਦਿ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਪੁਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਸਖਤ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਵਾਲਾ, ਚਾਹ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸ਼ ਲੱਸੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਛੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਚਾਹ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦਾ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਵਾਲਾ, ਲੱਸੀ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਇੱਕ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਈ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ। ਜਿਸ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਦ੍ਰੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸੁੱਖ-ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਈ ਭਾਸਦੇ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਦੀ ਮਨੋਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਖਦਾਈ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਦੁਖਦਾਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਰਸੰਸ਼ਯ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ, ਸੁਤਹ (ਅਪਣੇ ਆਪ) ਪਿਆਰੇ ਨਹੀਂ ਆਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ

ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੀ ਹੈ।

ਜਿਸਨੇ ਉਹ 'ਆਤਮਾ' ਪੰਜ ਯਾ ਛੇ ਛੁੱਟ ਆਦਿ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਇਤਨੇ ਕੁ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦ੍ਰੇਸ਼। ਜਿਸ ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਰੂਪ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਭੀ ਸ਼ਾਰਬ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇੱਛਾ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੋਵੇ? ਕਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੜਪੇ ਤੇ ਕਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇ? ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਆਪਕ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣ ਕੇ, ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ, ਆਤਮ-ਸੂਰੂਪ ਭਾਸਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਨਾ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਾ ਅਨਿੱਛਾ ਤਥਾ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾ ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ 'ਆਤਮਾ' ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿਆਰਾ-ਪਿਆਰਾ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣਾ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਪਿਆਰਾ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹਨ। ਉਹ 'ਆਤਮਾ' ਸਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹੇ, ਇਸ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰੁ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਜਨ, ਸਭ ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਸ਼ਬੱਤ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਭੀ ਨਜ਼ਰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ- ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਉੱਪਰ-ਨੀਚੇ ਆਦਿ ਆਪਣਾ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਕਦ ਪ੍ਰੀਤੀ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-

ਲਾਗੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਤੂਟੈ ਮੂਲੇ ॥ ਹਰਿ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥

(ਅੰਗ ੧੦੫)

ਇਹ ਹੈ ਅਚੱਲ ਤੇ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ, ਸੁਤਹ (ਅਪਣੇ ਆਪ) ਪਿਆਰੇ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਛਾ-ਅੱਛਾ ਸਾਮਾਨ, ਧਨ-ਪਦਾਰਥ, ਆਦਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਆਦਿ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੜਕ ਕੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫੌਰਨ ਛਾਲ ਮਾਰਕੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਪ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਯਾਨੀ 'ਆਤਮਾ' ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਅਤੀ ਪਿਆਰੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਖਾਤਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜੇ, ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਛੱਡਕੇ, ਬਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਕਾਮਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਸਦੀ ਅਤੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਰਹਿਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਵਸਤੂ ਸੁੱਖ-ਸੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਸੁੱਖ-ਸੁਰੂਪ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਐਸਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ 'ਕਮਲ' ਦਾ ਫੁੱਲ ਜਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਘਰ-ਬਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਥਵਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖਚਤਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ, ਇੱਕੋ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਕੋਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ 'ਆਤਮਾਨੰਦ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡਕੇ ਬਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ੇ, ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਜਲ ਵਾਂਗੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਅਣਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਭੀ ਅਣਹੋਇਆ ਹੀ ਹੈ

ਯਾਨੀ ਐਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਸੁਪਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾਂ ਹੀ ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਕੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਵੇ, ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹਣ ਦੀ ਦੇਰੀ ਹੋ ਨਾ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਰੀਰ ਹੋ, ਐਵੇਂ ਭਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਭਾਸਦੇ ਹਨ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਇਹ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭੀ ਹਨ ਯਾਨੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਭੀ ਸੁਪਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਚਤ ਬਿਲੱਛਣ (ਭਿੰਨ) ਨਹੀਂ।

ਜਿੰਨਾਂ-ਜਿੰਨਾਂ ਚਿੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਉਤਨਾ-ਉਤਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੇ, ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਯਾਨੀ ਆਸਕਤੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਹਾਂ! ਵਿਵਹਾਰ ਚਲਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਐਕਟਰਾਂ (ਅਦਾਕਾਰਾਂ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜੋ ਪਾਰਟ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਚਿੱਤ ਦੀ ਲਗਨ ਆਪਣੇ ਅਤੀ ਪਿਆਰੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਲਾਇਕ ਸਿਵਾਏ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕੀਤੀ ਭੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਖ਼ਾਤਰ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ-

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਤੇਰੇ ਤੁੱਲ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਭੀ ਪਿਆਰੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਵਿਯੋਗ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਦੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੈਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਹੈਂ ਤਥਾ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈਂ, ਇਤਿਆਦਿਕ ਮਿੱਠੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਬਚਨ ਬਿਲਕੁਲ ਕਪਟ ਯੁਕਤ (ਧੋਖੇ ਭਰੇ) ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਯਾਨੀ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹੀ ਰਾਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਭੀ ਖ਼ੂਬ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਹੈ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਉੱਪਰੋਂ ਬਾਤ-ਚੀਤ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਇਹ ਹੈ ਸੰਸਾਰੀ ਪ੍ਰੀਤੀ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪ੍ਰੀਤੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਿਨਾਂ, ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਪਿਆਰੇ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਭ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਖੁਹਿਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਪ੍ਰੀਤੀ ਟੁੱਟਦੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਿਸ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਦੇਖੇਗਾ? ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਨਾਲ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਪੁਰਸ਼-ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਤੇ ਬਨ-ਤ੍ਰਿਣ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਨਾਲ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਸਭ ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਅਨਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਯਾਨੀ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਤੱਕਦਾ। ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਲਈ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਝਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਨਾਲ ਦ੍ਰੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਖੀ-ਸੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਲੀ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬਾਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਨਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ-ਯੁਕਤ ਸੁੱਖ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ- ਪ੍ਰਿਯ, ਮੋਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੋਦ-

ਇਸ਼ਟ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁੱਖ ਯਾਨੀ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ 'ਪ੍ਰਿਯ' ਸੁੱਖ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਵਸਤੂ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਚਿੱਤ ਵਿਆਕੁਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਿੱਤ ਬ੍ਰਿਤੀ ਅਤੀ ਵਿਆਕੁਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਤਨ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਜਦ ਉਹ ਵਸਤੂ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਆਕੁਲ ਤੇ ਚੰਚਲ ਬ੍ਰਿਤੀ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਸਤੂ ਲਈ ਹੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ

ਚੰਚਲਤਾ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਅਵਸਥਾ ਅੰਦਰ 'ਆਤਮਾ' ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਹੀ ਅਨੰਦ-ਸੂਰੂਪ, ਅਜਿਹਾ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦੇਖਣ ਮਾਤ੍ਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਨੰਦ ਆਇਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਸੁੱਖ ਕੁਝ ਕਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਤਪ੍ਰਸਾਰਤ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਿਤੀ ਫਿਰ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਚੰਚਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਸਤੂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਰਹੇ, ਕੁਝ ਭੀ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਹ ਟਿਕਾਉ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਪ੍ਰਗਟ ਭਾਸਦਾ ਸੀ, ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜਿਉਂ ਕਿਸੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਖੁਲ੍ਹੇ ਬਰਤਨ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਅਕਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਪਾਣੀ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਹਿਲਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਕਸ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ ਤੇ ਜੇ ਪਾਣੀ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਬਰਤਨ ਹੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਇੱਛਾ ਹਵਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਅਕਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨ ਵਿਆਕੁਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਚੰਚਲ ਅਵਸਥਾ ਅੰਦਰ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਪਸ਼ਟ ਨਾ ਭਾਸਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਛਾ ਜਿਸ ਲਈ ਚਿੱਤ ਚੰਚਲ ਹੈ ਜਦ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਚਿੱਤ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਆਵਰਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਇਹ ਆਵਰਣ ਸੁਨ ਅਵਸਥਾ ਛਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਟਿਕ ਕੇ ਫਿਰ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ) ਉਸ ਸਪਸ਼ਟ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਅਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੂਰਖ ਜੀਵ ਨੂੰ 'ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਸੁੱਖ ਸੂਰੂਪ ਹਨ' ਭੁਲੇਖਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ 'ਮੋਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸੁੱਖ, ਕੁੱਝ ਕਾਲ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਕੇ ਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਸਤੂ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਪਾਸ ਹੀ ਪਈ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਸੁੱਖ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਟਿਕਾਉ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਟਿਕਾਉ ਹੀ ਜਦ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਕਿੱਥੋਂ? ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਜਦ ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਤੀ ਤੁਰੰਤ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਇਸਥਿਤੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ-ਸ਼ਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਅਨੰਦ-ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਨੰਦ ਆਇਆ ਯਾਨੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਅਨੰਦ ਸ਼ਰੂਪ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਵਸਤੂ ਹੀ ਅਨੰਦ ਸ਼ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਦੇ ਅਨੰਦ ਵਾਲੀ ਤੇ ਕਦੇ ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਿਉਂ ਭਾਸਦੀ? ਅੱਗ ਸਦਾ ਹੀ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਅੱਗ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗ ਕਦੇ ਠੰਢੀ ਤੇ ਕਦੇ ਤੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਅਨੰਦ-ਸ਼ਰੂਪ ਹੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੀ ਅਨੰਦ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਸੁੱਖਦਾਈ ਤੇ ਕਦੇ ਦੁੱਖਦਾਈ ਭਾਸਣ ਕਿਉਂ? ਉਹੀ ਵਸਤੂ ਜੋ ਇਸ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਵਾਲੀ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਵਾਲੀ ਕਿਉਂ ਭਾਸਦੀ ਹੈ? ਉਹੀ ਪਿਆਰਾ-ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਹਾਨ ਸੁਖਦਾਈ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ, 'ਸ਼ਤ੍ਰੂ' ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਤੁੱਲ ਕਿਉਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਕੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਤੀ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਤੀ ਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਪਰ ਚੰਚਲਤਾਈ ਦਾ ਆਵਰਣ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁੱਖ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਦਾਰਥ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਸੁੱਖ-ਸ਼ਰੂਪ ਤਾਂ ਆਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ।

ਆਤਮਾਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਯਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਕਿੰਤੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਅਤੇ ਹਟ ਜਾਣ ਵਾਂਗੂੰ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਟਿੱਕ ਜਾਣ ਨਾਲ, 'ਆਤਮ ਅਨੰਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਯਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। 'ਆਤਮਾ' ਤਾਂ ਸਦਾ ਇੱਕ ਰਸ ਅਤੇ ਅਨੰਦ-ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਏ ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡਕੇ, ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਜਾਣਕੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰੇ। ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਲਾਇਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਦਾ 'ਆਪਣਾ ਆਪ' ਯਾਨੀ 'ਆਤਮਾ' ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ।

ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਆਦਿ ਸਾਧਨ

ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਰੰਬਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਤ-ਸੁੱਖ ਰੂਪ 'ਆਤਮ' ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਅਮਾਨਿਤ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਾਧਨ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਸ਼, 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਗਿਆਨ' ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਨ ਇਹ ਹਨ—

੧. ਅਮਾਨਿਤ—ਆਪਣਾ ਵੱਡਾਪਨ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕਰਨਾ।
੨. ਅਦੋਭਵ—ਪਾਖੰਡ ਪੂਰਬਕ ਕੋਈ ਆਚਰਣ ਨਾ ਕਰਨਾ।
੩. ਅਹਿੰਸਾ—ਕਿਸੇ ਭੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਕਰਕੇ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਦੇਣਾ।
੪. ਖਿਮਾ—ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇਖਕੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਾ ਚਿਤਵਣਾ।
੫. ਆਰਜਵ—ਸਰਲਤਾ, ਕੁਟਲਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ।
੬. ਆਚਾਰਯ ਉਪਾਸਨਾ—ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ।
੭. ਸ਼ੌਚ—ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਜਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਾਫ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਰਾਗ-ਦ੍ਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਮੇਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਬਕ ਦੂਰ ਕਰਨਾ।

੮. ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ।
੯. ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਤ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ।
੧੦. ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੈਰਾਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ।
੧੧. ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਨਾ।
੧੨. ਜਨਮ, ਮ੍ਰਿਤੂ, ਜਰਾ, ਰੋਗ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਪਰਯੰਤ, ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੇਖਣਾ।
੧੩. ਅਨਾਸਕਤੀ-ਘਰ, ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਅਤੇ ਧਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉ ਨਾ ਹੋਣਾ।
੧੪. ਅਨਭਿਸ਼੍ਰੇਯਾ-ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ।
੧੫. ਪ੍ਰਿਯ, ਅਪ੍ਰਿਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤ ਦਾ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤਥਾ ਪ੍ਰੀਕੂਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਪਰ ਹਰਖ, ਸੋਕ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ।
੧੬. ਈਸ਼ੁਰ ਵਿੱਚ ਏਕੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ, ਇਸਥਿਤੀ ਰੂਪ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿਭਚਾਰੀ ਭਗਤੀ ਯਾਨੀ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਾਡੀ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜੋ ਨਿਸਚਿਤ ਅਵਿਚਲ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਅਨੰਨਯ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਵਿਭਚਾਰਨੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।
੧੭. ਏਕਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੋਣਾ।
੧੮. ਵਿਸ਼ੇ ਆਸਕਤ ਮਨੁੱਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਹੋਣਾ।
੧੯. ਅਧਯਾਤਮ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ-ਇਸਥਿਤੀ ਯਾਨੀ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਨਾਤਮਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਧਯਾਤਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ।
੨੦. ਤੱਤ੍ਵ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣਾ।
ਅਮਾਨਿਤ੍ਵ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਸਾਧਨ ਸਮੁਦਾਇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਯਾਨੀ ਉਲਟ ਮਾਨ, ਦੰਭ, ਹਿੰਸਾ ਤੇ

ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਅਵਗੁਣ ਸਮੁਦਾਇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੧੩ ਸ: ੭ ਤੋਂ ੧੧)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਾਧਨ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਸੁੱਖ-ਰੂਪ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਭੀ ਤੁਸੀਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਿਖਣ ਵਾਲੇ, ਅਨਿੱਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੋਗੇ ਤਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਾਉਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਗਿਆਨ ਪੂਰਬਕ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ, ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਅਸੰਗ ਤੇ ਅਨੰਦ ਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕੋਗੇ, ਇਹ ਅੱਚਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਗਤੀ

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਜੋ ਕਿ ਇਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਸਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮਰਨ-ਧਰਮਾ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਭਾਵ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਕੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੀਵੇ ਦੇ ਬੁੱਝ ਜਾਣ ਵਾਂਗੂੰ, ਸਭ ਬੰਧਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਭਾਵ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਕ: ਉ: ੨।੩।੧੪)

ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਛੁੱਟ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਯੋਗ ਕੋਈ ਭੀ ਪਦਾਰਥ ਨਾ ਰਹੇ ਅਰਥਾਤ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਜਲ ਵਾਂਗੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਬੋਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਛਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਦੇ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਿਸ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ? ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਯਮਰਾਜ, ਨਚਿਕੇਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਸਹਿਤ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਭੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਰਮਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਕ: ਉ: ੨।੩।੧੦)

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਆਪਣੇ ਅਵਿੱਦਯਾ ਆਦਿ ਅਰੋਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯਤਨ ਪੂਰਬਕ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਨਿੱਤ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵੱਲੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਸਥਿਤੀ ਪਾਉਣ, ਇਹ ਆਖਰੀ ਸੰਸਾਰ-ਅਤੀਤ, ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਅਵਿੱਦਯਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੀ ਅਮਰ ਅਵਸਥਾ ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਭ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਪਦ' ਹੈ, ਇਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਯਮਰਾਜ ਇਉਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਗੰਥੀਆਂ (ਗੰਢਾਂ) ਦਾ ਛੇਦਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਰਨ-ਧਰਮਾ, ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਵੇਦਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਹੀ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। (ਕ. ਉ. ੨। ੩। ੧੫)

ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਗਤੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਤਬਦੀਲੀ! ਮਰਨ-ਧਰਮਾ-ਮੈਂ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪ ਹਾਂ, ਜੰਮਦਾ ਹਾਂ, ਮਰਦਾ ਹਾਂ, ਦੁਖੀ ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਖੀ ਹਾਂ ਆਦਿ ਅਵਿੱਦਯਾਰੋਪਤ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 'ਮੈਂ ਅਸੰਸਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹਾਂ' ਇਸ ਬੋਧ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪ ਗੰਢਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਜੋ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਰੇਤ ਤੇ ਖੰਡ ਵਾਂਗ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੁਦਾ-ਜੁਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੱਸੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਸੱਪ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੇ ਜੰਮਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ, ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਸ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵੇਦਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਯਾਨੀ ਇਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮ-ਬੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ, ਇਹੀ ਉਪਾਇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਅਕਹਿ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਭੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਸੰਸਯ ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਕੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।

ਪਿਆਰੇ ਵਿਯੋਗੀ! ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ, ਦੂਜਾ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਤੂੰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ? ਜੇ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਅਨਿੱਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣ, ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮਰ ਅਤੇ ਜੰਮ। ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਉਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਇੱਕ ਆਪਣੇ 'ਆਪੇ'-'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ'

ਰੂਪ ਦੇਖੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਤੂੰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਅਨਾਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਾਇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, 'ਆਤਮਾ' ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੀ ਕੀ?

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਯਾਨੀ ਸਾਖਯਾਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ, ਸਭ ਕਰਮ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ, ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਹੀ ਖਾਰਾ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਮਿੱਠੇ ਚਸ਼ਮੇ (ਆਤਮਾ) ਦਾ ਨਹੀਂ। ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਛੱਡੋ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਲੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਰ ਉਤਰ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦਿਆ ਕਰਦਾ, ਇਹ ਪਾਣੀ ਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸਵਾਰੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪਰ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਖਯਾਤਕਾਰ ਦਾ ਫਲ, ਮੁਕਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ—

ਉਸ ਪਰਾਵਰ (ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਰੂਪ) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਯਾਤਕਾਰ ਲੈਣ ਪਰ, ਜੀਵ ਦੀ ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ (ਗੰਢ) ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸੰਸ਼ਯ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਰਮ ਖੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਉ: ਉ: ੨।੨।੮)

ਹਿਰਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਅਵਿੱਦਯ, ਵਾਸ਼ਨਾਮਈ ਕਾਮ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ 'ਆਤਮ-ਸਾਖਯਾਤ' ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ—ਨਿਰਣਯ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਕੁੱਝ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੀ, ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫਿਰ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਸ਼ਯ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਮੈਂ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਸ਼ਯ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਅਵਿੱਦਯਾ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਰੂਪ ਕਰਮ ਜੋ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਭੋਗ ਕੇ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੇ ਜੀਵ, ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬੋਧ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਰਤ੍ਵਤਾ

ਫਲ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਿਛ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਲੱਗਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਲ ਦੇ ਲੱਗ ਜਾਣ ਪਰ ਫੁੱਲ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਮ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ 'ਕਰਮ' ਅੰਤਹਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਹੀ ਹੇਤੂ ਹਨ, ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਆਤਮ-ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੁੱਲੀ ਬਨਰਾਇ॥ ਫਲੁ ਲਾਗਾ ਤਬ ਫੁਲੁ ਬਿਲਾਇ॥

ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸੁ॥

ਗਿਆਨੁ ਭਇਆ ਤਹ ਕਰਮਹ ਨਾਸੁ॥

(ਐਕ ੧੧੬੭)

'ਗਿਆਨ' ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਂਭੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਉਸ ਸਰਬ ਕਲਪਨਾਸ਼ੂਨ, ਅਜਨਮਾ, ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕੀ ਲੋਕ ਗਯੋਯ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। 'ਬ੍ਰਹਮ' ਜਿਸਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ, ਅਜਨਮਾ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਹੈ। ਉਸ ਅਜਨਮਾ ਗਿਆਨ ਨਾਲ, ਅਜਨਮਾ ਆਤਮ-ਤੱਤ੍ਵ, ਸੂਯੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਮਃ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੩੩)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਆਤਮਾ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ ਆਪਣਾ 'ਆਪਾ' ਹੈ, ਉਸ ਨਿਰਵੈਵ (ਅਪ੍ਰੀਵਰਤਨਸ਼ੀਲ) ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਕ੍ਰਿਯਾ ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵ ਕ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਮੰਨਕੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-

ਮਨੁੱਖ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਥਵਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਪਰੀਤ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਕਰਮ ਅਰੰਭਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਇਹ ਪੰਜ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹਨ।

(ਗੀ: ਅ: ੧੮ ਸ਼: ੧੫)

ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ-ਸੂਰੂਪ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਲਿਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਅਗਿਆਨੀ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ।

(ਗੀ: ਅ: ੧੮ ਸ਼: ੧੬)

ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਥਾ ਜਿਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਪਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭੀ ਨਾ ਤਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਪ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। (ਗੀ: ਅ: ੧੮ ਬ: ੧੭)

ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚਾਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਧਰਮ (ਸੁਭਾਉ) ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਜੋ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਤਾਪਨ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਐਸੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਲੇਪ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਪੂਰਨ ਗਿਆਨੀ ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੰਧਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿੱਦਵਾਨ ਵਿੱਚ ਦੇਹਧਾਰੀਪਨੇ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਅਵਿੱਦਯਾ ਕਰਤਿਕ (ਅਵਿੱਦਿਆ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ) ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਨਿਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨਿਸ਼ਟ ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲ* ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਹ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਰਤਾ-ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਫਲ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਜੋ ਕਰਤਾ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਕ੍ਰਿਯ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ, ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਕਰਤਵਯ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਸ਼ੁੱਧ, ਅਸੰਗ ਤੇ ਨਿਰਵੈਵ (ਨਾ ਬਦਲਨਹਾਰ) ਹੈ।

ਪਿਆਰੇ ਵਿਯੋਗੀ ! ਡਰ ਨਾ, ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੀ ਬਾਣੀ ਤੇਰੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਨਿਸ਼ਟ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਸੋਚ, ਕੈਸਟਰ ਆਇਲ ਯਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੁਲਾਬ ਦੀ ਔਸ਼ਧੀ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਪੇਟ ਸਾਫ਼ ਹੋਏ ਪਿੱਛੋਂ, ਰੋਗ ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਭੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ

* ਨਰਕ ਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਖੀ ਆਦਿ ਰੂਪ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਦੇਵ ਜ਼ੁੰਨੀ ਇਸ਼ਟ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਇਸ਼ਟ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਮਿਸ਼ਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ੁੰਨੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕਸਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੇਟ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਸਾਫ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਦਵਾਈ ਖਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਖਾਤਰ, ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਜੁਲਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੋਗ, ਔਸ਼ਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹਟਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ, ਉਪਾਸਨਾ ਨੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਔਸ਼ਧੀ ਨਾਲ 'ਆਤਮ-ਪਦ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਤੁਅੱਲਕ ਕੀ? ਅੰਧੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਰੱਸੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੱਪ ਦੇ ਭੈ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ?

ਉਹ (ਅਖਰ) 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਦਿਵਜ (ਸੂਯੇ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਅਮੂਰਤਿ, ਪੁਰਸ਼, ਬਾਹਰ-ਭੀਤਰ ਵਿੱਦਯਮਾਨ, ਅਜਨਮਾ, ਅਪ੍ਰਾਣ, ਮਨੋਹੀਨ, ਵਿਸ਼ੱਧ ਤੇ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਭੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ* ਹੈ। (ਸ਼ੁ: ਉ: ੨।੧।੨)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਸਮਝਕੇ ਭੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਉਪਾਧਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਸੂਯੇ ਆਪ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਧਰਮ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਰਾਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਰੂਪੀ ਆਕਾਰ, ਕੇਵਲ ਅਧਯਾਰੋਪ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸ਼ਰੀਰੀ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਭੀ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵਜ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਉਂ ਹੈ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ ਅਕਾਸ਼, ਮੀਂਹ ਤੇ ਅੰਧੇਰੀ ਨਾਲ ਗਿੱਲਾ ਤੇ ਮੈਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਯਾ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਚੱਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ-

ਇਹ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿੱਥੜਾ-ਗਿਆਨ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ, ਗਿਆਨੀ ਜਨ, ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਵੱਸ਼ਜ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁੱਤ੍ਰ ਆਦਿ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਭਿੱਛਿਆ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਨਿਸ਼ਠਾ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। (ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੩।੫।੧)

* ਅਨੰਤ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਉਪਾਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਭੀ ਨਿਰੋਪਾਧਿਕ (ਉਪਾਧੀ ਰਹਿਤ) ਪੁਰਖ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਹੈ।

ਜੋ ਮਨੁੱਖ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਤਥਾ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ।

(ਗੀ: ਅ: ੩: ੧੭)

ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ 'ਕੀਤੇ ਜਾਣ' ਨਾਲ ਭੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ 'ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ' ਨਾਲ ਭੀ ਕੋਈ ਸੁਾਰਥ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੩: ੧੮)

ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਗਿਆਨਵਾਨ ਕੋਈ ਕਰਮ ਕਰੇ ਭੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵਜ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਤ-ਕ੍ਰਿਤ, ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਰਤੱਵਜ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵਜ, ਮੁਝ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਕੇ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਮੰਨਕੇ, ਦੁਖੀ ਤੇ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਭੀ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋਏ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਉਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੩: ੨੭)

ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੇ ਮਹਾਂਬਾਹੋ (ਅਰਜਨ)! ਗੁਣ-ਵਿਭਾਗ* ਅਤੇ ਕਰਮ-ਵਿਭਾਗ* ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ 'ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਣ, ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ' ਇਉਂ ਮੰਨ ਕੇ, ਖਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਗੀ: ਅ: ੩: ੨੮)

ਗਿਆਨਵਾਨ, ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਕਰਦਾ ਮਾਫੂਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਸਦੇ ਹਨ—

ਆਤਮਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਦੇਖਦਾ, ਸੁਣਦਾ, ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦਾ, ਸੁੰਘਦਾ, ਖਾਂਦਾ, ਚਲਦਾ, ਸੈਂਦਾ, ਸੂਸ ਲੈਂਦਾ, ਬੋਲਦਾ, ਤਿਆਗਦਾ, ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦਾ ਤਥਾ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ-ਮੀਚਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ

* ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਮਈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤ ਅਤੇ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਅਹੰਕਾਰ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਯ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਣ-ਵਿਭਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਚੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਮ-ਵਿਭਾਗ ਹੈ।

ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਉਂ ਮੰਨੇ ਜੋ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ'।

(ਗੀ: ਅ: ਪ: ੮-੯)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋ ਤੱਥ-ਗਿਆਨੀ ਸਭ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨੀ ਦਾ, ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਜਲ ਨੂੰ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ, ਜਲ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਗਿਆਨਵਾਨ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਆਪ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਵੱਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅੰਤਹਕਰਣ ਜਿਸਦੇ, ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਉਂ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਅਨੰਦ ਪੂਰਬਕ, ਸਚਿਦਾਨੰਦਘਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ਪ: ੧੩)

ਦੇਹ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼੍ਰਾਮੀ 'ਆਤਮਾ' ਨਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾਪਨ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਘਰ, ਰਬ, ਮਹਲ ਆਦਿ ਜੋ ਅਤਯੰਤ ਲੋੜ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਚਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਨਾ ਘਰ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਕਰਮ-ਫਲ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੰਕਾ — ਜੇ ਦੇਹ ਦਾ ਸ਼੍ਰਾਮੀ 'ਆਤਮਾ' ਆਪ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੌਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੌਣ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਇਸ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰਭਾਵ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ 'ਆਤਮਾ' ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ਪ: ੧੪)

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਰਪਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ੁੱਭ-ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਗ੍ਰਹਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।' ਇਸ ਪਰ ਸੰਸ਼ਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਂ ਫਿਰ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਅੱਛੇ ਕਰਮ ਕਿਉਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਇਸਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜੀਵਾਂ ਦਾ 'ਵਿਵੇਕ-ਵਿਗਿਆਨ' ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਯਾਨੀ ਅਗਿਆਨੀ ਹੀ 'ਮੈਂ' ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਰਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਖਿਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਆਦਿ ਇਉਂ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

(ਗੀ: ਅ: ਪ ਸ: ੧੫)

ਮਤਲਬ ਕਿ ਅਗਿਆਨ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਜੀਵ, ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, 'ਆਤਮਾ' ਤਾਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਜੀਵ ਜਾਗਦੇ ਕਦੋਂ ਹਨ—

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨ' ਦੁਆਰਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਗਿਆਨ, ਸੂਰਜ ਵਾਂਗੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੂਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਖਯਾਤ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ਪ ਸ: ੧੬)

'ਆਤਮਾ' ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋੜਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਪਰ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਏ 'ਨਿਰ-ਆਵਰਣ ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਜਿਸ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਰਤੱਵਜ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਉੱਚਾ ਤੇ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ—

ਯੇਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਗਿਆਨ ਕੋ ਜੋ ਮਾਨੈ ਕਰਤੱਵਜ।

ਸੋਈ ਗਿਆਨੀ ਸੁਘਰ ਨਰ ਨਹਿ ਜਾ ਕੂ ਭਵਿਤਵਜ॥ (ਵਿ: ਸਾ: ਪ: ੧੬)

ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਉੱਠਦਾ ਭਾਸਣਾ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹਿੱਲੇ ਹੋਏ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ। ਉਹ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵ

ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਤੱਵਜ ਕਿਉਂ ਦਿਖਦਾ ਹੈ? 'ਲੋਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਾਸਤੇ ਕੁੱਝ ਹਰਕਤ ਕਰਨੀ, ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆ ਭੀ ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਅਸੰਗ ਅਤੇ ਅਕ੍ਰਿਯ ਸੁਭਾਵ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰੱਥਯ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਪਾਸੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਸੰਪਰਕ 'ਚ ਆਏ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਅਤਯੰਤ ਨਿਵਿਰਤੀ ਪੂਰਬਕ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਬੇਖਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਾੜ੍ਹੀ ਭੰਗ ਪਿਲਾਈ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਲੀ (ਨਸ਼ਈ) ਸਾਵਧਾਨ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ, ਗਿਆਨ-ਸ਼ੂਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿੰਤੂ ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਯੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ, ਬ੍ਰਿਤੀ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਸੁਖਪਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਵਿਤਪਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ 'ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਭੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ 'ਕਰਤੱਵਜ' ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਅਗਿਆਨੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝੋ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨਵਾਨ ਪਰ ਭੀ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ—

ਕਰਮ ਅਤੇ ਅਕਰਮ

ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਕਰਮ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਭੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਕਰਮ-ਅਕਰਮ ਦੱਸਾਂਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਤੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਂ।

(ਗੀ: ਅ: ੪ ਬ: ੧੬)

'ਕਰਮ' ਦਾ ਰੂਪ ਭੀ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ ਅਤੇ 'ਅਕਰਮ' ਦਾ ਰੂਪ ਭੀ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਥਾ 'ਨਿਸ਼ਿੱਧ ਕਰਮ' ਦਾ ਰੂਪ ਭੀ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਦੀ ਗਤੀ ਗਹਿਨ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੪ ਬ: ੧੭)

ਜੇ ਪੁਰਸ਼ 'ਕਰਮ' ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਚੋਸ਼ਟਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਅਕਰਮ' ਅਰਥਾਤ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ—

ਹੋਣਾਪਨਾ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ 'ਅਕਰਮ' ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਪੂਰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਭੀ 'ਕਰਮ' ਅਰਥਾਤ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖੇ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਜੋਗੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। (ਗੀ: ਅ: ੪ ਬ: ੧੮)

ਕਰਮ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਭੀ ਵਿਪਰੀਤ ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੇਸਮਝਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ। ਇਸ ਉਲਟ ਸਮਝ ਰੱਖੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਇਹ ਬਚਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵ ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' 'ਇਹ ਕਰਮ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' ਇਸ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਕਰਮ ਵਿੱਚ 'ਅਕਰਮ' ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਯਾ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਦੇਹ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਧਯਾਤਮ ਕਰਕੇ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ', ਇਹ ਮੇਰਾ ਕਰਮ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਹੈ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਥਾ 'ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਸ਼ਟ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੁਖੀਪਨ ਦਾ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਧਯਾਤਮ ਕਰਕੇ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਹਾਂ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਦੇਹ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਭਾਵੇਂ ਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਹਨ ਤਾਂ ਭੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਕਰਮ ਰਹਿਤ ਅਕ੍ਰਿਯ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਆਰੋਪ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਗਯਾਤਾ ਵਿਦਵਾਨ ਭੀ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਉਂ ਮੰਨ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

ਨੌਕਾ (ਕਿਸ਼ਤੀ) ਦੇ ਚਲਦੇ ਸਮੇਂ, ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਬ੍ਰਿੱਛ, ਉਲਟ ਚਲਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨ ਪੁਰੁਸ਼ਕ ਅਕ੍ਰਿਯ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕਲਪਤਿ ਤਾਦਾਤਮ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਹ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਜੋ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਭਾਵ ਯਾਨੀ ਅਕਰਮ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਜੋ ਆਕਾਸ਼

ਵਿੱਚ ਤਾਰੇ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਭੀ ਲੋਕ, ਗਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਨ ਉਹ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਯਾਨੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸਹਿਤ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਹਾਂ' ਇਹ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਆਰੋਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਰੂਪ 'ਅਕਰਮ' ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਕਰਮ' ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੱਝ 'ਕਰਨਾ' ਜਾਂ 'ਨਾ ਕਰਨਾ' ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਤਾ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਜੋ ਕਦੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਭੀ ਕਰਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋ 'ਅਕਰਮ' ਅਤੇ 'ਕਰਮ' ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਤੱਤ੍ਵ ਪੂਰਬਕ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਯਾਨੀ ਪੰਡਿਤ ਹੈ, ਉਹੀ ਜੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੀ ਉਹੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਰੂਪ ਸ਼ੁੱਭ-ਅਸ਼ੁੱਭ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਕਿ੍ਤ-ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ—

ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਰਜ, ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਉਸ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅਗਨੀ ਦੁਆਰਾ ਭਸਮ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ, ਗਿਆਨੀ ਜਨ 'ਪੰਡਿਤ' ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਗੀ: ਅ: ੪: ੪: ੧੯)

ਉਪਯੁਕਤ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਆਰੰਭ, ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸ੍ਵੈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ—ਜੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਕੇਵਲ ਚੇਸ਼ਟਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਕਰਤੱਵਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਬ੍ਰਿਛ ਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਅਚੱਲ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਰੇ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆ ਵਾਲਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਹ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭੀ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਰਨ ਭਾਸਦੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖੇਗਾ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨਵਾਨ

ਪੁਰਸ਼ ਨਿਪੜਕ, ਨਿਸ਼ਕਰਤੱਵਜ ਰਹੇ। ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਨਿਰਵਿਕਲਪ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ ਨਹੀਂ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪੀ ਅੰਗ ਨੇ ਦ੍ਵੈਤ ਨੂੰ (ਦੇਹ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਸਾੜ ਕੇ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕੱਪੜਾ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉੱਡਿਆ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤਹਿ ਯੁਕਤ ਪਿਆ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ ਦੇਹ ਰੂਪੀ ਕੱਪੜਾ, ਗਿਆਨ ਅੰਗ ਨਾਲ ਭਸਮ ਹੋਇਆ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਹੀ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਾਈਂ ਪ੍ਰਾਰੱਥਣ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਰੂਪ ਵਾਯੂ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ।

ਕਰਤਾਪਨਾ ਯਾਨੀ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਸਦਾ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਵਿੱਦਯਾ (ਗਿਆਨ) ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਸੰਗ, ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਅਕ੍ਰਿਯਮਯ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ 'ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਹਾਂ' 'ਸੁਖੀ ਹਾਂ' ਇਤਿਆਦਿ ਵਿਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਅਤੀ ਦੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਮਾਇਆ ਹੈ, ਹੋਣਾ ਕੁੱਝ ਤੇ ਭਰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਣਾ—

ਮਾਇਆ ਕਿਸ ਨੇ ਆਖੀਐ ਕਿਆ ਮਾਇਆ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥

ਦੁਖਿ ਸੁਖਿ ਏਹੁ ਜੀਉ ਬਧੁ ਹੈ ਹਉਮੈ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥ (ਅੰਗ ੬੭)

ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਇਆ, ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਕਰਤਾਪਨਾ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਹੋ ਗਈ ਨਹੀਂ। ਕਰਤਾ, ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਾਇਆ ਹੀ ਹੈ।

ਤੂੰ ਗੁਣ ਮੇਟੇ ਚਉਥੈ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ॥

ਨਾਨਕ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮ ਮਿਲਾਇਆ॥ (ਅੰਗ ੨੩੧)

ਜਦ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਮਈ ਅਵਿੱਦਯਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ 'ਚਿੱਤ' ਗੁਣਾਤੀਤ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਤੁਰੰਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਇੱਕ ਰਸ ਬ੍ਰਹਮਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਹਉਮੈ' ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਕਰਦਾ ਸੀ,

ਉਹ 'ਕਰਤਾ-ਬੁੱਧੀ' ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਮਈ ਹੀ ਇਹ ਦੇਹ ਆਦਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੋ ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚੌਥਾ 'ਤੁਰੀਯ' ਪਦ ਹੈ। ਤਮਾਮ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਜਿਸ 'ਤੁਰੀਯ-ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਇੰਦ੍ਰੀਯ, ਮੁਸਕਾਂਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਰਹਿਤ ਸ਼ੋਭਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਕਰਤਵੰਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੀ 'ਅਨੰਦਿਤ' ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਦਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰਿਹਾ ਗੁਣਾ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਰਾ ਸੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੋਭਾ ਪਾਇਦਾ॥

(ਅੰਗ ੧੦੭੫)

ਜਿਸਦੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਮਈ ਅਵਿੱਦਯਾ, ਵਿੱਦਯਾ (ਗਿਆਨ) ਦੁਆਰਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਹਰਕਤ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਆਤਮ-ਮਯ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਵਾਏ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਸਮੀਪ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਭਗਤੀ, ਚਿੱਤ ਦੀ ਲਗਨ, ਚਿੱਤ ਦਾ 'ਤੁਰੀਯ' ਪਦ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਤਿੰਨ ਗੁਣਮਯ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਲਾ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਕਰਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ? ਉਹ ਕੋਈ ਫਲ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਲੰਘਨ (ਪਾਰ) ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆ, ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਯਾਨੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਪੁਰਬਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਲਗਨ ਭੀ ਨਿਰਾਲੀ ਹੋ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਭੀ ਨਿਰਾਲੀ ਹੋ-

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮੋਟੇ ਚਉਥੈ ਵਰਤੇ ਏਹਾ ਭਗਤਿ ਨਿਰਾਰੀ॥ (ਅੰਗ ੯੦੮)

ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਭੀ ਕਰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਨਾਦਾਨ ਲੋਕ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਸਭ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਤਥਾ ਹਉਮੈ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ

ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਸੀਂ ਨਰਕ ਅਤੇ ਸੁਰਗ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਾਰੰਬਾਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ 'ਤੁਰੀਯ' ਪਦ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਵਰਗੀ ਉਹ ਕਿਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ?

ਤਿਹੁ ਗੁਣ ਮਹਿ ਵਰਤੈ ਸੰਸਾਰਾ॥ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਅਉਤਾਰਾ॥

(ਅੰਗ ੩੮੯)

ਤਿਹੁ ਗੁਣ ਅੰਤਰਿ ਖਪਹਿ ਖਪਾਵਹਿ ਨਾਹੀ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਾ ਹੇ॥

(ਅੰਗ ੧੦੨੯)

ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਇਹੀ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਉਹ ਚੱਲ ਰੂਪ 'ਕਰਤਾ-ਬੁੱਧੀ' ਕਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਣ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਸ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਦੇ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸੁਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਅਤਯੰਤ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ-

ਤੈ ਗੁਣ ਕੀਆ ਪਸਾਰਾ॥ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਅਵਤਾਰਾ॥

ਹਉਮੈ ਆਵੈ ਜਾਈ॥ ਮਨੁ ਟਿਕਣੁ ਨ ਪਾਵੈ ਰਾਈ॥

(ਅੰਗ ੧੦੦੩-੦੪)

ਜੋ ਕਰਤਾ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਭੋਗਤਾ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਬਣੇਗਾ। 'ਕਰਤਾ-ਬੁੱਧੀ' ਅਗਿਆਨੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਕਰਤੱਵਜ ਹਨ। ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਖਾਤਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਬਨ-ਆਪ ਨਿਸ਼ਕਰਤੱਵਜਤਾ ਬਾਰੇ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰ ਕਿਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ- 'ਕਰਤਾ-ਬੁੱਧੀ' ਨੇ ਇਸ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ 'ਜੀਵ' ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਇਹ ਸਿਰਫ ਮਨ ਦੀ ਮਨੋਤ ਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਰੰਬਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗੜਿਆ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਇਹ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਿਥਯਾ ਮਨੋਤ 'ਕਰਤਾ-ਬੁੱਧੀ' ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵ

ਸ਼ੁਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਕੰਗਾਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਆਤਮਵੇਤਾ' ਕਿਸੇ ਭੀ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਰੋਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਮਿਥਯਾ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਭਗਵਾਨ ਇਉਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਜੋ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ 'ਮੈਂ' ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ ਤਥਾ ਜੋ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਇਸ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ, ਦੇਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਪਰ 'ਮੈਂ' ਮਰ ਗਿਆ ਹਾਂ ਇਉਂ ਨਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਇਸ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕਰਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਵਿਕਾਰ-ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਨਾ ਤਾਂ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ 'ਕਰਤਾ-ਬੁੱਧੀ' ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮਰਨ ਰੂਪ ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਬ: ੧੯)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ 'ਆਤਮਾ' ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਆਤਮਵੇਤਾ' ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ-

ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ, ਨਿੱਤ, ਅਜਨਮਾ ਤੇ ਵਿਕਾਰਹੀਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ?

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਬ: ੨੧)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸਿਰਫ ਮਾਰਨ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਮਰਨ ਰੂਪ ਕਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਯਾਨੀ 'ਆਤਮਾ' ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਦੇ ਨਿੱਤ (ਸਦੈਵ) ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕਹੇ ਬਚਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹਨਨ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਦਾਹਰਣ ਰੂਪ ਤੇ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜੋ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ

ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਕਰਮ ਅਸੰਭਵ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਨਿਸਚਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਕਰਤੱਵਜ਼ ਤਥਾ ਅਕਰਤੱਵਜ਼ ਦਾ ਵਿਭਾਗ (ਵੰਡ) ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਜ 'ਭਾਸ਼ਯ' ਅੰਦਰ ਇਉਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਕਰਤੱਵਜ਼ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵਜ਼ ਦੀ ਵੰਡ

‘ਅਗਨੀ ਹੋਤ੍ਰ’ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਧੀ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਬਾਅਦ, ਅਮੁਕ ਕਰਮ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ‘ਮੈਂ’ ਇਸ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਅਮੁਕ ਕਰਤੱਵਜ਼ ਹੈ’ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਲਈ ਕਰਤੱਵਜ਼ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਇਹ ਆਤਮਾ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਨਾ ਇਹ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਫਿਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਜਨਮਾ, ਨਿੱਤ, ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ (ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ (ਸਨਾਤਨ) ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਇਹ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।’ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ‘ਆਤਮ ਸ਼ੁਰੂਪ’ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵਾਲੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਗਿਆਨੀ ਲਈ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਤੱਵਜ਼ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ‘ਨਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਭੋਗਨ ਵਾਲਾ ਹੀ’ ਇਤਿਆਦਿ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਦੇ ਕਰਤੱਵਜ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ’ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ਕਿ ‘ਅਮੁਕ-ਫਲਾਨਾ ਮੇਰਾ ਕਰਤੱਵਜ਼ ਹੈ’ ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਿਆਨੀ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ, ਅਗਿਆਨੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹਨ, ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਨਹੀਂ।

‘ਆਤਮਾ’ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਹੀ ਕਥਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋਇਆ ਅਗਿਆਨੀ ‘ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ’ ਇਉਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਤਤ੍ਵਵੇਤਾ 'ਮੈਂ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਰਤੱਵਜ ਤਥਾ ਅਕਰਤੱਵਜ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਲੁਕਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਭੀ ਪੁਰਸ਼, ਸੈਂਕੜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਪਰ ਭੀ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨਿਸਚਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਭੀ ਕਰਮ ਦੇਹ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੈਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸ਼ ਭੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ 'ਆਤਮ-ਰੂਪ' ਤੇ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ' ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਉਸਦੇ ਕਰਮ ਭੀ, ਦੇਹ ਆਦਿ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ।

(ਗੀ: ਅ: ੪ ਸ਼: ੧੪)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ, ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਫਲ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੋ 'ਨਿਤ-ਤ੍ਰਿਪਤ' ਯਾਨੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਸਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ ਹੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨ' ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੪ ਸ਼: ੨੦)

ਜਿਸਨੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂਦਿ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ ਤਥਾ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਜਿਸਨੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਆਸ਼ਾ-ਮਨਸਾ ਰਹਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਰਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ, ਪੁੰਨ ਤੇ ਪਾਪ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਗੀ: ਅ: ੪ ਸ਼: ੨੧)

ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਲਈ ਅਹੰਸਹਿਤ ਬੰਧਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਧਰਮ (ਸ਼ੁੱਭ) ਕਰਮ ਭੀ ਪਾਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ੁੱਭ-ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਇੱਕ 'ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਆਤਮ ਸੂਭਾਵ' ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਇਸਥਿਤ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ੨੨ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਹਜੇ, ਬਿਨਾਂ ਮੰਗੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ

ਹੈ, ਜੋ ਦੁੰਦਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਰਦੀ-ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਦੁੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ (ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਵਰਤਣ ਨਾਲ) ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਣ ਪਰ ਭੀ ਜਿਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹਰਖ (ਖੁਸ਼ੀ) ਜਾਂ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਈਰਖਾ ਰਹਿਤ, ਨਿਰਵੈਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਇਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਹਜੇ ਹੀ ਐਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਯਾ ਨਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹਰਖ-ਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਆਤਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਹੈ, ਸ਼ਰੀਰ ਇਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਭਿੱਛਿਆ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ 'ਮੈਂ' ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' ਬਲਕਿ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਦਾ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਨਯਾਸੀ, 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਅਕਰਤਾ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਕਰਤਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਅਧਯਾਧੇਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ ਨਿਰਬਾਹ ਮਾਤ੍ਰ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਿੱਛਿਆ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਅੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਾਧਨ ਸਹਿਤ ਕਰਮ, ਭਸਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

(ਗੀ: ਅ: ੪: ੨੨)

ਜਿਸ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹੈ ਇਉਂ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕ੍ਰਿਆ, ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਫਲ ਸੰਬੰਧੀ ਭੇਦ-ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਏਕਤ੍ਵ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਕਰਤਾਪਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਨਿੱਤ, ਅਕ੍ਰਿਯ ਸੂਭਾਵ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਵੀ ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ—

ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਸਭ ਸੰਸ਼ਯ ਜਿਸਦੇ, ਅਜਿਹੇ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਪਰਾਯਣ' ਇੱਕ 'ਆਤਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

(ਗੀ: ਅ: ੪: ੪੧)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੱਤਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਯਥਾਰਥ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਥਾ ਮਿੱਥਯਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ, ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਇੱਕ, ਸਮ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ, ਇਉਂ ਸੰਸਯ ਰਹਿਤ ਬੁੱਧੀ ਜਿਸਦੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਮੋਹ-ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਚੱਲ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ, 'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸਥਿਤ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਅਕ੍ਰਿਯ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਿਸੇ ਭੀ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ-ਵਿਕਲਪ, ਮਨ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਸਮਝੋ। ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ—

ਉਹ, ਜਿਸ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੈਸਾ ਕਰਮ
ਕਰਦਾ ਹੈ ਵੈਸਾ ਹੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੪।੪।੫)

ਜੀਵ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕਾਮ (ਕਾਮਨਾ) ਦੀ ਹੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੈ।

(ਮਨੁ: ੨।੪)

ਅੰਤਹਕਰਣ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਬਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਭੀ ਇਹੀ ਬਾਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸਭ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਜ਼ਰਾ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਹਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਭ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਲਈ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰੇਗਾ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਕ੍ਰਿਯ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੋਏ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਥਾ ਗੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਸਾਖਯਾਤ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਰੂਪ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੈ ਮੰਨਕੇ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵਜ਼ ਰੂਪੀ ਬੋਝ (ਭਾਰ) ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਪਰ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਣਗੇ?

ਵਿਵ੍ਰਾਨ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਭੀ ਭੈਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। (ਤੇ: ਉ: ੨।੪।੧)

ਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ—

ਉਸਨੂੰ ਭੇਂਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਤੋ: ਉ: ੨।੨।੧)

ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

‘ਜੇ ਮਨੁਸ਼ ‘ਆਤਮਾ’ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਜਾਣ ਲਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਅਮੁਕ ਭੋਗ ਮਿਲੇ ਯਾ ਮੈਂ ਅਮੁਕ ਕਰਮ ਕਰਾਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਭੋਗ’ ਅਤੇ ‘ਕਰਮ’ ਦੋਨੋਂ ਵਿਕਾਰ ਹਨ। ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨੀ, ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ‘ਆਤਮਾ’ ਨੂੰ ਸਾਖ਼ਾਤਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਵਿੱਚ, ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।’

‘ਆਤਮਾ’ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਕਾਰਕ ਤੇ ਫਲ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ‘ਆਤਮਾ’ ਵਿੱਚ ਆਰੋਪਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਵਿੱਦਯਾ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵਜ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਿਆਨੀ ਅਕਰਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ-ਫਲ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ—

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ॥ ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ॥

(ਐਂਗ ੨੭੨)

ਹੇ ਅਰਜਨ! ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਭੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਲਿਪਾਇਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੧੩ ਸ਼: ੩੧)

‘ਆਤਮਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ’ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਫਲ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ‘ਆਤਮਾ’ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਭੀ ਕਰਮ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇਗਾ ਅਤੇ ਫਲ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ? ਜੇ ਗਿਆਨ ਹੋ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵਜ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਸ਼ਯ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਦੇ ਧਰਮ (ਸੁਭਾਉ) ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਪੜ੍ਹਕੇ ਅਥਵਾ ਸੁਣਕੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ (ਨਿਸ਼ਠ) ਨਹੀਂ। ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਵਿੱਚ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਸੰਘਾਤ

(ਸਮੂਹ) ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਿਆਂ (ਬਾਂਝ ਇਸਤਰੀਆਂ) ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਯੁੱਧ ਕਰਵਾਕੇ, ਰਾਜ ਤਖ਼ਤ ਪਰ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਉੱਠ ਰਹੇ ਹਨ? ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਸਮਝਕੇ, ਕਰਤੱਵਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ?

ਫਰਿ ਫਰਿ ਮਰਤੇ ਜਬ ਜਾਨੀਐ ਦੂਰਿ॥ ਫਰੁ ਚੁਕਾ ਦੇਖਿਆ ਭਰਪੂਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੮੬)

ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਉਪਾਇ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸਮਝੇ ਹੋਏ ਉਪਾਇ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਖ਼ਾਤਰ ਸੰਕਲਪ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਂਛਿਤ ਵਸਤੂ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਭਰਪੂਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਰਤੱਵਜ ਲਈ, ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਬਾਹਰ-ਭੀਤਰ ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ (ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਸ ਮਿਲੇ ਹੋਏ) ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਭਲਾ ਕਿਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫਰ ਲਗਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਭੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਭੈ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੇ?

ਜੋਗੀ ਕਉ ਕੈਸਾ ਫਰੁ ਹੋਇ॥ ਰੂਖਿ ਬਿਰਖਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਾਹਰਿ ਸੋਇ॥

(ਅੰਗ ੨੨੩)

ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਸੁਆਮੀ॥

ਤੂ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਵਿਆ ਐਤਰਜਾਮੀ॥

(ਅੰਗ ੯੬)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਲਈ ਭੀ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵਜ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਹੋਣਾ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਹੋਣਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਕਰਤੱਵਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਛੱਡੋ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ

ਅਕਰਤੱਵਯ ਸਮਝ ਕੇ, ਅਨੰਦ ਪੂਰਬਕ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਾਰੱਥਧ (ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ) ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਦੇਖੋ, ਸਾਖੀ (ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ) ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ।

ਵਿਜੋਗੀ—ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਗੁਰੂਦੇਵ! ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਪਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਇੱਕ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਭੁੱਲ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਭੈ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਨਿਰਭੈ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਭ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਵਾਂ, ਇਹ ਬਣਾਉਂਦੇ ਕੀ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਥਵਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਰਖ-ਸ਼ੋਕ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ? ਜੇ ਆਗਿਆ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਖਾਹਮਖਾਹ ਚਿੰਤ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਨਿਮਿੱਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਤਿਗੁਰੂ—ਵਿਜੋਗੀ! ਇਹ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਨਿਸ਼ਕਰਤੱਵਯਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਹੀ ਧਰਮ (ਧਾਰਣ ਯੋਗ) ਹਨ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਇਸ ਦੇਹ ਅਧਯਾਸ (ਲਗਾਉ) ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਨਿੱਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਵਰਨ ਚਿਹਨ ਸਗਲਹ ਤੇ ਰਹਤਾ॥

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋ ਕਹਤਾ॥

(ਅੰਗ ੨੫੯-੬੦)

ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਪਰ ਰਹੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਭੀ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਭੀ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਖਣ ਯਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਉਦੇ (ਉਦਯ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਕ-ਰੱਸ ਬ੍ਰਹਮਾਕਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਕਦੋਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਨਿੱਤ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਕਲਪ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਹੀ ਕਦ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ

ਰਹਿੰਦੀ। ਸਹਜ ਸੁਭਾਅ ਰਹਿ ਗਏ ਤਾਂ ਭੀ ਵਾਹ! ਵਾਹ!! ਅਤੇ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਭੀ ਵਾਹ! ਵਾਹ!! ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੰਦ ਹੀ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਜੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਜਾਉਣ ਖਾਤਰ ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਜੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਹਿਤਕਾਰਕ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਭੀ ਉੱਪਰ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ? ਉਹ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਰਜ਼ੀ ਰਹੇ। ਸੂਤ ਸੰਹਿਤਾ (ਗ੍ਰੰਥ) ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਹੈ—

ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਆਦਿ ਦੇਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ਯ ਹਨ। ‘ਆਤਮਾ’ ਵਿੱਚ ਦੇਹ ਰੂਪੀ ਉਪਾਧੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਵਿਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਕਲਪਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋ ਬੋਧ ਰੂਪ ਹਾਂ, ਉਸਦਾ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਆਦਿ ਧਰਮ ਨਹੀਂ। ਇਉਂ ਜੋ ਵੇਦਾਂਤ ਵਾਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਤੀ (ਪਰੇ) ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮੀ ਹੈ।

(ਸੂਤ: ਮੁ: ਅ: ੫)

ਆਤਮ-ਸਾਖਯਾਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਿਸਦਾ ਵਰਣ ਅਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਆਚਾਰ (ਆਚਰਣ) ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਸਭ ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ (ਪਾਰ) ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ। ‘ਆਤਮਾ’ ਦੇ ਸਾਖਯਾਤ ਦੁਆਰਾ, ਦੇਹ ਆਦਿ ਅਭਿਮਾਨ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਦੇਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦਾ ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਧਰਮਾਂ (ਨਿਯਮਾਂ) ਦਾ ਭੀ ਉਲੰਘਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੀ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)।

(ਸੂਤ: ਮੁ: ਅ: ੫)

ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਰਣ, ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਕੇਵਲ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ-ਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੀ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸੂਤ: ਮੁ: ਅ: ੫)

ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਕਰਕੇ (ਲੰਘ ਕੇ) ਨਿਰਵਿਕਾਰ ‘ਆਤਮਾ’ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਤੀ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ, ਜੋ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਤਿਤ ਹੋ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਯੁਕਤ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਜੀਵ 'ਕਰਮ' ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਗਿਆਨ' ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਵਿੱਦਯਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਮੁਨੀ ਜਨ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਰਮ, ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਕਿਸ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਦ ਕਿ ਉਸਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਜਨਮਾ-ਸ਼ਰੀਰ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ 'ਆਪਣਾ ਸੂਰੂਪ' ਹੈ।

ਨਾ ਇਹੁ ਮਾਨਸੁ ਨਾ ਇਹੁ ਦੇਉ॥ ਨਾ ਇਹੁ ਜਤੀ ਕਹਾਵੈ ਸੇਉ॥

ਨਾ ਇਹੁ ਜੋਗੀ ਨਾ ਅਵਧੂਤਾ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਮਾਇ ਨ ਕਾਹੂ ਪੂਤਾ॥

ਇਆ ਮੇਦਰ ਮਹਿ ਕੋਨ ਬਸਾਈ॥ ਤਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਕੋਊ ਪਾਈ॥ ਰਹਾਉ॥

ਨਾ ਇਹੁ ਗਿਰਹੀ ਨਾ ਓਦਾਸੀ॥ ਨਾ ਇਹੁ ਰਾਜ ਨ ਭੀਖ ਮੰਗਾਸੀ॥

ਨਾ ਇਸੁ ਪਿੰਡੁ ਨ ਰਕਤੂ ਰਾਤੀ॥ ਨਾ ਇਹੁ ਬ੍ਰਹਮਨ ਨਾ ਇਹੁ ਖਾਤੀ॥

ਨਾ ਇਹੁ ਤਪਾ ਕਹਾਵੈ ਸੇਖੁ॥ ਨਾ ਇਹੁ ਜੀਵੈ ਨ ਮਰਤਾ ਦੇਖੁ॥

ਇਸੁ ਮਰਤੇ ਕਉ ਜੇ ਕੋਊ ਰੋਵੈ॥ ਜੋ ਰੋਵੈ ਸੋਈ ਪਤਿ ਧੋਵੈ॥ (ਅੰਕ ੮੭੧)

ਨਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਕਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੈ, ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸ਼ਰੀਰੀ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਬਾਰੇ ਯਾਗਯਵਲਕ ਮੁਨੀ ਨੇ ਗਾਰਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ—

ਯਾਗਯਵਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਹੇ ਗਾਰਗੀ! ਉਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ (ਅਖਰ) ਅਖਰ (ਨਾ ਖਰਨ ਵਾਲਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਾ ਮੋਟਾ ਹੈ, ਨਾ ਪਤਲਾ, ਨਾ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਨਾ ਵੱਡਾ, ਨਾ ਲਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਦੁਵ, ਨਾ ਛਾਯਾ ਹੈ, ਨਾ ਤਮ (ਅੰਧਕਾਰ), ਨਾ ਵਾਯੂ ਹੈ, ਨਾ ਆਕਾਸ਼, ਨਾ ਸੰਗ ਹੈ, ਨਾ ਰਸ, ਨਾ ਗੰਧ ਹੈ, ਨਾ ਨੇਤ੍ਰ, ਨਾ ਕੰਨ ਹੈ, ਨਾ ਬਾਣੀ, ਨਾ ਮਨ ਹੈ, ਨਾ ਤੇਜ, ਨਾ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ, ਨਾ ਮੁੱਖ, ਨਾ ਮਾਪ ਹੈ, ਉਹ

ਨਾ ਅੰਤਰਿ (ਅੰਦਰ) ਹੈ, ਨਾ ਬਾਹਰ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।

(ਬਿਹ: ਉ: ੩।੮।੮)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀਯ 'ਆਤਮਾ', ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਜੋ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਕਥਨੀਯ ਸ਼ਰੀਰ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਇਸਥਿਤ ਹਨ ਯਾਨੀ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸ ਕਰਮ ਨੂੰ, ਕਿਸ ਪਾਸੋਂ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ? ਸਭ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ 'ਜਨਮ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਜਨਮ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਅਵਿੱਦਯਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਕ, ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਫਲ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਯਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਵਿੱਦਵਾਨ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਫਲ, ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਸਰਬਾਤਮ ਭਾਵ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਸੀ ਦਾ ਨਿਸਚੇ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਿਉਂ ਸੱਪ ਅਤੇ ਸੱਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ, ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਫਲ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਸੂਤੀ ਇਉਂ ਕਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ-

ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਕਾਮ ਰਹਿਤ, ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਭੈ ਰੂਪ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਆਲਿੰਗਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਕੁੱਝ ਬਾਹਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੀਤਰ ਦਾ ਹੀ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਪ੍ਰੰਗਯਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਲਿੰਗਤ ਹੋਣ ਪਰ ਨਾ ਕੁੱਝ ਬਾਹਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੁੱਝ ਅੰਦਰ ਦਾ ਹੀ, ਇਹ ਇਸਦਾ ਆਪਣਾ ਕਾਮ, ਆਤਮ ਕਾਮ, ਅਕਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ-ਸ਼ੂਨ ਰੂਪ ਹੈ।

(ਬਿਹ: ਉ: ੪।੩।੨੧)

ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਤੋਂ ਭੀ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਭੈ ਤਾਂ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜੋ ਭੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਅਵਿੱਦਯਾ

ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕਾਰਨ ਦਾ ਭੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਜੋ ਵਿਵੱਦਯਾ (ਗਿਆਨ) ਦਾ ਫਲ 'ਸਰਬਾਤਮ ਭਾਵ' ਹੈ ਉਹ ਕਾਮ ਰਹਿਤ, ਪੁਨ-ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਭੈ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰਕ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਭੈ ਹੈ। ਆਤਮ-ਇਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੁਰਸ਼-ਇਸਤੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ-ਰਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੀ ਥ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਉਂ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਯਾਨੀ 'ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਭੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ' ਇਹ ਸੋਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਿੰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਖੁਸ਼ੀ ਆਦਿ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਆਦਿ) ਕੰਡੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੜਕਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ-ਇਸਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤਥਾ ਆਪ ਭੀ ਕਾਮੁਕ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਰਸ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਦੇਹ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਸੰਘਾਤ ਰੂਪ (ਸਮੂਹ ਰੂਪ) 'ਜਲ' ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਜੁਦਾ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ, ਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬਿੰਬ ਸੂਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਆਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਵਿਵੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਆਰੋਪਿਤ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਹ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਰਬਾਤਮ ਭਾਵ ਨਾਲ 'ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ' ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੁਪਨ ਅੰਦਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਜਿਉਂ ਏਕਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਕੇ ਇਸਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਤ ਹੀ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਾ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੇਵਲ ਅਵਿਵੱਦਯਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਅਵਿਵੱਦਯਾ ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜੁਦਾ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਇਸਦੀ 'ਸਭ ਨਾਲ ਏਕਤਾ' ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਆਤਮਾ 'ਸੁਯੰ ਜੋਤੀ ਸੂਰੂਪ' ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਭਾਵ ਵਿੱਚ, ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ 'ਸੂਰੂਪ ਇਸਥਿਤੀ' ਵਿੱਚ

ਗਿਆਤਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਯੋਯ ਆਦਿ ਤ੍ਰਿਪੁਟੀਆਂ* ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?

‘ਸਭ ਨਾਲ ਏਕਤਾ’ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ‘ਸੂਯੋ ਜੋਤੀ ਸੂਰੂਪ’ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ‘ਆਪਤ ਕਾਮ’ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ‘ਅਨਾਤਮ ਕਾਮ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਇਸਦੀ ਸਭ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਕਾਮਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ‘ਆਪਤ ਕਾਮ’ ਹੈ।

ਸ਼ੁਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ’। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਦਿਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਭੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪ ਹੋਤੂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ‘ਆਤਮਾ’ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਭ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਤੀ ਨੇ ਸੁਖਪਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ‘ਆਤਮਾ’ ਦਾ ਆਪਤਕਾਮ, ਆਤਮਕਾਮ, ਅਕਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਸ਼ੁਨ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇ, ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ‘ਆਤਮਾ’ ਹੈ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯਾਨੀ ਇਹ ਆਤਮਾ ਦਾ ‘ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੂਰੂਪ’ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਜੋ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਸੁਖਪਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ‘ਆਤਮਾ’ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ‘ਆਤਮਾ’ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕੁੱਝ ਭੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ‘ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਆਤਮਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੀ ਅਥਿਨਾਸ਼ੀ ਯਾਨੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ’ ਜਿਉਂ ਅੱਗ ਦੀ ਗਰਮਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ—

‘ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਦੇ ਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।’ (ਥਿਹ: ਉ: ੪।੩।੨੩)

ਇਉਂ ਸ਼ੁਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ‘ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ’ ਦੇਖੇ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਬੀਜ ਰੂਪ ਹੋ

* ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ : ਗਿਆਤਾ, ਗਿਆਨ, ਗੋਯ; ਧਿਆਤਾ, ਧਿਆਨ, ਧਯੋਯ; ਪ੍ਰਮਾਤਾ, ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਮੇਯ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਦਿ ਹੋਰ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪੁਟੀਆਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੁਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੇ ਸਾਖੀ ਦੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਅਵਿੱਦਯਾ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਖੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਨਾਲ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖੇ? ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਬੀਜ ਸਹਿਤ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਆਪਤ-ਕਾਮ, ਆਤਮ-ਕਾਮ, ਅਕਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ੋਕ ਸ਼ੂਨ ਜੋ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੂਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ। ਨਿਸ਼ਕਰਤੱਵਜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਸ਼ੋਕ-ਸ਼ੂਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੋ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੋਕ ਦਾ ਨਿਮਿੱਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਪਰ ਜਾਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ 'ਸ਼ੋਕ' ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਤਮਾ 'ਅਕਾਮ' ਹੈ ਯਾਨੀ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ 'ਵਾਸਤਵ ਸੂਰੂਪ' ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿੱਦਯਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਗਿਆ, ਯਾਨੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ 'ਸ਼ੋਕ ਰਹਿਤ' ਹੈ। ਦ੍ਰਿੜ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਤਤ੍ਵਵੇਤਾ' ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਜੋ ਮਨੁੱਖ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਾਲਾ, 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੩: ੧੭)

ਕਾਮਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਛੀ ਬੁਰੀ ਗਤੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ

ਇਸ ਜੀਵ ਦਾ ਮਨ, ਜਿਸ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਅਤਯੰਤ ਖਚਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਇਹ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਕਰਮ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ (ਮਾਤ-ਲੋਕ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਲੋਕ ਤੋਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਫਿਰ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਜੋ ਅਕਾਮ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਆਪਤ-ਕਾਮ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਮਣ* ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: 8।8।੬)

ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਰਮ, ਬੰਧਿਆ (ਬਾਂਝ) ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤ੍ਰ ਤੁੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭੁੱਜੇ ਹੋਏ ਬੀਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਹੀਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ, ਅੰਕੁਰ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਤੱਤ੍ਰਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਯਾਨੀ ਹੋਰ ਸ਼ਰੀਰ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਵਿਜੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਅਵੈਵ (ਪ੍ਰੀਵਰਤਨਸ਼ੀਲ) ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਪੁਰਸ਼ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ ਯਾਨੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਬਿਲੱਛਣ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕੋਈ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅੰਦਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਿਲੱਛਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਦੋਨੋਂ ਮੁਕਤ ਹੀ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿੱਤ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਗਿਆਨੀ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਜੰਮਦਾ-ਮਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਨਿੱਤ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੀ ਭੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ?

* ਪ੍ਰਾਣ ਦੇਹ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਯਾਨੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ।

ਉੱਤਰ-ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿੱਦਯਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ, ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਅਗਿਆਨੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਫਲ ਪਾਉਂਦਾ ਅਰਥਾਤ ਮਰਕੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਲ ਖਾਤਰ ਮਰਕੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੇ 'ਆਪਣੇ-ਆਪ' ਨੂੰ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਹਾਲਤ ਹਲਟ (ਹਰਹਟ) ਦੀਆਂ ਟਿੱਛਾਂ* ਵਾਂਗੂੰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿ ਕੇ, ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਅਵਿੱਦਯਾ ਅਰਥਾਤ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਸੀ ਕੇਵਲ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਅਪੂਰਨ ਜਿਹਾ ਜਾਨਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਸਤੂ ਨਾ ਉੱਪਰ, ਨਾ ਨੀਚੇ, ਨਾ ਸੱਜੇ, ਨਾ ਖੱਬੇ, ਨਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਨਾ ਪਿੱਛੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਮਨਾ ਕਿਸ ਦੀ ਕਰੇ? ਜਿਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ (ਭਰਪੂਰ) ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਦੁਆਰਾ, ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖੇ, ਸੁਣੇ ਅਥਵਾ ਜਾਣੇ? ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੀ ਜੇ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਹ ਕਾਮਨਾ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਆਤਮ ਕਾਮ' ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਭੀ ਉਸਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਜਿਸ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਕਲਪਨਾ

* ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸੂਰ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸਾਧਨ 'ਹਲਟ' (ਹਰਹਟ) ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ 'ਟਿੱਛਾਂ' ਜਾਨੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ ਡੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪੂਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਡਰਨਾ, ਉੱਪਰ ਆਕੇ ਖਾਲੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨੀਚੇ ਜਾਣਾ, ਭਰਕੇ ਉੱਪਰ ਆਉਣਾ ਰੂਪ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੁਨ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ। 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੁੱਝ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ, ਕਲਪਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟ ਜਾਵੇਗੀ? ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸ਼ਾਂਤ-ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਦੂਜਾ ਦਿਖਦਾ ਭੀ ਹੈ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਭੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਨਿਰੀ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਥਯਾ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮਿਟਾਉਣ ਖਾਤਰ- 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨ ਸਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਤੈ: ਉ: ੨।੯।੧)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਤੀ ਨੇ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੁਨ' ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਅਦ੍ਵੈਤ' ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਦ੍ਵੈਤ ਦੇ ਉਡਾਉਣ ਖਾਤਰ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੀ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਅਨਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਬਾਤਮਾ ਹੋ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਬਾਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਰਬਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਲਈ, ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਯੋਗ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਆਦਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-

'ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਨੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਪਾਪ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸਦਾ ਹੀ ਭੁੱਖ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਤੀਤ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਜੁਦਾ, ਗ੍ਰਹਣ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ।'

'ਕਰਮ', ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਤਾ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਪ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਭੀ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਯੋਗ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇਸ

ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਉਹ 'ਮੁਕਤ' ਹੈ।

ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਖਾਤਰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਭੀ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਵਿੱਦਯਾ, ਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੀ ਵੇਲੇ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਸਰਬਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੇਹ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਉਹ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਅਨੰਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਪਰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਉਹ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਸ਼ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਉਸੀ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹੀ, ਜਿਉਂ ਰੱਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀ ਰੱਸੀ ਹੀ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਵ, ਜੀਵਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਸੀ ਭਾਵ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਗਰਮ ਸੁਭਾਉ (ਧਰਮ) ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੱਗ ਹੋਰ ਹੈ ਤਥਾ ਉਸਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਉਸ਼ਣਤਾ (ਗਰਮੀ) ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਜੀਵਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਯਾਨੀ ਅਜਨਮਾ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਤਦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਮਰਨ ਬਾਅਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਮਨਾ ਸ਼ੂਨ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਣੀ ਹੈ? ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਰੀਰ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ? ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਜਲ, ਨਾ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਗਿੱਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਗਿਆਨੀ, 'ਗਿਆਨਵਾਨ' ਨੂੰ ਦੇਹ ਵਾਲਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਗਿਆਨਵਾਨ

ਦੇਹ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ? ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੇਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ। ਦੇਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੱਥਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਰੱਥਣ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਪਰ ਦਿਖਣ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਰੀਰੀ 'ਆਤਮਾ' ਦੇ ਗਿਆਨ ਯੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੀ ਲੇਪ ਹੈ?

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਨਾ ਕੋਈ 'ਸੰਸਾਰੀ' ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ 'ਮੁਕਤ' ਹੈ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਅਵਿੱਦਯਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ 'ਸੰਸਾਰੀ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਅਵਿੱਦਯਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸੂਰਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ 'ਮੁਕਤ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਤਥਾ ਅਸੰਸਾਰੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਮੁਕਤੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਤ-ਕਿਤ ਯਾਨੀ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇਗਾ? ਇੱਕ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਭਿਖਾਰੀ, ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਨਿੰਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭਿਖਾਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਨਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ? ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਉਹ ਪੁਰਸ਼, ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕੋ ਪੁਰਸ਼, ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਹੈ—

ਨਰਪਤਿ ਏਕੁ ਸਿੰਘਾਸਨਿ ਸੋਇਆ ਸੁਪਨੇ ਭਇਆ ਭਿਖਾਰੀ॥

ਅਛਤ ਰਾਜ ਬਿਛਰਤ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਸੋ ਗਤਿ ਭਈ ਹਮਾਰੀ॥

ਰਾਜ ਭੁਇਅੰਗ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜੈਸੇ ਹਹਿ ਅਬ ਕਛੁ ਮਰਮੁ ਜਨਾਇਆ॥

ਅਨਿਕ ਕਟਕ ਜੈਸੇ ਭੂਲਿ ਪਰੇ ਅਬ ਕਹਤੇ ਕਹਨੁ ਨ ਆਇਆ॥

ਸਰਬੇ ਏਕੁ ਅਨੇਕੈ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਘਟ ਭੋਗਵੈ ਸੋਈ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੇ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ॥ (ਅੰਗ ੬੫੭-੬੫੮)

ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ! ਸਰਬਾਤਮ ਭਾਵ ਹੀ ਤੇਰਾ ਵਾਸਤਵਿਕ 'ਸੂਰੁਪ' ਹੈ। ਉਸ ਵਿਆਪਕ, ਸੁੱਧ, ਅਜਨਮਾ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਉਂ ਹੈ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ ਰੱਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸੱਪ ਅਤੇ ਸੱਪ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵਜ ਹੈ। ਯਾ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਕੜਾ, ਕੁੰਡਲ ਆਦਿ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੀ ਸੂਰਨ (ਸੋਨੇ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਸੱਪ ਅਤੇ ਸੱਪ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੀ ਰੱਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ, ਰੂਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਹੀ ਸੂਰਨ ਦਾ ਲੱਭ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੀ ਸਰਬਾਤਮ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਅਨੰਤ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ, ਸੂਰਨ (ਸੋਨਾ) ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਭੂਸ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਰਨ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੈ? ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਵੇਤਾ 'ਆਪਤ-ਕਾਮ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨਾਵੀ (ਸੁਪਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ) ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਆਤਮਵੇਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਹੈ, ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਅਕਾਮ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋਣ ਪਰ ਤੱਤਵੇਤਾ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਸੂਰੂਪ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵਿਨਾਸ਼, ਕੁੱਝਾਂ ਕਰਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਤਾਂ ਸੂਯੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਰੂਪ ਅਵਿੱਦਯਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼, ਅਵਿੱਦਯਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿੱਦਯਾ ਯਾਨੀ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਕੇ 'ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਰੂਪ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਰੱਸੀ ਵਿਚਲੇ ਸੱਪ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸਿਵਾਏ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿਵਾਏ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਗਮਨ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਜਲ ਵਿੱਚ ਜਲਚਰ ਜੀਵਾਂ

ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਜਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

(ਮਹਾਂ: ਸ਼ਾਂ: ੨੩੯।੧੪)

ਜਲ ਵਾਲਾ ਬਰਤਨ ਚੁੱਕ ਲੈਣ ਪਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸੂਰਜ ਦੇ ਹੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਘੜੇ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ (ਘਟ+ਆਕਾਸ਼) 'ਘਟਾਕਾਸ਼' (ਮਹਾਂ+ਆਕਾਸ਼) 'ਮਹਾਂਕਾਸ਼' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋਣ ਪਰ ਕਰਤਾ-ਭੋਗਤਾ ਜੀਵ, ਅਨੰਤ, ਅਮਰ, ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਨਿਰਭੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ੀਗਣ, ਗਿਆਨ ਤ੍ਰਿਪਤ, ਕ੍ਰਿਤ-ਕ੍ਰਿਤ, ਵਿਰੱਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧੀਰਜ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼, ਉਸ ਸਰਬ-ਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਮਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਹਿਤ ਯਾਨੀ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗ੍ਰ ਚਿੱਤ ਹੋਕੇ, ਸਰਬ ਰੂਪ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ਼੍ਰੋ: ਉ: ੩।੨।੫)

ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ-

ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਕ੍ਰਿਤ-ਕ੍ਰਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ਼੍ਰੋ: ਉ: ੩।੨।੨)

'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਰੀ ਅਤੀ ਸਮੀਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਗਿਆਨੀ ਮਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀ ਜੀਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੂਰੂਪ, ਸ਼ੁੱਧੀ ਇਉਂ ਕਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ-

ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਮਹਾਨ ਦਿੱਵਯ ਤੇ ਅਚਿੰਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਭੀ ਸੂਖਮਤਰ

ਭਾਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਦੂਰ ਤੋਂ ਭੀ ਦੂਰ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਤਯੰਤ ਨੇੜੇ ਭੀ ਹੈ। ਉਹ ਚੇਤਨ (ਪ੍ਰਭੂ) ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਭੀਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ ਗੁਣਾ ਅੰਦਰ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਮੁ: ਉ: ੩।੧।੭)

ਹਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ ਗੁਣਾ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਆਪਕ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸ਼ਰੀਰ ਅਥਵਾ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ, ਸਤੋ ਗੁਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁੱਛ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਲ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਯਾ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਉੱਜਲ ਅਤੇ ਚਮਕੀਲੀ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ? ਵਿਆਪਕ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਚੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਉਂ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ, ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ? ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਤਯੰਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਹੈ—

ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਸੁਆਮੀ॥

ਤੂ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਵਿਆ ਅੰਤਰਜਾਮੀ॥

(ਅੰਗ ੯੬)

ਇਸੁ ਗੁਣਾ ਮਹਿ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ॥

ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਵਸੈ ਹਰਿ ਅਲਖ ਅਪਾਰਾ॥

(ਅੰਗ ੧੨੪)

ਮਨੁ ਮੰਦਰੁ ਤਨੁ ਸਾਜੀ ਬਾਰਿ॥ ਇਸ ਹੀ ਮਧੇ ਬਸਤੁ ਅਪਾਰ॥

ਇਸ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਸੁਨੀਅਤ ਸਾਹੁ॥

ਕਵਨੁ ਬਾਪਾਰੀ ਜਾ ਕਾ ਉਹਾ ਵਿਸਾਹੁ॥

(ਅੰਗ ੧੮੦-੮੧)

ਸਭ ਕਿਛੁ ਘਰ ਮਹਿ ਬਾਹਰਿ ਨਾਹੀ॥ ਬਾਹਰਿ ਟੋਲੈ ਸੋ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਹੀ॥

(ਅੰਗ ੧੦੨)

ਅੰਤਰਿ ਵਸਤੁ ਮੂੜਾ ਬਾਹਰੁ ਭਾਲੇ॥ ਮਨਮੁਖ ਅੰਧੇ ਫਿਰਹਿ ਬੇਤਾਲੇ॥

(ਅੰਗ ੧੧੭)

ਜੈ ਕਾਰਣਿ ਤਟਿ ਤੀਰਥ ਜਾਹੀ॥ ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਘਟ ਹੀ ਮਾਹੀ॥

ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤੁ ਬਾਦੁ ਵਖਾਣੈ॥ ਭੀਤਰਿ ਹੋਈ ਵਸਤੁ ਨ ਜਾਣੈ॥

(ਅੰਗ ੧੫੨)

ਐਸਾ ਮੇਰਾ ਰਾਮੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ॥ ਨਿਕਟਿ ਵਸੈ ਨਾਹੀ ਹਰਿ ਦੂਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੬੫)

ਪੇਖੈ ਬੋਲੈ ਸੁਣੈ ਸਭੁ ਆਪਿ॥ ਸਦਾ ਸੰਗਿ ਤਾ ਕਉ ਮਨ ਜਾਪਿ॥

(ਅੰਗ ੧੮੩)

ਮੇਰੈ ਅੰਤਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਦੇਖਨ ਕਉ ਗੁਰਿ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲਿ ਦਿਖਾਇਆ॥

(ਅੰਗ ੧੭੨)

ਮੋਹਿ ਮੋਹਿਆ ਜਾਨੈ ਦੂਰਿ ਹੈ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਹਦੂਰਿ ਹੈ॥

(ਅੰਗ ੨੧੦)

ਦੂਰਿ ਨ ਨੇਰੈ ਸਭ ਕੈ ਸੰਗਾ॥ ਸਚੁ ਸਾਲਾਹਣੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਰੰਗਾ॥

(ਅੰਗ ੨੩੬)

ਢਢਾ ਢੂਢਤ ਕਹ ਫਿਰਹੁ ਢੂਢਨੁ ਇਆ ਮਨ ਮਾਹਿ॥

ਸੰਗਿ ਤੁਹਾਰੈ ਪ੍ਰਭੁ ਬਸੈ ਬਨੁ ਬਨੁ ਕਹਾ ਫਿਰਾਹਿ॥

(ਅੰਗ ੨੫੬)

ਵਾਸੁਦੇਵ ਸਰਬਤ੍ਰ ਮੈ ਉਨ ਨ ਕਤਹੁ ਠਾਇ॥

ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸੰਗਿ ਹੈ ਨਾਨਕ ਕਾਇ ਦੁਰਾਇ॥

(ਅੰਗ ੨੫੯)

ਹੋਰਉ ਘਟਿ ਘਟਿ ਸਗਲ ਕੈ ਪੂਰਿ ਰਹੇ ਭਗਵਾਨ॥

ਹੋਵਤ ਆਏ ਸਦ ਸਦੀਵ ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਗੁਰ ਗਿਆਨ॥

(ਅੰਗ ੨੬੦)

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਬੰਜਨ ਜਾਈ॥

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ॥

(ਅੰਗ ੬੮੪)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਜਿਉਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਠੀ ਵਿੱਚ ਪਕੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ। 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨਿੱਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕੇਵਲ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਬ੍ਰਹਮ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਜੀਵਪਨਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੀ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਇਸ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼

ਖਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਣ ਪਰ ਨਿੱਤ 'ਪ੍ਰਾਪਤ ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਭੀ ਸਫਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਸਾਖਯਾਤਕਾਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਹੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੀ ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਹੈ—

ਸੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੂਰਿ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੂੰ ਹੈ॥

(ਅੰਗ ੩੫੪)

ਇਤਿਆਦਿ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਪ੍ਰਭੂ ਤੂੰ ਹੈ'? ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ 'ਸ੍ਰਯੋ ਪ੍ਰਭੂ' ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਿਹੜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾ ਕੇ, ਮੁਕਤ ਹੋਵੇਗਾ? ਵਿੱਦਵਾਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਭੀ ਗਮਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਮਰਨ-ਧਰਮਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ (ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ) ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੱਪ ਦੀ ਕੰਜ, ਬਰਮੀ ਉੱਪਰ ਮੋਈ ਅਤੇ ਸੱਪ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਗੀ ਹੋਈ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ਰੀਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਣ' (ਆਤਮਾ) ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ—ਤੇਜ ਹੀ ਹੈ (ਬਿਹ-ਉ: ੪।੪।੭)

ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਜੋ ਅਨਾਤਮਾ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਖ ਰਹੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਹੀ ਅਵਿੱਦਯਾ ਰੂਪੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹੀ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਇਸੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਵਿੱਦਯਾ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮਰਦਾ ਤੇ ਜੰਮਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਅਵਿੱਦਯਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ 'ਅਮਰ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੱਪ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਗੀ ਹੋਈ ਕੰਜ, ਜਿਉਂ ਬਰਮੀ ਉੱਤੇ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ

ਨਾਲ ਸੱਪ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨਾਤਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰੀਰ, ਸੱਪ ਦੀ ਤਿਆਗੀ ਹੋਈ ਕੰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਯੁਕਤ ਅਸ਼ਰੀਰੀ 'ਆਤਮਾ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ, ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਬੁੱਧੀ' ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਰਨ-ਧਰਮਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮਰਨ-ਧਰਮਾ ਹੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਹੈ। ਹਵਾ ਨਾਲ ਜਿਉਂ ਉਹ ਕੰਜ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਹਿਲਦੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ ਅਨਾਤਮਾ ਜਾਣਕੇ ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰੀਰ ਭੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉੱਠਦਾ, ਬੈਠਦਾ, ਖਾਂਦਾ, ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਚਲਦਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਸ਼ਰੀਰੀ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਆਤਮਾ-ਬੁੱਧੀ ਸੀ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਜਨਮਾ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਸੂਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ ਯਾਨੀ ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਚੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਚੱਲ ਬੁੱਧੀ, ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਚਲਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝਾਂ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹਨੇਰੀਆਂ, ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਲੇਪ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਕਦੇ ਭੀ ਵਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ।

ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ ਨਿਸਚਿੰਤਤਾ-ਨਿਰਭੈ ਇਸਥਿਤੀ

ਉਸ ਨਿਰਵਿਕਾਰ 'ਆਤਮਾ' ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ-ਆਤਮਵੇਤਾ ਦੀ ਨਿਸਚਿੰਤ ਇਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਇਉਂ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ-

ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਮੈਂ ਇਹ ਹਾਂ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਜਾਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਰ ਪਿੱਛੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਵੇ? (ਬਿਹ: ਉ: ੪।੪।੧੨)

ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਤੋਂ ਅਤੀਤ, ਸਭ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤਥਾ ਛੇਵਾਂ ਮਨ, ਜਿਸਦੇ ਕਰਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ ਯਾਨੀ ਹਥਿਆਰ

ਵਾਂਗੂੰ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਦੇਖਦਾ, ਸੁਣਦਾ, ਸੁੰਘਦਾ, ਸੁੰਘਦਾ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਜਲ ਵਾਂਗੂੰ ਐਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਨਿੱਤ, ਸ਼ੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਤੇ ਮੁਕਤ ਸੂਰੁਪ ਸਾਖੀ-ਆਤਮਾ 'ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ' ਜੋ ਇਉਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰੇ? 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੁਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਰਹੇ ਮ੍ਰਿਗ-ਜਲ ਵਿੱਚ ਜਲ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਮਝਕੇ ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਜਾਣ ਕੇ, ਕੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰੇ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ 'ਆਤਮਾ-ਸੂਰੁਪ' ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸ ਪਦਾਰਥ ਲਈ, ਕਿਹੜੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰੀਰ ਪਿੱਛੇ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇ?

ਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪਦਾਰਥ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨਿਰਉਪਾਧਿਕ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸੁਪਨ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਸਤੇ ਸੁਪਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਲਈ, ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਮਨਾ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਉਪਾਧਿਕ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਜਾਣ ਕੇ, ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ 'ਤਤ੍ਵਵੇਤਾ' ਦੀ ਨਿਰਭੇਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਜਦ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਸ਼ਤ ਦੇ ਸ਼੍ਰਾਮੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾਤਾ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਾਖਯਾਤ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਛਿਆ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। (ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੪।੪।੧੫)

ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਦ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ? ਸ਼ੁੱਭ-ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਥਾ ਜੋ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਆਵੇਗਾ ਆਦਿ ਤਿਹਾਂ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਨੂੰ ਸਾਖਯਾਤ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਯਾਨੀ 'ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ' ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ। ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ

ਡਰਦਾ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਭੀ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤ ਹੈ ਇਸੀ 'ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ' ਦੇ ਭੇ ਅੰਦਰ ਇਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਸ ਪਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-

ਇਸ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਭੇ ਨਾਲ ਅਗਨੀ ਤਪਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਭੇ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਤਪਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਇਸ ਦੇ ਭੇ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਮ੍ਰਿਤ (ਯਮਰਾਜ) ਦੌੜਦਾ ਹੈ।

(ਕ: ਉ: ੨।੩।੩)

ਭੇ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੇ ਵਿਚਿ ਚੰਦ੍ਰ ॥ ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ ॥

(ਅੰਗ ੪੬੪)

ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ, ਆਪਣੀ ਰੱਛਿਆ ਲਈ ਈਸ਼ਰ ਅੱਗੇ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੀਨਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਨਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਇਸ਼ਟ (ਭਾਉਂਦਾ) ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਬਚਾਉ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਅਭੇਦ-ਦਰਸ਼ੀ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਪ੍ਰਭੂ-ਸੂਰੂਪ 'ਗਿਆਨੀ' ਨਾ ਆਪਣਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕਦੇ ਰੱਛਿਆ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਰੀਰ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ 'ਸੂਰੂਪ' ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਛਿੰਨ-ਛਿੰਨ ਬਾਅਦ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਕੇ, ਉਸਦੇ ਬਚਾਉ ਖਾਤਰ ਈਸ਼ਰ ਅੱਗੇ ਦੀਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ।

ਦ੍ਵੈਤ, ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ, ਅਵਿਵੱਦਯਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਵੈਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਯਾਨੀ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦ੍ਵੈਤ ਨੂੰ ਆਰੋਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਰ ਕੇ ਫਿਰ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮ੍ਰਿਤ-ਚੱਕ੍ਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਭੇਦ-ਦਰਸ਼ੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ, ਸ਼ੁੱਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸਦੀ ਹੈ-

'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਉਪੇਦਸ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਯੁਕਤ ਮਨ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ (ਅਨੇਕਤਾ)

ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮ੍ਰਿਤੁ ਤੋਂ ਮ੍ਰਿਤੁ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਮਰਦਾ ਅਤੇ ਜੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਕ: ਉ: ੨।੧।੧੧)

ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾਤ੍ਵ (ਅਨੇਕਤਾ) ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਾਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ, ਇਹੋ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਲਪਨਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਾਇਮ ਜਿਹਾ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਰੱਛਿਆ ਲਈ ਦੀਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭ੍ਰਮ ਦੁਆਰਾ ਅਣਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੀਨਤਾ ਤੋਂ, ਕਲਪਨਾ ਹੀਨ 'ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਸਤੂ' ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ, ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਦ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਭੀ ਕਦੇ ਸੱਪ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ? ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਤਾਂ ਭੈ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋ ਆਪਣਾ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਨ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੀ ਹੈ, ਐਸਾ ਨਿਸਚੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ, ਕਿਸ ਭੈ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਕੌਣ ਆਪਣੀ ਰੱਛਾ ਚਾਹਵੇਗਾ?

ਡਰਿ ਡਰਿ ਮਰਤੇ ਜਬ ਜਾਨੀਐ ਦੁਰਿ॥ ਡਰੁ ਚੁਕਾ ਦੇਖਿਆ ਭਰਪੂਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੮੬)

ਜੋਗੀ ਕਉ ਕੈਸਾ ਡਰੁ ਹੋਇ॥ ਰੂਪਿ ਬਿਰਖਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਾਹਿਰ ਸੋਇ॥

(ਅੰਗ ੨੨੩)

ਆਤਮ ਗਿਆਨੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਭੀ ਭੈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। (ਤ: ਉ: ੨।੪।੧)

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਜਾਣ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਭੈ ਦਾ ਕੋਈ ਨਮਿੱਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ—

ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਕਰਮ ਫਲ ਭੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮੀਪ (ਕੋਲ) ਰਹਿ ਕੇ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਸ਼ਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਰੂਪ ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੀ ਰੱਛਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਿਸਚੇ ਇਹੀ ਉਹ ਆਤਮ-ਤੱਤ੍ਵ ਹੈ। (ਕ: ਉ: ੨।੧।੫)

ਜੇ ਅੰਗੁਸ਼ਟ* ਪਰਿਮਾਣ (ਅੰਗੂਠੇ ਮਾਤ੍ਰ) ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ (ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਜਾਣ ਕੇ, ਉਹ ਉਸ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹ ਉਹੀ 'ਆਤਮ-ਤੱਤ੍ਵ' ਹੈ। (ਕ: ਉ: ੨।੧।੧੨)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ (ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਤੱਤ੍ਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣ ਕੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਤਥਾ ਨਿਰਭੈ ਇਸਥਿਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਸ਼ਕੰਟਕ, ਅਚੱਲ, ਸੁਰਾਜ ਪਰ ਆਰੂੜ (ਇਸਥਿਤ) ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੰਗਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ? ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਉਸ ਗੁਰੂਦੇਵ ਉੱਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਭੀ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਨੇ ਸਾਰਾ ਹੀ ਰਾਜ ਤਥਾ ਆਪਣਾ-ਆਪ, ਅਸ਼ਟਾਵੱਕ੍ ਮੁਨੀ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਦ ਯਾਕਯਵਲਕ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਅਵਿਰਲ ਇਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਉਂ ਕੀਤਾ-

ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰਭੈ

ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ

‘ਇਹੀ ਬਾਤ ਰਿਚਾ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ-ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਮ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੁੱਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਪਾਪ ਕਰਮ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਂਤ, ਦਾਂਤ (ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ), ਉਪਰਤੀ (ਸੰਪੂਰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ) ਅਤੇ ਤਿਤਿੱਛੂ (ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਵਾਲਾ)

* ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ‘ਅੰਗੁਸ਼ਟ’ ਪਰਿਮਾਣ ਪੁਰਸ਼ (ਬ੍ਰਹਮ) ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ‘ਹਿਰਦਾ ਕਮਲ’ ਅੰਗੂਠੇ ਸਮਾਨ ਅਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਹਿਰਦੇ-ਅੰਤਹਕਰਣ ਉਪਾਧੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ‘ਅੰਗੁਸ਼ਟ ਪਰਿਮਾਣ’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਸਮਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਸਭ ਨੂੰ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਪ, ਤਾਪ (ਕਸ਼ਟ) ਨਹੀਂ ਪੁਜਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਪ ਰਹਿਤ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਸੰਸ਼ਯਹੀਨ, ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਹੇ ਸਮ੍ਰਾਟ! ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਗਯਵਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਤਦ ਜਨਕ ਨੇ ਆਖਿਆ—'ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਨੂੰ ਵਿਦੇਹ ਦੇਸ਼ (ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਰਾਜ) ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਸਾਥ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੀ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।' (ਬਿਹੁ: ਉ: ੪।੪।੨੩)

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਉਹ ਨਿੱਤ ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮਹਿਮਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਪੁਰਸ਼, ਪਾਪ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ?

ਉੱਤਰ—ਨਿਰਉਪਾਧਿਕ 'ਆਤਮਾ'।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਉਪਾਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਉਸ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਉਹ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵਸਤੂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਥਾ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?

ਉੱਤਰ—ਸੰਪੂਰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਵਾਲਾ 'ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ' ਜਿਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ੁਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਨੇਤਿ, ਨੇਤਿ' ਯਾਨੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਪਾਇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਸਚੇ ਕਰਦਾ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਸ਼ੁਤੀ ਦਾ ਇਹੋ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜਿਤਨਾ ਭੀ ਉਪਾਧੀ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਹੀ ਅਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਯਾਨੀ ਕਰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ, ਰੂਪ, ਕਰਮ, ਭੇਦ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਗੁਣ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਭੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਰੋਪਿਤ ਨਾਮ, ਰੂਪ ਅਤੇ

ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਜਿਸ ਵਕਤ ਸੰਪੂਰਨ ਉਪਾਧੀ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸ਼ੁਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨਿਰਉਪਾਧਿਕ (ਆਤਮਾ) ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਉਪਾਇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਰੋਪਨ ਕਰ ਕੇ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਦੁਆਰਾ 'ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਵਿਸ਼ਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਦਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿੰਨੀ ਭੀ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਰਹਿਤ (ਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ) ਸੁਭਾਵਿਕ ਬਾਕੀ ਬਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨਿਰਉਪਾਧਿਕ (ਆਤਮਾ) ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕੋ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਿਸ਼ੇਧ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਦੀ ਜਗਯਾਸਾ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਦੁਆਰਾ 'ਮੈਂ' ਇੱਕ-ਰਸ, ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਸ਼ੂਨ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤ੍ਯ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਗਯਾਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਅਚੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ 'ਸ੍ਰਯੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' 'ਆਤਮਾ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਆਤਮਾ' ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਹੋ ਕੌਣ?

ਕਰਮ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ 'ਅਨਿੱਤ (ਨਾਸ਼ਵੰਤ) ਮਹਿਮਾ' ਹੈ, ਉਸਦਾ ਇਸ ਉਪਾਇ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ 'ਨਿੱਤ (ਸਦੇਵੀ) ਮਹਿਮਾ' ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ 'ਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ' ਯਾਨੀ 'ਆਤਮਾ', ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਛੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਘਟਦੀ ਨਹੀਂ। ਸੁੱਭ-ਅਸੁੱਭ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੋ ਵਧਣ ਅਤੇ ਘਟਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਆਤਮਾ'

ਦਾ ਬੋਧ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ' ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਲੋਪ ਤੱਤਵੇਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੋ ਆਪਣੇ 'ਸੱਤ੍ਵ-ਸ਼ੁਰੂਪ' ਤੋਂ ਕਦੇ ਭੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ 'ਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ' ਹੈ। ਇਸ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਪੁਰਸ਼, ਪਾਪ ਨਾਲ ਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ 'ਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ' ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ॥ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਤਾਂ 'ਅਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ' ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਹੈ—

ਹੋਮ ਜਗ ਤੀਰਥ ਕੀਏ ਬਿਚਿ ਹਉਮੈ ਬਧੇ ਬਿਕਾਰ॥

ਨਰਕੁ ਸੁਰਗੁ ਦਇ ਭੁੰਚਨਾ ਹੋਇ ਬਹੁਰਿ ਬਹੁਰਿ ਅਵਤਾਰ॥

ਸਿਵ ਪੁਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਇੰਦ੍ਰ ਪੁਰੀ ਨਿਹਚਲੁ ਕੋ ਥਾਉ ਨਾਹਿ॥

(ਅੰਗ ੨੧੪)

ਇੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਸਿਵ ਲੋਕਹਿ ਜੇਥੇ॥ ਓਛੇ ਤਪ ਕਰਿ ਬਾਹੁਰਿ ਐਥੇ॥

(ਅੰਗ ੬੮੨)

ਜੀਅ ਕਾ ਬੰਧਨੁ ਕਰਮੁ ਬਿਆਪੈ॥

(ਅੰਗ ੧੩੫੧)

ਕੋਟਿ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾ ਮੂਲੁ॥

(ਅੰਗ ੧੧੪੯)

ਇਸ 'ਅਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ' ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੁਆਰਾ 'ਨਿੱਤ ਮਹਿਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਤੱਤਵੇਤਾ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿਵਾਏ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਭੀ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਾਲ ਦੀ ਨੋਕ ਬਰਾਬਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੀ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇਸ 'ਸਰਬਾਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਰੂਪੀ ਅੰਗ ਨਾਲ, ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਸਰਬਾਤਮ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ ਅਚੱਲ ਇਸ਼ਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ 'ਮੁੱਖ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਹੈ ਯਾਨੀ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ੁਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਥਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਪਣਾ ਗੋਣ ਹੀ ਹੈ ਮੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਇਉਂ ਸ਼ੁੱਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਤਥਾ—

ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਕਹੀਐ

(ਅੰਗ ੫੧੨)

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੈ॥ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਕਹੀਅਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ॥

(ਅੰਗ ੩੨੪)

ਇਹੋ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮਲੋਕ' ਸਰਬਾਤਮ ਰੂਪ 'ਬ੍ਰਹਮਲੋਕ' ਹੈ। ਯਾਗਯਵਲਕ ਨੇ ਕਿਹਾ—
'ਹੇ ਜਨਕ! ਨੇਤਿ-ਨੇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਜੋ
ਨਿਰਭੈ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੈਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।'

ਉਹੀ ਇਹ ਮਹਾਨ ਅਜਨਮਾ, ਆਤਮਾ, ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ
ਨਿਰਭੈ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਅਭੈ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਬ੍ਰਹਮ
ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੪।੪।੨੫)

ਅਵਿੱਦਯਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਕਦੇ ਭੀ ਨਿਰਭੈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਤਮ—
ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾਲ ਅਵਿੱਦਯਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਭੀ
ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਦ੍ਰਿੜ ਦੇ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਕਿਉਂਕਿ ਭੈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦ੍ਰਿੜ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ 'ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਆਤਮਾ' ਦਾ ਬੋਧ
ਨੇਤਿ-ਨੇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯਾਗਯਵਲਕ ਮੁਨੀ ਨੇ ਭੀ ਮੈਤ੍ਰੇਈ
ਨੂੰ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—

ਜਿੱਥੇ ਅਵਿੱਦਯਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਦੂਜਾ
'ਦੂਜੇ' ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ
ਹੈ, ਉਥੇ ਕਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖੇ? ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ
ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਜਾਣੇ? ਉਹ ਇਹ ਨੇਤਿ-ਨੇਤਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰਦੇ
ਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ 'ਆਤਮਾ' ਗ੍ਰਹਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।

(ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੪।੫।੧੫)

'ਆਤਮਾ' ਗ੍ਰਹਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਭੀ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ
ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਸ੍ਵਯੰ ਆਪ ਹੈ।
ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ—ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੀ
ਹੈ—ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਜੋ ਨਿੱਤ-ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਉਹ ਨੇਤਿ-ਨੇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼
ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਉਪਾਇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੂਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ
ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਤਿ-ਨੇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ
'ਆਤਮਾ' ਸਾਖਯਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਾਖਯਾਤ ਹੋਣ

ਨਾਲ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਥਵਾ ਯੁਕਤੀ ਨਾਲ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਭੀ ਸੈਂਕੜੇ ਬਾਰ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਦਾ ਇਸੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਅਰਥਾਤ ਇਹੀ ਉਪਾਇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉਪਾਇ ਬਿਨਾਂ, ਉਸ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਰਹਿਤ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ, ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਤਤ੍ਵਵੇਤਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵਜ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਦੂਜਾ ਕੁੱਝ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੇ 'ਆਤਮ ਬੋਧ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੈ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਇਹ ਨਿਰਭੈ ਅਵਸਥਾ 'ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ ਸੂਰੂਪ' ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਨੇਤਿ-ਨੇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ 'ਆਤਮਾ' ਸਾਖਯਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭੀ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਭੇਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਨੇਤਿ-ਨੇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ 'ਅਦ੍ਵੈਤ ਆਤਮਾ' ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਸਤੂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨਿਰਭੈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਜਿਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਇਹੀ ਵੇਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਰੂਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹੀ ਪਰਮਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਕਰਤੱਵਜ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਉੱਪਰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੇਂ ਪੁਰਸ਼, ਕਾਗਜ਼, ਕਲਮ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਰੂਪ ਉਪਾਇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਓ, ਅ, ਏ, ਆਦਿ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੂਰੂਪ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਸਿਆਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੂਰੂਪ ਹਨ, ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦਾ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਹੀ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਇਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ, ਇੱਕ 'ਆਤਮਤੱਤ੍ਵ' ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੇ

ਹੋਏ ਉਪਾਇ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਜਗਜਾਸੂ ਜਨ ਗ੍ਰਹਣ ਨਾ ਕਰ ਬੈਠਣ (ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਾਇ ਤਾਂ ਉਪੇਯ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਇਸੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਇਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ 'ਨੇਤਿ-ਨੇਤਿ' ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਪਰਮ-ਸ਼ੁੱਧ, ਨਿਰਵੈਵ ਅਤੇ ਅਚੱਲ ਵਸਤੂ ਸੂਰੂਪ ਉਪੇਯ ਹੀ ਬਾਕੀ ਬਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ੁਨ, ਅਦ੍ਵੈਤ-ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਤਮਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ, ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਮਹਾਨ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਆਤਮਾ' ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਯਾਨੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬੋਧ ਵਾਲਾ ਨਿਰਭੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਥਾ ਇਸੇ ਨਿਸਚਲ ਇਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗੌਡਪਾਦਾਚਾਰਯ ਇਉਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਇਸ ਪੂਰਨ ਸਰਬੱਗਤਾ ਆਦਿ, ਮੱਧ, ਅੰਤ ਅਰਥਾਤ ਉਤਪੱਤੀ, ਇਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਲੋ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਦੁੱਤੀਯ 'ਬ੍ਰਹਮ ਪਦ' ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਭੀ ਉਹ ਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਸ਼, ਫਿਰ ਕੋਈ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ? (ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕ: ੮੫)

ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਾਂਤ ਪਦ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੋ, 'ਆਤਮ ਸੂਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਇਹੀ 'ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਾਂਤ ਪਦ' ਹੈ-

'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਉਪਰਾਮਤਾ, ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ-ਸ਼ਮ ਹੈ ਤਥਾ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਦਾਂਤ ਯਾਨੀ ਇੰਦ੍ਰੀਯ-ਜਿੱਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਵ੍ਰਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੮੬)

ਜੋ ਕੋਈ ਉਸ ਅਜ (ਅਜਨਮਾ) ਸਾਮਯਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਤੱਤ੍ਵ ਵਿੱਚ ਅਤੰਤ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣਗੇ, ਉਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਗਿਆਨੀ ਹਨ। ਉਸ ਤੱਤ੍ਵ ਦਾ ਸਾਮਾਨਯ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। (ਮਾਂ: ਉ: ਅ: ਕਾ: ੮੭)

ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਭੂਤਾਂ ਦਾ 'ਆਤਮ-ਭੂਤ' ਅਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਦ ਰਹਿਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਪਦ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਾ ਭੀ,

ਉਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਥਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।

(ਮਹਾ: ਸ਼ਾਂ: ੨੩੯।੨੩।੨੪)

ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ 'ਅਵਯੱਕਤ ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਅਤੱਜਤ ਇਸਥਿਤ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਲੱਛਣ—

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਬੋਲੇ—ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜਿਸ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਜਗਤ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਕੇਵਲ ਚਿਦਾਕਾਸ਼ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਯੋ: ਵਾ:)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਪਰਲੈਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਈਸ਼੍ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਜਗਤ, ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿੰਤੂ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ (ਗੂੜ੍ਹੀ ਨਿੰਦਾ) ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੁੱਲ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਜਗਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਯਾ ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੀਜ, ਸੜ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤ, ਸੁਪਨ ਤੇ ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ 'ਆਤਮਾ' ਹੀ ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ।

ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਸਦੇ ਮੁੱਖ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਰੱਥਣ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉੱਪਰ, ਜਿਸਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਨਾਮ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਹੈ। (ਯੋ: ਵਾ:)

ਜੋ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਭੀ ਮਨ, ਬ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਤਥਾ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ

ਵਾਸ਼ਨਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੋਂ ਅਸੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਹੈ। (ਯੋ: ਵਾ:)

ਕੋਈ ਭੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਪਾਸੋਂ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਜੋ ਆਪ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਥਾ ਖੁਸ਼ੀ, ਗਮੀ, ਭੈ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਹੈ। (ਯੋ: ਵਾ:)

ਜਿਸਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਨ, ਅਪਮਾਨ, ਮਿੱਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ੱਤ੍ਰੁ ਆਦਿ ਵਿਕਲਪ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੋ ਵਿੱਦਯਾ ਗੁਣ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਚਤੁਰ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਨਾ ਹੰਕਾਰ ਯੁਕਤ ਹੋ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਰਤਾਉ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿੱਦਯਾ ਗੁਣ ਆਦਿ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਰਹਿਤ ਵਾਂਗੂੰ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਦੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਪਰ ਭੀ ਜਿਸਦਾ ਚਿੱਤ, ਬ੍ਰਿਤੀ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਹੈ। (ਯੋ: ਵਾ:)

ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ (ਕਰਤੱਵਯ) ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਜਿਤ (ਅਕਰਤੱਵਯ) ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਪਰ ਭੀ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਹਰਖ-ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜਿਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਯੋ: ਵਾ:)

ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਇਸਥਿਤ ਬੁੱਧੀ (ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ) ਦੇ ਲੱਛਣ ਪੁੱਛਣ ਪਰ, ਭਗਵਾਨ ਇਉਂ ਬੋਲੇ-

ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਦੁਆਰਾ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਇਆ, 'ਇਸਥਿਤ ਬੁੱਧੀ' ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਬ: ੫੫)

ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਪਰ, ਜਿਸਦਾ ਮਨ ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਸਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਖਚਤਾਈ, ਭੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਜਿਸਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਦ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਹ 'ਇਸਥਿਤ ਬੁੱਧੀ' ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਗੀ: ਅ: ੨ ਬ: ੫੬)

ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ, ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਤਾਈਂ ਭੀ ਸਨੇਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤਥਾ

ਉਸ ਸ਼ੁੱਭ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁੱਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਯਾ ਅਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਸਦੀ 'ਬੁੱਧੀ ਇਸਥਿਤ' ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ਼: ੫੭)

ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨੀ, ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਭੀ, ਕਿਸੇ ਸਾਧਨਾ ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਯਾਨੀ ਆਸਕਤੀ ਨਿਵਿਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਉਹ ਸੂਖਮ ਖਚਤਾਈ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਤੱਤ ਰੂਪ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਹੋਣ ਪਰ, ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ਼: ੫੮)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਅਨਾਤਮਾ ਦਾ ਗਲਿਆਨ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ, ਰਾਗ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ-ਰੂਪ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੇ।

ਸੰਪੂਰਨ ਭੂਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਜੋ ਰਾਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨਿੱਤ, ਸ਼ੁੱਧ, ਬੋਧ-ਸੂਰੂਪ ਪਰਮਾਨੰਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜੋਗੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਰ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਗਦੇ ਹਨ, ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਮੁਨੀ ਲਈ, ਉਹ ਰਾਤੀ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ਼: ੬੯)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲ ਨਾਲ ਪਰੀਪੂਰਨ, ਅਚੱਲ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਗਏ ਹੋਏ ਜਲ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾਇਮਾਨ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ, ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਲ ਵਾਂਗੂੰ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਯਾਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ 'ਪਰਮ-ਸ਼ਾਂਤੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ਼: ੭੦)

ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹਰਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰੀਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮਾਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਭੀ, ਜਿਸਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਰੂਪ 'ਸ਼ਾਂਤੀ' ਯਾਨੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ਼: ੭੧)

ਹੋ ਅਰਜਨ! ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਹ ਫਿਰ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਅੰਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਸੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਕੇ 'ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੨ ਸ: ੨੨)

ਬੀਤੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਅੱਗੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਪੂਰਬਕ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਦੇ ਲੱਛਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਹਨ—

ਲੋਭ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਫੁਨਿ ਅਉ ਬਿਖਿਅਨ ਕੀ ਸੇਵਾ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਪਰਸੈ ਜਿਹ ਨਾਹਨਿ ਸੇ ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਦੇਵਾ॥
ਸੁਰਗ ਨਰਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਖੁ ਏ ਸਭ ਤਿਉ ਕੰਚਨ ਅਰੁ ਪੈਸਾ॥
ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਏ ਸਮ ਜਾ ਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਫੁਨਿ ਤੈਸਾ॥
ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਏ ਬਾਧੇ ਜਿਹ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਤੁਮ ਜਾਨਉ ਗਿਆਨੀ॥
ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਉ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋ ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ॥

(ਅੰਗ ੨੨੦)

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ॥
ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ॥ ਰਹਾਉ॥
ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾ ਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ॥
ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ॥
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ॥
ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਜਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਨੀ॥
ਨਾਨਕ ਭੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ॥

(ਅੰਗ ੬੩੩)

ਮਾਨ ਮੋਹ ਦੋਨੋ ਕਉ ਪਰਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹਿ ਬਿਧਿ ਕੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਕਹਾਵੈ ॥

(ਅੰਗ ੮੩੧)

ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਆਗਿਆ ਆਤਮ ਹਿਤਾਵੈ ॥ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸੋਊ ਕਹਾਵੈ ॥
ਤੈਸਾ ਹਰਖੁ ਤੈਸਾ ਉਸੁ ਸੋਗੁ ॥ ਸਦਾ ਅਨੰਦੁ ਤਹ ਨਹੀਂ ਬਿਓਗੁ ॥
ਤੈਸਾ ਸੁਵਰਨੁ ਤੈਸੀ ਉਸੁ ਮਾਟੀ ॥ ਤੈਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤੈਸੀ ਬਿਖੁ ਖਾਟੀ ॥
ਤੈਸਾ ਮਾਨੁ ਤੈਸਾ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥ ਤੈਸਾ ਰੰਗੁ ਤੈਸਾ ਰਾਜਾਨੁ ॥
ਜੋ ਵਰਤਾਏ ਸਾਈ ਜੁਗਤਿ ॥ ਨਾਨਕ ਓਹੁ ਪੁਰਖੁ ਕਹੀਐ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ॥

(ਅੰਗ ੨੭੫)

ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਉਸਤਤਿ ਨਹ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨੋ ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਜੋਗੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨੋ ॥
ਚੰਚਲ ਮਨੁ ਦਹ ਦਿਸਿ ਕਉ ਧਾਵਤ ਅਚਲ ਜਾਹਿ ਠਹਰਾਨੋ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋ ਜੋ ਨਹੁ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨੋ ॥

(ਅੰਗ ੬੮੫)

ਸਲੋਕੁ ॥

ਮਨਿ ਸਾਚਾ ਮੁਖਿ ਸਾਖਾ ਸੋਇ ॥ ਅਵਰੁ ਨ ਪੇਖੈ ਏਕਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਇ ॥
ਨਾਨਕ ਇਹ ਲਛਣੁ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੋਇ ॥
ਅਸਟਪਦੀ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ॥ ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਖ ॥ ਜੈਸੇ ਸੂਰੁ ਸਰਬ ਕਉ ਸੋਖ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਮਾਨਿ ॥
ਜੈਸੇ ਰਾਜ ਰੰਗ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤੁਲਿ ਪਵਾਨ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਧੀਰਜੁ ਏਕ ॥
ਜਿਉ ਬਸੁਧਾ ਕੋਊ ਖੋਦੈ ਕੋਊ ਚੰਦਨ ਲੇਪ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਇਹੈ ਗੁਨਾਉ ॥
ਨਾਨਕ ਜਿਉ ਪਾਵਕ ਕਾ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ ॥
ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਹੀ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਸੋ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ ॥

(ਅੰਗ ੨੭੨)

ਹਰਖੁ ਸੋਗੁ ਜਾ ਕੈ ਨਹੀ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨਿ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ॥

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ॥

ਜਿਹਿ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਜੀ ਸਭ ਤੇ ਭਇਓ ਉਦਾਸੁ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸੁ॥ (ਐਕ ੧੪੨੭)

ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਉਂ ਕਥਨ ਕੀਤੇ-

ਸਤੋ ਗੁਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਜੋ ਗੁਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਤਮੋ ਗੁਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮੋਹ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦ੍ਰੈਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਨੂੰ, ਫਿਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ।

(ਗੀ: ਅ: ੧੪ ਸ਼: ੨੨)

ਮਲਤਥ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਪੁਰਸ਼, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਿਨ ਗੁਣ ਮਈ ਕਾਇਆ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਅਤੀਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਐਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮੋਹ ਆਦਿ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਯਾ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਭੀ ਇੱਛਾ, ਦ੍ਰੈਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਜੋ ਉਦਾਸੀਨ (ਸਾਖੀ) ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਇਸਥਿਤ ਹੋਇਆ, ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਯਾਨੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਅਚੱਲ ਭਾਵ ਨਾਲ 'ਸ਼ਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੧੪ ਸ਼: ੨੩)

ਜੋ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਿਯ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਧੀਰਜ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਜੋ ਆਪਣੀ ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸਤਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਣਾਤੀਤ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਹੈ।

(ਗੀ: ਅ: ੧੪ ਬ: ੨੪)

ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਛਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹਰ ਵਕਤ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ-ਮੇਰਾਪਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣਾ, 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

(ਵਿ: ਬੁ: ਸ਼: ੪੩੨)

ਬਿਆਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਭਾਗਵਤ ਵਿੱਚ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਉਂ ਕਹੇ ਹਨ—

ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਨ, ਬਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਉਸੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਰਾਤ੍ਰੀ ਪੈ ਜਾਣ ਪਰ, ਸੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਗਣ ਭੀ 'ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ' ਯਾਨੀ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਭਾਗ: ਸ:)

ਗੁਣ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕੀ ਫਲ ਅਰਥਾਤ 'ਇਹ ਅੱਛਾ ਹੈ, ਇਹ ਬੁਰਾ ਹੈ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ, ਇਹ ਦੋਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਇਹ ਗੁਣ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਨੂੰ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਮਈ ਬੁੱਧੀ, ਉਤਪੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(ਭਾਗ: ਸ: ੧੧)

'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਗਜਾਸੂਆਂ ਲਈ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਚੱਲ ਅਵਸਥਾ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਧਕ ਦੀ ਆਖਰੀ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਨੰਤ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੰਸ਼ਯ ਵਿਪਰਯੋ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਆਤਮ ਅਭਿਆਸ

ਤੱਤ੍ਵ-ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਚਿੱਤ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਓਨਾਂ ਚਿਰ ਸੰਸ਼ਯ ਵਿਪਰਯੋ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਤਿਤ੍ਵ ਦ੍ਰਿੜ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਚਿੱਤ ਨੂੰ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸੰਸ਼ਯ ਵਿਪਰਯੋ ਨੂੰ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਲਿਵ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚਿੱਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿੱਚ

ਭੁੱਖ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਤੱਤ੍ਵ-ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਪਰ ਭੀ ਚਿੱਤ-ਵਿਸ਼੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸ੍ਯ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਯੋਗ ਵਾਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ—

ਹੇ ਰਾਮ ਜੀ! ਹੁਣ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਜਾਨਣਾ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਉੱਜਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਹੋ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਬਿਆਸ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸ਼ੁਕਦੇਵ ਵਾਂਗੂੰ, ਆਪ ਦੀ ਚਿੱਤ-ਬਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼੍ਰਾਂਤੀ ਮਾਤ੍ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

(ਯੋ: ਵਾ:)

ਸੰਸ੍ਯ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੰਭਾਵਨਾ* ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਪਰਯੇ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵਨਾ** ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਕ ਯਾਨੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹਨ। ਸੰਸ੍ਯ ਤਾਂ ਭੋਗ ਅਤੇ ਮੋਖ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਸੰਸ੍ਯ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਮੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬੁੱਧੀ, ਉਸ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੋਗ ਅਤੇ ਮੋਖ ਦੋਹਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ 'ਸੰਸ੍ਯ ਯੁਕਤ' ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਚਿੱਤ, ਤੱਤ੍ਵ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ ਭੀ ਵਿਸ਼੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਸਦਾ ਚਿੱਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਯਾਨੀ ਜਗਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸ੍ਯ-ਵਿਪਰਯੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਕੀ? ਇਹ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਮੰਦ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ।

‘ਅਪਰੋਖਸ਼ ਅਨੁਭੂਤੀ’ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ੈਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ੧੫ (ਪੰਦਰਾਂ) ਅੰਗ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਤਿ, ਚਿੱਤ, ਅਨੰਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ‘ਆਤਮਾ’ ਦੀ

* ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਯਾ ਅਭੇਦ? ਇਹ ‘ਪ੍ਰਮਾਣਗਤ ਸੰਸ੍ਯ’ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ ਸਤਿ ਹੈ ਯਾ ਅਭੇਦ? ਇਹ ‘ਪ੍ਰਮੇਯਗਤ ਸੰਸ੍ਯ’ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਸ੍ਯ ਹੋ—‘ਅਸੰਭਾਵਨਾ’।

** ਦੇਹ ਆਦਿ ਸਤਿ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ ਸਤਿ ਹੈ। ਇਹ ‘ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵਨਾ’ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਚਿੰਤਨ ਕਰੇ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾਵੇ।

ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਤਿਆਗ, ਮੌਨ, ਦੇਸ਼, ਕਾਲ, ਆਸਨ, ਮੂਲ, ਬੰਧ, ਦੇਹ ਦੀ ਸਮਤਾ, ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ, ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਇਹ ਪੰਦਰਾਂ (੧੫) ਅੰਗ ਹਨ।

1 - 'ਸਭ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ' ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ 'ਯਮ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ।

2 - ਸਜਾਤੀਯ ਥ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਵਿਜਾਤੀਯ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਇਹੀ ਪਰਮਾਨੰਦ ਰੂਪ 'ਨਿਯਮ' ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਲੋਕ ਇਸ 'ਨਿਯਮ' ਦਾ ਨਿਯਮ ਪੂਰਬਕ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3 - ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨਾਲ, ਉਸਦੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੇਦਨੀਯ 'ਤਿਆਗ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

4 - ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਪਾ ਕੇ ਮਨ ਸਹਿਤ ਬਾਣੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ 'ਮੌਨ' ਤੱਕ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਗਤੀ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਸਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰੇ। ਜਿੱਥੋਂ ਬਾਣੀ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭਲਾ ਕੌਣ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭੀ ਸ਼ਬਦ ਰਹਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਨਾ ਸੱਤ੍ਯ ਹੋਵੇ ਨਾ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੀ, ਉਹ 'ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਵਸਤੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਿਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੁਭਾਵਿਕ 'ਮੌਨ' ਇਹ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ 'ਅਸ਼ਬਦਪਣਾ' ਭੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਸਤਿਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੌਨ ਤਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਲਈ ਆਖਿਆ ਹੈ।

5 - ਜਿਸ 'ਦੇਸ਼' ਵਿੱਚ ਆਦਿ, ਅੰਤ ਤੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੀ ਜਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਥਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਜਗਤ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਉਹੀ 'ਦੇਸ਼' ਜਨ-ਸ਼ੂਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6 - ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਦੁਤੀਯ, ਅਖੰਡਾਨੰਦ ਰੂਪ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ 'ਕਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7 - ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਪੂਰਬਕ, ਨਿਰੰਤਰ ਬ੍ਰਹਮ-ਚਿੰਤਨ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ 'ਆਸਣ' ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਸੁੱਖ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਸਣ, ਆਸਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਧਿਸਠਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਸਿੱਧ-ਜਨ' ਯਾਨੀ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ 'ਸਿੱਧ ਆਸਣ' ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

8 - ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਸਥਿਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ 'ਮੂਲ-ਬੰਧ' ਦਾ ਸਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਇਹੀ ਰਾਜ-ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਜੋਗ ਹੈ।

9 - ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਚਿੱਤ ਸਮ ਯਾਨੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਅੰਗਾਂ ਦੀ 'ਸਮਤਾ' ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੁੱਕੇ ਬਿੱਛ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਨਿਸਚਲਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

10 - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨਮਈ ਕਰਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਦੇਖੋ। ਇਹੀ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਜਿੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ, ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਪਰ ਨਹੀਂ।

11 - ਚਿੱਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ' ਨਾਲ ਭਾਵਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸੰਪੂਰਨ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ 'ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਨਾ 'ਰੋਚਕ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹਾਂ' ਅਜਿਹੀ ਜੋ ਬ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਉਹ 'ਪੂਰਕ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ' ਹੈ।

ਫਿਰ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮਾਕਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੀ 'ਨਿਸਚਲਤਾ' ਹੀ 'ਕੁੰਭਕ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ' ਹੈ। ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਨਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਪੁਜਾਉਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ।

12 - ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮ ਭਾਵ' ਕਰਕੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਚੈਤਨ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੀ 'ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ' ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ, ਇਸੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ।

13 - ਮਨ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਵੇ ਉੱਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਾਖਯਾਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨਾ ਹੀ, ਉੱਤਮ 'ਧਾਰਨਾ' ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

14 - 'ਮੈਂ' ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹਾਂ' ਇਸ 'ਸਤਿ' ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਿਰਾਲੰਬ ਇਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ 'ਧਿਆਨ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

15 - ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤਬਾ ਬ੍ਰਹਮਾਕਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤੀ-ਹੀਣਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਗਿਆਨ 'ਸਮਾਧੀ' ਹੈ। (ਅਪ. ਅਨੁ. ੧੨੪)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਸੁਭਾਵਿਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਤਦ ਤਾਈਂ ਅੱਛੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰੇ ਜਦ ਤਾਈਂ ਕਿ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਪਰ ਇੱਕ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਯਾਨੀ ਝੱਟ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਜੋਗੀ-ਰਾਜ ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਉਹੀ ਉਸਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਦੇ ਮਨ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਉੱਪਰ ਕਹੇ ਪੰਦਰਾਂ ਅੰਗ ਰਾਜ-ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਯਾਨੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ (ਉਲਟ) ਹਨ-ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜਗਤ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਉਸ ਭਗਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਬਿਨਾਂ ਯਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਮਨੁੱਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਭੀ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਖੁਦ ਆਪ ਤਾਂ (ਅ+ਮਨ) ਅਮਨ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ 'ਇਹ ਮੇਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਹੈ' ਇਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦਾ। (ਛਾਂ: ਉ:)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਜਿਉਂ ਗੱਡੀ ਜਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਬੈਲ ਜਾਂ ਘੋੜੇ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਲਾਏ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਾਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਰਸਤੇ ਪਾ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੁਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਭੀ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਰੂਪ ਸਾਰਥੀ ਦੁਆਰਾ (ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਯਤਨ ਬਿਨਾਂ ਹੀ) ਆਪਣੇ-ਆਪ ਸਾਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਉਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅੰਧੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਂ ਪਾਸ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਬਸਤ੍ਰ ਆਦਿਕ ਨੂੰ 'ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ ਯਾ ਕਿਤੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ' ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਭੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ, ਆਸਣ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਅਸਥਾਨ ਪਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਉਂ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੇਹ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਆਪਣੇ ਅਸ਼ਰੀਰੀ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

(ਭਾਗ: ਸ:)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕਹੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਅਤਮੰਤ ਗੂੜ੍ਹ 'ਆਤਮ-ਇਸਥਿਤੀ' ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖੋ-

ਜਿਉਂ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁਰਸ਼, ਆਪਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਜਗਾਉਣ ਪਰ 'ਜੋਗੀ' ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾ-ਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਯੋ: ਵਾ:)

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਉੱਪਰਲੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਜੋਗੀ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਜਾਗ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭੇਦ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਦ ਸਿਰਫ ਚਿੱਤ ਦੀ ਵਿਸ਼੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵੱਧ-ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਚਿੱਤ ਵਿਸ਼੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਵੱਧ-ਘੱਟ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਪ੍ਰਤੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਜੋਗੀ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਸੱਤ (7) ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ

ਕਲਾਣ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਏ ਜੋਗੀ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ (ਅਵਸਥਾਵਾਂ) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਵਸਿਸ਼ਟ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ—

1. ਸ਼ੁੱਭ ਇੱਛਾ 2. ਵਿਚਾਰਨਾ 3. ਤਨੁ-ਮਾਨਸਾ 4. ਯਤ੍ਨਪੱਤੀ
5. ਅਸੰਸਕਤੀ 6. ਪਦਾਰਥਾਭਾਵਨੀ 7. ਤੁਰੀਯ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਜਗਤਸੂ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਚੌਥੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚੌਥੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਜੋਗੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬ੍ਰਹਮਵਿਤ', ਪੰਜਵੀਂ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਵਰ', ਛੇਵੀਂ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬ੍ਰਹਮਵਿਦ ਵਰੀਯਾਨ' ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬ੍ਰਹਮਵਿਦਵਰਿਸ਼ਠ' ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਥੀ ਭੂਮਿਕਾ (ਸਤ੍ਰਪੱਤੀ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਤਵੀਂ (ਤੁਰੀਯ) ਤੱਕ ਜਿੰਨੀ-ਜਿੰਨੀ ਚਿੱਤ ਦੀ ਆਪਣੇ 'ਸੂਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਓਨੀ-ਓਨੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਭੀ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਿੱਥੋਂ? ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਖਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਚਿੱਤ ਵੈਰਾਗ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀ ਆਖਰੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਭੀ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ 'ਵਾਸ਼ਨਾ' ਦਾ ਨਾ ਜਾਗਣਾ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਆਖਰੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭੀ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਹੱਦ ਹੈ ਅਤੇ ਲੀਨ ਹੋਈਆਂ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਯਾਨੀ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ 'ਸੰਸਕਾਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋਣੇ', ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ।

(ਵਿਵੇਕ ਬੂ: ੪: ੪੨੫)

ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਤਿੰਨ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਿਲੱਛਣ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਚਿੱਤ'

ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨ ਹੁੰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ* ਯਾਨੀ ਸ਼ਰੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਭੀ ਜੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਸੰਨਯਾਸੀ ਹੀ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗ੍ਰਿਹਯਥ' ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਵਾਸਤੇ ਸੰਨਯਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵੀ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਚੌਥੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਾਲੇ ਲਈ ਭੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੀ ਹੈ।

ਯਾਗਯਵਲਕ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਤੱਤ੍ਵ-ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਭੀ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਖਾਤਰ ਸੰਨਯਾਸ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਦੇਖੋ। ਸੰਨਯਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਭੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਵਾਸਤੇ ਸੰਨਯਾਸ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਕੰਮ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸਭ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ**। ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੱਤਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਤੱਕ ਮੁਕਤੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨ ਅਵਸਥਾ ਜੋ ਕਿ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ।

ਪੰਜਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਜੋਗੀ, ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚੋਂ

* ਸੱਚਾ ਸੰਨਯਾਸੀ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਪੁਰਖ ਜਾਣ ਭੁੱਝ ਕੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਫਲ ਬਿੱਛ ਨਾਲੋਂ ਆਪੇ ਹੀ ਟੁੱਟ ਕੇ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੜਦੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ, ਕਿਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ?

** ਅਤਯੰਤ ਗੂੜ੍ਹੀ ਲਗਨ ਕਰਕੇ ਚਿੱਤ ਬਾਹਰ-ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਹਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਉਹ ਸੰਨਯਾਸੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਗਨ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਖੁਦ ਹੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਛੇਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਜੋਗੀ, ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਗਾਉਣ ਪਰ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੂੜ੍ਹ ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ ਹੈ। ਸੱਤਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ (ਤੁਰੀਯ) ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਹੋਇਆ ਜੋਗੀ ਨਾ ਆਪ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜਗਾਉਣ ਪਰ ਹੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ, ਅਨੰਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨਤਾ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਹਾਂ! ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਸੰਗਤਾ' ਦੇ ਬੋਧ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਨੂੰ ਭੀ ਸਭ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੁੱਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। 'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਬਿਬੇਕ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ-

ਪੰਜਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਜਿਸਦੇ ਸਭ ਭੇਦ ਰੂਪ ਅੰਸ਼ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਯਾਨੀ ਸ਼ਾਰੀਰਕ ਨਿਰਬਾਹ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ-ਅੰਤਰਮੁਖ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਨਿੰਦਾਲੂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ ਜੋਗੀ, ਅਗਲੀ ਗੂੜ੍ਹ ਸੁਸ਼ੁਪਤੀ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੱਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਅਸੱਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਹੰਕਾਰ ਯੁਕਤ ਨਹੀਂ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮੰਨਣ ਰਹਿਤ ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਪੁਰਸ਼, ਦ੍ਵੈਤ ਅਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਦ੍ਵੈਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਬੱਤ੍ਰ, ਸਮ-ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਤੇ ਦ੍ਵੈਤ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਘੜੇ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਉਹ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਅੰਦਰੋਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਖਾਲੀ (ਸੰਕਲਪ ਸ਼ੂਨ) ਹੈ।

ਗੂੜ੍ਹ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜੋਗੀ, ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪਦਾਰਥ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਘੜੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਾਹਰੋਂ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸ਼ੁਨ ਹੈ। ਸੂਯੇ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਸੂਰੂਪ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਮਨ-ਮਗਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਾਹਰ-ਭੀਤਰ ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਘੜੇ ਦੇ ਸਮਾਨ, ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀ ਬਾਹਰੋਂ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪੂਰਨਤਾਈ ਹੈ।

ਤੁਰੀਯ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋਗੀ ਤਾਂ ਜਾਗਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੱਥਯ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੱਥਯ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਰੱਥਯ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨੰਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਭੀ ਹੈ-

ਪੇਟ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮਰੀਜ਼ ਕਿਸੇ ਵੈਦ ਪਾਸ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਟ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਖਾਤਰ ਜਲਾਬ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਵੈਦ ਦੇ ਕਹੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਦ ਪੰਜ ਸੱਤ ਦਸਤ ਆ ਚੁੱਕੇ ਤਦ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਉਹ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਸਣ ਪਰ ਅਨੰਦ ਪੂਰਬਕ ਆ ਬੈਠਾ। ਦੂਜਾ ਆਲਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਭਿਨਭਿਨਾਹਟ ਅਤੇ ਦੁਰਗੰਧੀ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਵਾਲਾ 'ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ' ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਵਾਲਾ ਸੰਨਯਾਸੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਬੇਖਬਰ ਯਾਨੀ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ੁਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ, ਸ਼ੋਕ, ਮੋਹ, ਜਰਾ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਪੁੱਤ੍ਰ, ਧਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹਟ ਕੇ ਭਿੱਛਿਆ ਬ੍ਰਿਤੀ ਕਰਦੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।

(ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: ੩।੫।੧)

ਉਸ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਵੈਦ-ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ, ਯੱਗ,

ਦਾਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ-ਤਪ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੁਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮ-ਲੋਕ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਿਆਗੀ ਪੁਰਸ਼, ਸਭ ਕੁੱਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਯਾਨੀ ਸੰਨਯਾਸੀ (ਸਾਧੂ) ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ*।

(ਬ੍ਰਿਹ: ਉ: 8।8।22)

ਵੇਦਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੋ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸੂਰੂਪ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ 'ਸੱਚਿਦਾਨੰਦਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਮੈਂ ਹਾਂ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਕ-ਰਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

'ਬ੍ਰਹਮ-ਤੱਤ੍ਵ' ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਜੇ ਫੇਰ ਭੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਯਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਕਿ ਹਾਲਾਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਤੱਤ੍ਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਵਿ: ਚੂ: 8: 883)

ਸਿੱਖਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭੀ ਕਿਹਾ ਹੈ-

ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੁਆਰਾ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਕਿ੍ਤ-ਕ੍ਰਿਤ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਤੱਵਜ਼ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਰਤੱਵਜ਼ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਤੱਤ੍ਵਵਿਤ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿ੍ਤ-ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਮਹਾਂ-ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋਇਆ, ਵੱਡੇ ਭਾਰੀ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭੀ ਚਲਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਯਾਨੀ ਆਪਣੀ ਅਚੱਲ ਇਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-

ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਈ ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਜੋ ਅਨੰਤ ਅਨੰਦ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਜੋਗੀ 'ਭਗਵਤ ਸੂਰੂਪ' ਤੋਂ ਚਲਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਗੀ: ਅ: ੬: ੨੧)

* ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਤਮ ਇਸਥਿਤੀ ਤਦ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਨਯਾਸੀ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਯਤਾ ਕੱਢਣੀ ਹੈ ਚਾਹੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਕੇ ਕਾਢ ਦੇਵੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ। ਚਿੱਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡੇ ਬਿਨਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਚਾਹੇ ਸੰਨਯਾਸੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ।

ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਜਿਸ ਲਾਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਸਤੋਂ ਅਧਿਕ ਦੂਜਾ ਕੁੱਝ ਭੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਇਆ, ਵੱਡੇ ਭਾਰੀ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭੀ ਚਲਾਇਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਗੀ: ਅ: ੬ ਸ਼: ੨੨)

ਅਲੌਕਿਕ ਮਸਤੀ

ਜਿਸ 'ਅਚੱਲ ਪਰਮਾਨੰਦ ਇਸਥਿਤੀ' ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਦਾ ਨਾਮ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਦਾ ਰਸਿਕ 'ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ' ਅਜਿਹਾ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਤਰਾਮ-ਚੜ੍ਹਾ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰੀ ਰਸ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੱਖਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਮਲ (ਨਸ਼ਾ) ਉਤਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ-

ਹਰਿ ਰਸੁ ਪੀਵਤ ਸਦ ਹੀ ਰਾਤਾ॥ ਆਨ ਰਸਾ ਖਿਨ ਮਹਿ ਲਹਿ ਜਾਤਾ॥
 ਹਰਿ ਰਸ ਕੇ ਮਾਤੇ ਮਨਿ ਸਦਾ ਅਨੰਦ॥ ਆਨ ਰਸਾ ਮਹਿ ਵਿਆਪੈ ਚਿੰਦ॥
 ਹਰਿ ਰਸੁ ਪੀਵੈ ਅਲਮਸਤੁ ਮਤਵਾਰਾ॥ ਆਨ ਰਸਾ ਸਭਿ ਹੋਛੇ ਰੇ॥ ਰਹਾਉ॥
 ਹਰਿ ਰਸ ਕੀ ਕੀਮਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥ ਹਰਿ ਰਸੁ ਸਾਧੂ ਹਾਟਿ ਸਮਾਇ॥
 ਲਾਖ ਕਰੋਗੀ ਮਿਲੈ ਨ ਕੇਹ॥ ਜਿਸਹਿ ਪਰਾਪਤਿ ਤਿਸ ਹੀ ਦੇਹਿ॥
 ਨਾਨਕ ਚਾਖਿ ਭਏ ਬਿਸਮਾਦੁ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਆਇਆ ਸਾਦੁ॥
 ਈਤ ਉਤ ਕਤ ਛੋਡਿ ਨ ਜਾਇ॥ ਨਾਨਕ ਗੀਧਾ ਹਰਿ ਰਸ ਮਾਹਿ॥

(ਅੰਗ ੩੭੭)

ਮਾਈ ਹੀ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਤਵਾਰੇ॥
 ਪੇਖਿ ਦਇਆਲ ਅਨੰਦ ਸੁਖ ਪੂਰਨ ਹਰਿ ਰਸਿ ਰਖਿਓ ਖੁਮਾਰੇ॥ ਰਹਾਉ॥
 ਨਿਰਮਲ ਭਏ ਉਜਲ ਜਸੁ ਗਾਵਤ ਬਹੁਰਿ ਨ ਹੋਵਤ ਕਾਰੇ॥

(ਅੰਗ ੧੨੨੫)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਤਰਿ ਸਹਜੁ ਹੈ ਮਨੁ ਚੜਿਆ ਦਸਵੇ ਆਕਾਸਿ॥
 ਤਿਥੈ ਉੱਘ ਨ ਭੁਖ ਹੈ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਸੁਖ ਵਾਸੁ॥
 ਨਾਨਕ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਵਿਆਪਤ ਨਹੀ ਜਿਥੈ ਆਤਮ ਰਾਮ ਪ੍ਰਗਾਸੁ॥

(ਅੰਗ ੧੪੧੪)

ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਮਤਾ ਪੂਰਬਕ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਸਾਜਨੁ ਦੁਸਟੁ ਜਾਕੈ ਏਕ ਸਮਾਨੈ॥ ਜੇਤਾ ਬੋਲਣੁ ਤੇਤਾ ਗਿਆਨੈ॥
ਜੇਤਾ ਸੁਨਣਾ ਤੇਤਾ ਨਾਮੁ॥ ਜੇਤਾ ਪੇਖਣੁ ਤੇਤਾ ਧਿਆਨੁ॥
ਸਹਜੇ ਜਾਗਣੁ ਸਹਜੇ ਸੋਇ॥ ਸਹਜੇ ਹੋਤਾ ਜਾਇ ਸੁ ਹੋਇ॥
ਸਹਜਿ ਬੈਰਾਗੁ ਸਹਜੇ ਹੀ ਹਸਨਾ॥ ਸਹਜੇ ਚੂਪੁ ਸਹਜੇ ਹੀ ਜਪਨਾ॥
ਸਹਜੇ ਭੋਜਨੁ ਸਹਜੇ ਭਾਉ॥ ਸਹਜੇ ਮਿਟਿਓ ਸਗਲੁ ਦੁਰਾਉ॥
ਸਹਜੇ ਹੋਆ ਸਾਧੂ ਸੰਗੁ॥ ਸਹਜਿ ਮਿਲਿਓ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਸੰਗੁ॥

(ਐਂਗ ੨੩੬)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਸਦੀ ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ* ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸੰਗ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਸਤੂ ਹੀ ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੂਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਵੱਧ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਇੱਕ-ਰਸ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਂ-ਰਸ ਦੇ ਸ਼੍ਰਾਵ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ, ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰਾਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਰਸ (ਛੂਛੇ ਮਦ) ਹਨ। ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬੋਥੀਆਂ (ਬੇ-ਰਸੀਆਂ) ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਦ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-

ਨਿਝਰ ਧਾਰ ਚੁਐ ਅਤਿ ਨਿਰਮਲ ਇਹ ਰਸ ਮਨੁਆ ਰਾਤੋ ਰੇ॥
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਸਗਲੇ ਮਦ ਛੂਛੇ ਇਹੇ ਮਹਾ ਰਸੁ ਸਾਚੇ ਰੇ॥

(ਐਂਗ ੯੬੯)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਜੋਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਯਾਨੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸਦੈਵੀ ਮਦ (ਨਸ਼ਾ) ਦੀ ਮਸਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੈ ਤਦ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਮਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਦੇ ਭੀ ਹੋਰ ਤੁੱਛ ਮਦਾਂ

* ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਸ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮ ਸੂਰੂਪ' ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੇ ਰਸ ਚੱਖਣ ਲਈ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਦ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਉੱਤਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਇੱਕ ਰਸ ਚੜ੍ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਜਦ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸੁੱਝਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਖ਼ਬਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨ ਨਿਕਲਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ—

ਅਉਧੂ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਮਤਵਾਰਾ॥

ਉਨਮਦ ਚਵਾ ਮਦਨ ਰਸੁ ਚਾਖਿਆ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਭਇਆ ਉਜਿਆਰਾ॥

ਪ੍ਰਗਟ ਪ੍ਰਗਾਸ ਗਿਆਨ ਗੁਰ ਗੰਮਿਤ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸੁਧਿ ਪਾਈ॥

ਦਾਸੁ ਕਬੀਰੁ ਤਾਸੁ ਮਦ ਮਾਤਾ ਉਚਕਿ ਨ ਕਬਹੂ ਜਾਈ॥

(ਅੰਗ ੯੬੯)

ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸੁੱਝਦੀ। ਇੱਕ ਆਤਮਾ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹਰ ਤਰਫ ਪੂਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਜਦ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ-ਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਹਾਂ-ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਭੁੱਬੇ ਹੋਏ ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਕਿਸ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਵਾਚਯ (ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਯਾਨੀ ਨਾ ਕਥਨ ਯੋਗ) ਪਦ ਹੈ, ਉਹ ਤੱਤ੍ਵਵੇਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ 'ਸੂਰੂਪ' ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਜਿਤਨਾ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤ ਹੈ, ਸੁਪਨ ਪ੍ਰਪੰਚ ਅਥਵਾ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦੀ ਵਾਂਗੂੰ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂ, ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੋ ਇਹ ਜਗਤ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੀ ਹੈ।

ਪਿਆਰੇ ਵਿਜੋਗੀ! ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਦੀ ਅਚੱਲ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਤੂੰ ਜਾਨਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਸਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਤੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਤੂੰ ਹੀ ਇਸ 'ਅਚੱਲ ਇਸਥਿਤੀ' ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਬਨ-ਜੋ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਅਤੇ ਜਿਤਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਭੀ, ਕੀ ਅਚੱਲ ਇਸਥਿਤੀ ਹੋਣੀ,

ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਵਸਥਾ ਹੈ? ਅਥਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬਚਨ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ?

ਉੱਤਰ-ਨਹੀਂ! ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲੱਛਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬਚਨ, ਵਿਜੋਗੀ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਯਾ ਸ਼੍ਰਵਣ ਦੀ ਜਗ੍ਯਾਸਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਤਥਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹਨ ਯਾਨੀ ਚਿੱਤ ਨੂੰ 'ਅਚੱਲ' ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ'-'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦੇ ਮਤਲਬ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਜੋ ਆਪਣਾ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ, ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਚਨ, ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਹੋਰ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲੱਛਣ ਬੇਧ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਅਭੇਦ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤਾ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਥਨ ਤੋਂ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਆਪਣੇ ਹੀ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਰੂਪ ਜੋ ਵਿਜੋਗੀ ਨੇ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਗ੍ਯਾਸਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਅੰਤਹਕਰਣ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜੋ 'ਨਿਰਵਿਕਾਰ' ਪਦ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਅਚੱਲ' ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਹੀ ਇਸ ਦਾ ਤਾਤਪਰਯ ਹੈ।

ਜਿਸਦੀ ਚਿੱਤ ਬ੍ਰਿਤੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਯਾ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਵਣ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਬਦੋਬਦੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਵਿੱਚ ਟਿਕਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਵਿਜੋਗੀ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਵਣ ਕਰਕੇ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਕੁੱਝ ਭੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ) ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅਧਯਾਰੋਪ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਤਯੰਤ ਨਿਰਮਲ ਆਪਣੇ 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਵਿਜੋਗੀ ਤਾਂ ਟਿਕਿਆ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਦ ਭੀ ਅਨੇਕ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਬਕ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਾਲਾਂ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਚਿੱਤ-ਬ੍ਰਿਤੀ, ਗੁਰੂ ਬਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚਿੱਤ ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰੈਤ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰੈਤ ਆਦਿ ਕੋਈ ਭੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਵਿਧੀ-ਨਿਸ਼ੇਧ ਦਾ ਭੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਵ (ਨਿਰਵਿਕਾਰ) ਸ਼ੁਰੂਪ 'ਬ੍ਰਹਮ'

ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਵਿਜੇਗੀ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਬੇ-ਖ਼ਬਰ ਹੋ ਜਿਉਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਉਦੇ ਹੋਣ ਪਰ, ਰਾਤੀ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਭੀ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਰਾਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਹਿ ਗਿਆ ਯਾਨੀ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤੂ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਬੁਲਾਉਣ ਪਰ ਭੀ ਵਿਜੇਗੀ ਦਾ ਚਿੱਤ, ਅਥਾਹ ਅਨੰਦ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਆਖ਼ਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਯਤਨ ਪੂਰਬਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਅਤੇ ਨੇੜਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਉਂ ਬੋਲਿਆ-

ਵਿਜੇਗੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ

ਗੁਰੂਦੇਵ! ਆਪ ਜੀ ਦੇ 'ਅਲੌਕਿਕ ਸੂਰੂਪ' ਨੂੰ ਕੌੜਾਂ ਬਾਰ ਪ੍ਰਣਾਮ! ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰੂਪੀ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗ ਨਾਲ ਤੜਪਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਭੈ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕਿਤੇ ਮਾਲੂਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਯਾਨੀ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰੂਪੀ ਸੱਪ ਨੇ ਡੰਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਸ਼ਬ ਹਾਂ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਅਣਹੋਇਆ ਹੀ ਭਾਸਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ, ਉਸ ਅਗਿਆਨਮਈ ਗੂੜ੍ਹ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਜਗਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਯਾਨੀ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਅਤੀ ਸੁਖੀ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂਦੇਵ! ਮੈਨੂੰ (ਚੱਕਵਰਤੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ) ਸੁਪਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਚੋਰਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰੂਪੀ ਮੋਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਅਤੀ ਭਯੰਕਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰੂਪੀ ਸ਼ੇਰ ਆਦਿ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ, ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਤੀ ਦੀਨ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਲਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਤੇ ਤੜਪਦੀ ਹਾਲਤ ਪਰ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇਵ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਯਾਨੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹਾਂ ਹੀ

(ਰਾਜਾ ਭਾਵ) ਨੂੰ ਪਲੰਘ ਪਰ ਬਿਰਾਜਿਆ ਹੋਇਆ (ਇਸ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ) ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਆਪ ਦਾ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਬਾਰ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ! ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ!! ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇਵ! ਮੈਂ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰੂਪੀ ਭੂਤ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਪਕ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਉਸ ਕਾਲਪਨਿਕ ਭੂਤ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ 'ਅਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰੂਪ' ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੀ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ!

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਸੁਖਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਵਉ॥

ਆਪਿ ਨ ਡਰਉ ਨ ਅਵਰ ਡਰਾਵਉ॥

(ਅੰਗ ੩੨੭)

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੭)

ਮੇਰੀ ਕਲਪੀ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਸਤਿਗੁਰੂ! ਨਾ ਮੇਰਾ ਕੁੱਛ ਬਿਗੜਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁੱਛ ਸਵਰਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸਰਬੱਤ ਪੂਰਨ, ਅਦੁਤੀਯ ਚੇਤਨ ਸੂਰੂਪ 'ਆਤਮਾ' 'ਮੈਂ' ਹੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਵਿੱਦਯਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਦੁਆਰਾ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਮੈਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਕੇ 'ਬੰਧਨ' ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ 'ਮੁਕਤ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਮਨ' ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ 'ਬੰਧਨ' ਅਤੇ 'ਮੁਕਤੀ' ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ 'ਮਨ' ਅਤੇ 'ਬਾਣੀ' ਤੋਂ ਅਤੀਤ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ 'ਅਚੱਲ ਵਸਤੂ' ਹਾਂ। ਅਜ (ਅਜਨਮਾ) ਅਤੇ ਅਮਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਯਾਨੀ ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਖਾਤਰ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। 'ਮੈਂ' ਜੋ ਅਕਹਿ ਵਸਤੂ ਹਾਂ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਵਿਸ਼ਯ ਹਾਂ। ਵੇਦ, ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪੁਰਾਣ, ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਅੰਜੀਲ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ

‘ਮੈਂ’ (ਸ਼ੁੱਧ ਮੈਂ ਯਾਨੀ ਆਤਮਾ) ਹੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਚਤ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ‘ਮੈਂ’ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਾਂ। ਜੇ ‘ਮੈਂ’ (ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਚਦਾ ਕੌਣ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਬਕ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਮੰਨਦਾ ਕੌਣ? ਹੇ ਅਨੰਦ! ਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ! ਇਹ ਸੁਸੰਵੇਦ ਦਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਬਾਣੀ (ਭਾਸ਼ਾ) ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਾਂ? ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਮਾਤ੍ਰ ਬਾਣੀ (ਭਾਸ਼ਾ) ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਿਵਾਏ ਗੁੰਗੇ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੋਂ, ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਤੁਲਨਾ ਦੇਵਾਂ?

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਗੁੰਗੇ ਗੁੜ ਖਾਇਆ ਪੂਛੇ ਤੇ ਕਿਆ ਕਹੀਐ॥

(ਅੰਗ ੩੩੭)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਚਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਜੋਗੀ ਕਿਸੇ ਅਨੰਦਘਨ, ਨਿਰਵਿਕਲਪ, ਪੂਰਨ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵਿਜੋਗੀ, ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਖਬਰ ਹੋ ਗਿਆ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਜੁਦਾ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹਟ ਗਈ ਯਾਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ‘ਮੈਂ’ ਹੀ ਸਭ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਅਚੱਲ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਦੀ ਭੀ, ਸ਼ਰੀਰ ਯੁਕਤ ਜਿਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਰੱਥਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੱਥਧ ਭੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਰੱਥਧ ਭੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਜੇ ਸ਼ਰੀਰ ਆਪ ਹੀ ਸੁਪਨ ਪ੍ਰਪੰਚ ਤਥਾ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਕਲਪਿਤ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਰੱਥਧ ਕੀ? ਤਾਂ ਭੀ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੀ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਤੋਖ ਲਈ ਇਉਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਪ੍ਰਾਰੱਥਧ ਦੁਆਰਾ ਹਰਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਆਤਮਾ’ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ੂਨ ‘ਅਮਰ ਵਸਤੂ’ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਕਿੱਥੇ? ਯਾਨੀ ‘ਆਤਮਾ’ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੰਸਾਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ‘ਅਕਹਿ ਵਸਤੂ’ ਨੂੰ ਹੀ

‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਅਤੇ ‘ਸੰਸਾਰ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਹਨ—ਇੱਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦੋ ਨਾਮ ਹਨ। ਉਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨੰਦਘਨ ਸੂਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਵਿਜੋਗੀ, ਆਪ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ‘ਪੂਰਨ ਪਦ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਯਾਨੀ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਗਿਆ—

ਸਭ ਕਿਛੁ ਆਪੇ ਆਪਿ ਹੈ ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ॥ (ਅੰਗ ੩੯)

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਤੂੰਹੈ ਪਸਰਿਆ ਪਾਸਾਰੁ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਭਰਮੁ ਕਾਟਿਆ ਸਗਲ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ॥ (ਅੰਗ ੫੧)

ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਦੂਸਰ ਹੋਆ ਨ ਹੋਗੁ॥ (ਅੰਗ ੨੫੧)

ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ ਜੋ ਗੁਪਤ ਰਹਿ ਸ੍ਰ ਸਕਤੀ ਨਾਮ ਰੂਪ॥

ਕਰਤਾ ਹੋਇ ਵਿਪਰੀਤ ਨ ਅਚਲ ਸ੍ਰਭਾਵ ਅਨੂਪ॥ ੧॥

ਅਭੂਲ ਹੋਤ ਭੀ ਅਪਨੀ ਭੂਲ ਖੋਜ ਸੀ ਕਰੇ॥

ਗੋਚਰ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਤਥਾ ਅਗੋਚਰ ਉਭੇ ਪਰੇ॥ ੨॥

ਅਸ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸੁ ਆਤਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ॥

ਕਹੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਬਿਲਾਸ ਜਿਮ ਨਹੀਂ ਰੀਤ ਕੋ ਬੀਯ॥ ੩॥

੫

ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਕਰਣ

✽ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ✽

ਪ੍ਰੇਮ ਹੀਨ ਕਬ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰੇਮ ਜੁ ਰੂਪ।
ਤਜ ਇੱਛਾ ਜਬ ਲਗਨ ਏਕ, ਹੋਇ ਛਿਨ ਪ੍ਰਭ ਸਰੂਪ॥੧॥

ਸੋਚਤ ਕਿਆ ਮਨ ਪਗਲੇ, ਉਸ ਗੰਝਨ ਕਾ ਨਿਮਿੱਤ।
ਪ੍ਰੇਮ ਅਗਨ ਮੇਂ ਕੂਦ ਝੱਟ, ਜਿਉਂ ਦੀਪ ਪਤੰਗ ਮਿੱਤ॥੨॥

ਪ੍ਰੇਮੀ ਚਿੱਤ ਜੁ ਬਚਨ ਚਹੇ, ਕਈ ਗੀਤ ਸੇ ਯਾਰ।
ਏਕ ਫੁਰੇ ਨ ਨਮਸਕਾਰ, ਦੇਖਤ ਰਹੇ ਪਿਆਰ॥੩॥

ਅਚਰਜ ਗੀਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ, ਮਨ ਬਾਣੀ ਨ ਸਰੀਰ।
ਰਹੇ ਸੁ ਪ੍ਰੀਤਮ ਏਕ ਹੀ, ਬਿਰ ਸੁਭਾਵ ਗੰਭੀਰ॥੪॥

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ! ਸੁਣ ਲਿਆ ਹੈ ਵਿਜੋਗੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ 'ਆਤਮਾ'-'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਲਗਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਾਰਾ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ, ਉਹ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ !!

ਬਿਰਹ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ! ਤੇਰੀ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ? ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ? ਤੂੰ ਠੰਢੇ-ਠੰਢੇ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਹੈਂ। ਤੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਦੇ ਨੇੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਸੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ। ਬੋਲਦਾ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈਂ। ਖਾਂਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸੌਂਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਤੜਫਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ, ਤੂੰ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਸ਼ਰੀਰਕ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬੇਦਿਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਰਜ਼ ਤੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਖਰੀਦ ਲਈ ਹੈ ? ਤੂੰ ਕਿਸ ਦੇ ਤੀਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ?

ਹਰਿਸਿਮਰਨ - (ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ) ਵਾਹਿਗੁਰੂ ! ਗੋਵਿੰਦ !! ਨਾਰਾਇਣ !!!

ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਨੇੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪਰਲ-ਪਰਲ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜੋ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਦਿਲ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਛਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੈਦ ਨੇ ਨਸ਼ਤਰ (ਤਿੱਖੇ ਔਜ਼ਾਰ) ਨਾਲ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।

ਸੰਤ - (ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬਗਲ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ) ਹਰਿਸਿਮਰਨ ! ਦੱਸ, ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਦੁੱਖ ਹੈ ? ਜਿਸ ਭੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਚਿੱਤ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦੱਸ ! ਮੈਂ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰੀ ਉਸ ਚਾਹ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਖਾਤਰ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।

ਹਰਿਸਿਮਰਨ -

ਸੋ ਕਤ ਜਾਨੈ ਪੀਰ ਪਰਾਈ॥ ਜਾ ਕੈ ਅੰਤਰਿ ਦਰਦੁ ਨਾ ਪਾਈ॥

(ਅੰਗ ੭੯੩)

ਸੰਤ-ਪਿਆਰੇ! ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੀੜਾ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੱਛਣ, ਮੇਰੇ ਜ਼ਖਮ ਦੇ ਦਰਦ ਵਾਂਗੂੰ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਦਵਾਈ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇਂ!

ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਆਪਣੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਮੁਸਕਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾ, ਮੱਥੇ ਪਰ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਰੂਪੀ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ, ਕੁੱਝ ਧੀਰਜ ਰੂਪੀ ਉੱਚੀ ਬਰੇਤੀ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਬੋਝਾ ਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਪੈਰਾਂ ਪਰ ਖਲੋ ਕੇ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਤੱਕਦੇ ਨੂੰ ਕਿਨਾਰਾ ਦਿਖਣ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਫਿਰ ਪੈਰ ਉਖਾੜ ਕੇ ਰੋੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ-ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਸ ਰੱਖ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮਨ ਵਾਂਛਤ ਵਸਤੂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਿਆਰੇ ਦੱਸ ਤਾਂ ਸਹੀ ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣਿਆ ਹੈ? ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਉਹ ਖੁਹਿਸ਼ ਹੀ ਮਿਟ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਥਵਾ ਕੋਈ ਨਿੱਤ (ਸਦਾ) ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਤੇਰਾ ਮਨ ਚੁਰਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਪਾਇ ਮੈਂ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਤੀ ਆਨੰਦਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਕੁੱਝ ਆਖ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਤੇਰੇ ਥੱਲੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਹਰਿਸਿਮਰਨ-ਮਹਾਰਾਜ! ਮੇਰਾ ਮਿੱਤ੍ਰ 'ਵਿਜੋਗੀ' ਜੋ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ 'ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਕਰਨਾ ਸੀ, ਸੋ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਚਨ ਕਿਤਨੇ ਮਧੁਰ ਹਨ ਜੋ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਚਿੱਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਰੰਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਭੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੰਗ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਲਿਵ ਵਾਲਾ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਅਫਸੋਸ! ਮੈਂ ਅਭਾਗਾ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਗੋਤੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਲ ਵਾਂਗੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੀ ਨਿਰਲੋਪ ਰਹਿਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਵਿਹਾਰਕ ਅਨੁਕੂਲਤਾ-ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਸਪਰਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕੀ ਉਸ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮੈਨੂੰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ? ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਜਾਣ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਤੜਪ ਵਧਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਖਰਚੇ ਹੋਂ। ਮੈਂ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਿਪਾਲੂ ਮਹਾਰਾਜ! ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਮਿਲਾਪ ਰੂਪੀ ਜਲ ਬਰਸਾਉ। ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਉ। ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਸੰਤ-ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਇਹ ਬਿਰਹ ਅਗਨੀ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਉਸਤਤੀ ਦੇ ਜੋਗ ਹੈ। ਅਣਜਾਣ ਲੋਕ ਹੀ ਇਸ ਬਿਰਹ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਗਨੀ ਕਿਸੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਜੁਲਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ ਯਾਨੀ ਇਸਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅਚੱਲ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨਿਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਵਿਜੋਗ ਨਾਲ ਕਦੇ ਤੜਫਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਬਾਦ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਸਮਝੋ ਬੇ-ਰੋਣਕੀ ਮਸਾਣ ਭੂਮੀ ਹੋ-

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ॥

ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ॥

(ਅੰਗ ੧੩੭੯)

ਇਹ 'ਬਿਰਹ', ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਦੀਪਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਤੀਲੇ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਲੈਂਪ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਬੱਤੀ ਸੀਖਣ (ਚੁੱਕਣ) ਵਾਲੀ ਫਿਰਕੀ ਨਾਲ ਬੱਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦੇਈਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ 'ਬਿਰਹ' ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, ਬਿਰਹ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪੂਰਬਲੇ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ, ਸੁੰਦਰ, ਨਿਰੋਗ ਦੇਹ, ਵਿਦਯਾ ਸੰਪੰਨ, ਚਤੁਰ, ਗੁਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ-ਇਸ ਕਾਮ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਧ ਰਹਿਣ

ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਬਿਰਹ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੜਪ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—

ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਦੇਹ॥

ਵਿਰਲੇ ਕੋਈ ਪਾਈਅਨਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ॥ (ਅੰਗ ੧੩੮੨)

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਯਤਨ ਕਰੇ, ਸਭ ਨਿਸਫਲ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੇ ਦੇਕੇ ਮਸਤਾਨਾ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਬੱਚਾ, ਯੁਵਾ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਥਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ਕੋਈ ਭੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਨੇ ਭੀ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਆਲਾ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਲਾਇਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਭੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਇਹ ਪਿਆਲਾ ਦੇ ਦੇਵੇ—

ਆਪਣਾ ਲਾਇਆ ਪਿਰਮੁ ਨ ਲਗਈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ॥

ਦੇਹੁ ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ ਜੇ ਭਾਵੈ ਤੇ ਦੇਇ॥

(ਅੰਗ ੧੩੮੮)

ਕਬੀਰ ਬਿਰਹੁ ਭੁਯੰਗਮੁ ਮਨਿ ਬਸੈ ਮੰਤ੍ਰੁ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ॥

ਰਾਮ ਬਿਓਗੀ ਨ ਜੀਐ ਜੀਐ ਤ ਬਉਰਾ ਹੋਇ॥ (ਅੰਗ ੧੩੯੮)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਰਹ ਰੂਪੀ ਸੱਪ, ਜਿਸ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੜਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਹ ਕਿਸੇ ਭੀ ਮੰਤ੍ਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਭੀ ਵਸਤੂ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਆਪ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਯਾਨੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ, ਬਿਰਹੀ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕਦੇ ਜੀ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਰਸ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਤੜਪ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਸੰਸਾਰਕ ਰੰਗ ਤਾਂ ਇਸ ਪਰ ਚੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਇਹ ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਬਿਰਹ ਦਾ ਅਭਾਵ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ

ਸਦਾ ਹੀ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਸਦਾ ਅਮਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਬਉਲਾ (ਪਾਗਲ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ ਰਸ ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਚਿੱਤ, ਵਿਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ (ਬਾਹਰ) ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਇਹ ਜੋ 'ਬਿਰਹ' ਰੂਪੀ ਸੱਪ, ਤੇਨੂੰ ਕੱਟ-ਕੱਟ ਖਾਂਦਾ ਅਤੇ ਛਿੰਨ ਭਰ ਭੀ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਟਿਕਣ ਦਿੰਦਾ, ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਤੇਰੇ ਪਰ ਇਤਨਾ ਉਪਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ 'ਬਿਰਹ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਮਨ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਅਟਕ ਜਾਵੇ। ਤੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਰੰਬਾਰ ਤੜਫਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਲਦੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਬਿਰਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਦੇ ਭੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਮਿਲਾਪ, ਜਿਸ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ 'ਬਿਰਹ' ਹੈ ਹੀ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਨ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੜਪਿਆ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੁਰਭਾਗੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਜਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—

ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਪਿੰਜਰ ਮਹਿ ਬਿਰਹਾ ਨਹੀ ਸੋ ਪਿੰਜਰੁ ਛੈ ਜਾਰਿ॥

(ਅੰਗ ੮੯)

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਇਸਨੇ ਤੇਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਖਾੜ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪ ਐਧਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੋਈ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਟੋਏ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਬਾਰੰਬਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੱਲ ਹੀ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਚਾਰਾ ਕੀ ਕਰੇ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਨੇੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹੈ।

ਸ਼ੋਕਾ—ਕੀ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਉਪਾਇ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਨੇਤ੍ਰ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਧੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੀ ਕੁੱਝ ਕਮੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ?

ਉੱਤਰ—ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵੱਧ ਸਕਦੀ, ਇਸਦਾ ਇਲਾਜ ਭੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਬਿਰਹ' ਜਿਸਨੇ ਲਾਇਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਕੇ, ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਸੁਰਮਾ ਇਸਦੇ ਨੇੜ੍ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ

ਯਾਨੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤੱਕਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੱਧਾ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੱਲ ਹੀ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਸ! ਫਿਰ ਕੀ ਦੇਰੀ ਹੈ? ਕਾਮਲ ਮੁਰਸ਼ਦ (ਗੁਰੂ) ਰੂਪ 'ਮਲਾਹ', 'ਨੌਕਾ' (ਬੋਝੀ) ਨੂੰ ਪਾਰ ਲਾ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—

ਬਲਤੋ ਜਲਤੋ ਤਉਕਿਆ ਗੁਰ ਚੰਦਨੁ ਸੀਤਲਾਇਓ॥

ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੇਰਾ ਮਿਟਿ ਗਇਆ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਦੀਪਾਇਓ॥

ਪਾਵਕੁ ਸਾਗਰੁ ਗਹਰੋ ਚਰਿ ਸੰਤਨ ਨਾਵ ਤਰਾਇਓ॥ (ਐਂਗ ੨੪੧)

ਅੰਧਿਆਰੈ ਦੀਪਕ ਆਨਿ ਜਲਾਏ ਗੁਰ ਗਿਆਨਿ ਗੁਰੂ ਲਿਵ ਲਾਗੇ॥

ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰਾ ਬਿਨਸਿ ਬਿਨਾਸਿਓ ਘਰਿ ਵਸਤੁ ਲਹੀ ਮਨ ਜਾਗੇ॥

(ਐਂਗ ੧੭੨)

ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅੰਧ ਗੁਬਾਰਾ॥

(ਐਂਗ ੧੧੬)

ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਜਿਸਨੇ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਲਈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ ਯਾਨੀ ਇਸ ਨਿਤ ਤੜਪਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਹ ਕੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ, ਕੋਈ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਭੀ ਹਰਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਮਾ, ਤਾਰੇ, ਬਿਜਲੀ, ਮੇਘ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਯਮ ਆਦਿ ਦੇਵਤੇ, ਮਨੁੱਖ ਤਥਾ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਸਭ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮ ਪੂਰਬਕ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੋਈ ਭੀ ਚਰਾਚਰ (ਚਰ+ਅਚਰ) ਯਾਨੀ ਚੱਲ-ਅਚੱਲ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਨਾ ਕਰ ਸਕੇ—

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ॥

(ਐਂਗ ੧)

ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਕੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਤੜਪਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜ ਕੇ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਵੇਂ। ਨਾ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਉੱਪਰ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨ ਅਨੁਗ੍ਰਹ (ਕ੍ਰਿਪਾ) ਹੈ ਜੋ ਤੇਰੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ, ਉਸਨੇ

ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਕੀ, ਕੋਈ ਭੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜ਼ਰਾ ਭੀ ਹਰਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਚਤੁਰਾਈ ਕੁੱਝ ਸਵਾਰਦੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁਰਖਤਾਈ ਕੁੱਝ ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ-

ਨਾ ਕੋ ਚਤੁਰੁ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੂੜਾ॥ ਨਾ ਕੋ ਹੀਣੁ ਨਾਹੀ ਕੋ ਸੂਰਾ॥

ਜਿਤੁ ਕੋ ਲਾਇਆ ਤਿਤ ਹੀ ਲਾਗਾ॥ (ਅੰਗ ੨੩੮)

ਨਾ ਕੋ ਮੂਰਖੁ ਨਾ ਕੋ ਸਿਆਣਾ॥ ਵਰਤੈ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ॥

(ਅੰਗ ੮੮)

ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਸੋਈ ਹੂਆ॥ ਅਵਰੁ ਨ ਕਰਣੈ ਵਾਲਾ ਦੂਆ॥

(ਅੰਗ ੧੫੪)

ਏਕੋ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤੈ ਸਭ ਲੋਈ॥ ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭ ਓਪਤਿ ਹੋਈ॥

(ਅੰਗ ੨੨੩)

ਦਵਾਈ, ਬੂਟੀ, ਮੰਤ੍ਰ, ਜੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਆਦਿ ਕੋਈ ਭੀ ਉਪਾਇ, ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਬਿਨਾਂ ਅੱਖ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਤੇ ਮੀਚਣਾ ਤੱਕ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਤ੍ਰ, ਜੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਤੰਤ੍ਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਦਾ ਹੈ-

ਅਉਖਧ ਮੰਤ੍ਰ ਤੰਤ੍ਰ ਸਭਿ ਛਾਰੁ॥ ਕਰਣੈਹਾਰ ਰਿਦੇ ਮਹਿ ਧਾਰੁ॥

(ਅੰਗ ੧੯੬)

ਤਮਾਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕਾਠ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਗ-ਬ-ਰੋਗੇ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਰਕਤ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਜੀਵ ਪੁਤਲੀਆਂ ਦੀ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ 'ਇਉਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ'। ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਸਭ ਚਰਾਚਰ (ਚੱਲ-ਅਚੱਲ) ਸੰਸਾਰੀ ਦੇਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਦੇਹਾਂ ਕਾਠ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਦੀ ਡੋਰ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ 'ਮਰਜ਼ੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਾਵੇ'-

ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਕਹਾ ਕਰੈ ਬਪੁਰੀ ਖਿਲਾਵਨਹਾਰੇ ਜਾਨੈ॥

ਜੇਸਾ ਭੇਖੁ ਕਰਾਵੈ ਬਾਜੀਗਰੁ ਉਹ ਤੇਸੇ ਹੀ ਸਾਜੁ ਆਨੈ॥

(ਅੰਗ ੨੦੬)

ਜੇ ਇਹ ਜੀਵ ਆਪ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰੂਪ 'ਚ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੌਣ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ? ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਪਣੇ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਚੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਵੱਖਰੀ ਰਹੀ, ਕੋਈ ਜੀਵ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵਦਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਦੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਸੈਂਕੜੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਪਰ ਭੀ, ਹੁੰਦਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਤੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ—

ਜਤਨ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਕੇ ਕੀਏ ਦੁਖ ਕੇ ਕੀਓ ਨ ਕੋਇ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਹਰਿ ਭਾਵੈ ਸੋ ਹੋਇ॥

ਨਰ ਚਾਹਤ ਕਛੁ ਅਉਰ ਅਉਰੇ ਕੀ ਅਉਰੇ ਭਈ॥

ਚਿਤਵਤ ਰਹਿਓ ਨਗਉਰ ਨਾਨਕ ਫਾਸੀ ਗਲਿ ਪਰੀ॥ (ਅੰਗ ੧੪੨੮)

ਉਹ ਪਰੀਪੂਰਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲਾ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਤੇ ਧਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਭਗਤ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਸਤਕ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ ਖਾਤਰ, ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਤਜੁਗ ਵਿੱਚ ਬਾਵਨ, ਤ੍ਰੇਤੇ ਵਿੱਚ ਰਾਮ, ਦੁਆਪਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਲਜੁਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਸ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਭਵਿੱਖਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ ਭੀ ਹਾਲਾਂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਕੁੱਝ ਜਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਿੱਛੇ ਕੁੱਝ ਅਰਬਾਂ ਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਜਾਣੇ ਭੀ

ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ? ਕਾਠ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਨੂੰ ਕੀ ਖਬਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਨੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹਰਕਤ ਕਰਾਉਣੀ ਹੈ? ਮੋਟਰ, ਗੱਡੀ ਅਥਵਾ ਰਥ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ ਜੋ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਅੱਜ ਕਿੱਥੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰ ਪੈਣਾ ਹੈ?

ਅੱਜ, ਅੱਠ (8) ਮਹੀਨੇ ਬੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੇ ਭੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਨਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨਿਰਭੈ, ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ—

ਛਿਨ ਮਹਿ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਉ ਕਰਈ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਰਿ ਭਾਰੇ॥

ਗੀਤੇ ਭਰੇ ਭਰੇ ਸਖਨਾਵੈ ਯਹ ਤਾ ਕੋ ਬਿਵਹਾਰੇ॥ (ਅੰਗ ੫੩੭)

ਰਾਜਾਸ੍ਰਮ ਮਿਤਿ ਨਹੀ ਜਾਨੀ ਤੇਰੀ॥

ਤੇਰੇ ਸੰਤਨ ਕੀ ਹਉ ਚੇਰੀ॥ ਰਹਾਉ॥

ਹਸਤੋ ਜਾਇ ਸੁ ਰੋਵਤੁ ਆਵੈ ਰੋਵਤੁ ਜਾਇ ਸੁ ਹਸੈ॥

ਬਸਤੋ ਹੋਇ ਹੋਇ ਸੁ ਉਜਰੁ ਉਜਰੁ ਹੋਇ ਸੁ ਬਸੈ॥

ਜਲ ਤੇ ਥਲ ਕਰਿ ਥਲ ਤੇ ਕੂਆ ਕੂਪ ਤੇ ਮੇਰੁ ਕਰਾਵੈ॥

ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸਿ ਚਵਾਵੈ ਚਵੇ ਆਕਾਸਿ ਗਿਰਾਵੈ॥

ਭੇਖਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜੁ ਕਰਾਵੈ ਰਾਜਾ ਤੇ ਭੇਖਾਰੀ॥

ਖਲ ਮੂਰਖ ਤੇ ਪੰਡਿਤੁ ਕਰਿਥੋ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਮੁਗਧਾਰੀ॥

ਨਾਰੀ ਤੇ ਜੋ ਪੁਰਖੁ ਕਰਾਵੈ ਪੁਰਖਨ ਤੇ ਜੋ ਨਾਰੀ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਸਾਧੂ ਕੋ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਤਿਸੁ ਮੂਹਤਿ ਬਲਿਹਾਰੀ॥ (ਅੰਗ ੧੨੫੨)

ਸਿਆਨਪ ਕਾਹੂ ਕਾਮਿ ਨ ਆਤ॥

ਜੋ ਅਨਰੂਪਿਓ ਨਾਕੁਰਿ ਮੇਰੈ ਹੋਇ ਰਹੀ ਉਹ ਬਾਤ॥ (ਅੰਗ ੪੯੬)

ਕਹੁ ਮਾਨੁਖ ਤੇ ਕਿਆ ਹੋਇ ਆਵੈ॥ ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋਈ ਕਰਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੨੭੭)

ਮਤਾ ਕਰੈ ਪਛਮ ਕੈ ਤਾਈ ਪੂਰਬ ਹੀ ਲੈ ਜਾਤ॥

ਖਿਨ ਮਹਿ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਨਹਾਰਾ ਆਪਨ ਹਾਥਿ ਮਤਾਤ॥

(ਅੰਗ ੪੯੬)

ਜਿਉ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਨਚਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੨੭੮)

ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਣ

ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ'—

ਜੋ ਕਛੁ ਕਰੇ ਸੋਈ ਸੁਖੁ ਮਾਨੁ॥ ਭੂਲਾ ਕਾਹੇ ਫਿਰਹਿ ਅਜਾਨ॥

(ਅੰਗ ੨੮੩)

ਸੋਈ ਸਿਆਣਾ ਸੋ ਪਤਿਵੰਤਾ ਹੁਕਮੁ ਲਗੈ ਜਿਸੁ ਮੀਠਾ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੧੦੮)

ਸਿਆਣਪ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਏ ਯਾਨੀ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰੀਏ ਜਿਸਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹੇ। ਰਾਜ਼ੀ ਉਹ ਤਦੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨੀਏ—

ਜਿਉ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲਿ ਨ ਹਾਰੀਐ ਤੇਵੇਹਾ ਪਾਸਾ ਢਾਲੀਐ॥

(ਅੰਗ ੪੭੪)

ਮਨੁੱਖ ਬਥੇਰੀਆਂ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਤੰਤ੍ਰ, ਸਰਬੱਗ ਪ੍ਰਭੂ, ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਕਦੇ ਯਾਦ-ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਭੀ ਨਾ ਹੋਵੇ—

ਕਬੀਰ ਜੋ ਮੈ ਚਿਤਵਉ ਨ ਕਰੈ ਕਿਆ ਮੇਰੇ ਚਿਤਵੇ ਹੋਇ॥

ਅਪਨਾ ਚਿਤਵਿਆ ਹਰਿ ਕਰੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਚਿਤ ਨ ਹੋਇ॥

(ਅੰਗ ੧੩੭੬)

ਕਬੀਰ ਝੰਖੁ ਨ ਝੰਖੀਐ ਤੁਮਰੇ ਕਹਿਓ ਨ ਹੋਇ॥

ਕਰਮ ਕਰੀਮੁ ਜੁ ਕਰਿ ਰਹੇ ਮੇਟਿ ਨ ਸਾਕੈ ਕੋਇ॥

(ਅੰਗ ੧੩੬੬)

ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ

ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਇੱਕ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ—

ਉਪਾਵ ਛੋਡਿ ਗਹੁ ਤਿਸੁ ਕੀ ਓਟ॥ ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਹੋਵੈ ਤੇਰੀ ਛੋਟਿ॥

(ਅੰਗ ੧੭੭)

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਸਰਣੀ ਪਾਹਿ॥ ਕੋਟਿ ਕਲੰਕ ਬਿਨ ਮਹਿ ਮਿਟਿ ਜਾਹਿ॥

(ਅੰਗ ੧੮੪)

ਚੱਕੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੜਾਂ (ਪੱਥਰਾਂ) ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਨਾਜ ਦਾ ਦਾਣਾ ਕਦੇ ਸਾਬਤ ਬਚਦਾ ਹੈ? ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਆਟਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਵਿਚਕਾਰਲੀ

ਕਿੱਲੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਚੱਕੀ ਦਾ ਉੱਪਰਲਾ ਪੁੜ (ਪੱਥਰ) ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਜੋ ਦਾਣੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਸਾਬਤ ਬਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਆਟਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹ ਹੇਠਾਂ ਲੈਕੇ ਚਬਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ, ਕਾਲ ਦਾ ਭੀ ਕਾਲ ਹੈ—

ਦੁਇ ਪੁੜ ਚਕੀ ਜੋੜਿ ਕੈ ਪੀਸਣੁ ਆਇ ਬਹਿਨੁ ॥

ਜੋ ਦਰਿ ਰਹੇ ਸੁ ਉਬਰੇ ਨਾਨਕ ਅਜਬੁ ਡਿਨੁ ॥ (ਅੰਗ ੧੪੨)

ਜਉ ਸੁਖ ਕਉ ਚਾਹੈ ਸਦਾ ਸਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਲੇਹ ॥ (ਅੰਗ ੧੪੨੭)

ਬੰਕਾ—ਜਿਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਕੇ ਕੌੜਾਂ ਹੀ ਕਲੰਕ ਇੱਕ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ—ਸ਼ਰਣ ਕਿਹੋ ਜੇਹੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ—ਉਹ ਸ਼ਰਣ ਹਉਮੈ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਯਾਨੀ ਜਦੋਂ ਕਰਤਾਪਣੇ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਮਿਟ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨੰਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਭੋਗਤਾ ਬਣਿਆਂ ਜੀਵਪਣਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਪਾਪ—ਪੁੰਨ ਰੂਪੀ ਕਲੰਕ ਭੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਭੋਗਤਾ ਬਣਨਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਆਹ! ਇਹ ਅਤੀ ਅਨੰਦਮਈ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਵਾਏ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜਿੰਨੇ ਭੀ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਆਕਾਰ ਭਾਸਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਭੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਉਹੀ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਕਿ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜਿਉਂ ਸੂਰਜ ਉਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਜੀਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਰਣ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਕਲੰਕਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਪ੍ਰਭੂ—ਸ਼ਰਣ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਪ—ਪੁੰਨ

ਰੂਪੀ ਕਲੰਕਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ 'ਹਉਮੈ' ਮੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਉੱਖੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਬਿਛ, ਸ਼ਾਖਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਡਿਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੋਟ ਕਲੰਕ ਜੋ ਇੱਕ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕਲੰਕਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਹਉਮੈ' ਛਿਨ ਤੋਂ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰਨ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜਿਸ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਲੰਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਅਨੰਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਕਾਰਣ ਦੇ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਪਰ ਹੀ ਕਲੰਕਾਂ ਦਾ ਅਤਯੰਤਾਭਾਵ (ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਟ ਜਾਣਾ) ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਯਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪਾਪੀ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਯਾਨੀ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਭੈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਜੋ ਸ਼ਰਣ ਆਵੇ ਤਿਸ ਕੰਠਿ ਲਾਵੇ ਇਹੁ ਬਿਰਦੁ ਸੁਆਮੀ ਸੇਦਾ॥

(ਅੰਗ ੫੪੪)

ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ, ਸਭ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹਨ ਯਾਨੀ ਦ੍ਰੈਤ ਰੂਪੀ ਤਪਤ ਨਹੀਂ ਬੁਝ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਪਤ ਦੇ ਬੁੱਝੇ ਬਿਨਾਂ, ਭਲਾ 'ਅਦ੍ਰੈਤ' ਰੂਪ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਜਪ ਤਪ ਬਰਤ ਕੀਨੇ ਪੇਖਨ ਕਉ ਚਰਣਾ ਰਾਮ॥

ਤਪਤਿ ਨ ਕਤਹਿ ਬੁਝੈ ਬਿਨੁ ਸੁਆਮੀ ਸਰਣਾ ਰਾਮ॥ (ਅੰਗ ੫੪੫)

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਆਸਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ 'ਕਾਠ ਦੀ ਪੁਤਲੀ' ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇਰਾ ਕੀ ਸਵਾਰੇਗਾ? ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ, ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਤਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਸਭ ਉਪਦ੍ਰਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ, ਸੁੱਖ ਪੂਰਬਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਾਸ ਰਹਿ ਸਕੇਂ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਤੈਨੂੰ ਨਿਰਭੈ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਤਾਂ ਸਭ ਕਾਠ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਇਹ ਤੇਰਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਨਗੀਆਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭੈ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ

ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਤੇਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।' ਜਦ ਤੂੰ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਜਗਤ ਭੀ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਭੀ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ—

ਕਹੁ ਮਾਨੁਖ ਤੇ ਕਿਆ ਹੋਇ ਆਵੈ॥ ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋਈ ਕਰਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੨੭੭)

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਹ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ—

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ॥

(ਅੰਗ ੧)

ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ

ਸ਼ੰਕਾ—ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਯਾਨੀ ਮਨੁੱਖ ਕੁੱਝ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਇਸਦੀ ਹਰਕਤ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਦਮ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ (ਉੱਦਮ) ਸੰਬੰਧੀ ਜਿੰਨੇ ਭੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਨਿਸ਼ੇਧ ਬਚਨ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਜਨਹੀਨ ਸਿੱਧ ਹੋਣਗੇ। ਮਰਯਾਦਾ ਭੰਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੋਵੇਗੀ, ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਤੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹਰਕਤ, ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ? ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ—

ਨਾ ਕੋ ਚਤੁਰ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੂੜਾ॥ ਨਾ ਕੋ ਹੀਣ ਨਾਹੀ ਕੋ ਸੂਰਾ॥

ਜਿਤੁ ਕੋ ਲਾਇਆ ਤਿਤ ਹੀ ਲਾਗਾ॥

(ਅੰਗ ੨੩੮-੩੯)

ਨਾ ਕੋ ਮੂਰਖੁ ਨਾ ਕੋ ਸਿਆਣਾ॥ ਵਰਤੇ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ॥

(ਅੰਗ ੯੮)

ਇਤਿਆਦਿਕ ਬਚਨ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ ਤਥਾ ਉਸ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਈਸ਼ੁਰ ਉਤੇ ਇਹ ਭੀ ਦੋਸ਼ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਕਿ ਮੂਰਖ, ਚਤੁਰ, ਅਮੀਰ, ਗਰੀਬ, ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਆਦਿ ਜਗਤ ਦੀ ਬਿਖਮ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ, ਰਾਗ-ਦ੍ਵੇਸ਼ ਯੁਕਤ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ

ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਰਤ ਅਤੇ ਅੱਛੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁੱਭ-ਅਸ਼ੁੱਭ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਬਣਕੇ, ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਕਿ ਚੁਰਾਸ਼ੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਆਪ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਤਾਂ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਹੇ ਰਾਮ! ਮੂਰਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ, ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਆਪ ਹੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੇ ਆਪ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਸਭ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਿਆਂ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ—ਇਹ ਬਹੁਤ ਬੋਝਾ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਪਕਾਉਣੀ ਚਾਹੀਏ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਏ ਥਾਲ ਵੱਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਖਾਤਰ, ਹੱਥ ਭੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਖਾਤਰ ਮੂੰਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਰੋਟੀ ਪਕਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਕੇ ਆਪ ਹੀ ਖੁਆ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨਸਾਨ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਕਦੇ ਕਾਠ ਦੀ ਨਿਰਜੀਵ ਪੁਤਲੀ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਿੱਲਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ?

ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਗਿਆਨ ਭਰੇ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਬੇਸਮਝੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਪਣੇ—ਆਪ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ’ ਇਉਂ ਅਭਿਮਾਨ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਹੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ, ਅੱਛੀ-ਬੁਰੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਖਾਤਰ, ਕਦੇ ਮਰਦੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਜੰਮਦੇ ਹਨ। ਹਲਟ (ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸਾਧਨ) ਦੀਆਂ ਟਿੱਛਾਂ (ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ) ਵਾਂਗੂੰ ਮਰਨ ਤੇ ਜੰਮਣ ਦੇ ਗੋੜ

ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੇ ਨਿੱਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹੰਕਾਰ ਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਰਮ, ਕਦੇ ਭੀ ਫਲ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਜਿਸ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਈਸ਼੍ਵਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ—

ਲੇਖੁ ਨ ਮਿਟਈ ਹੇ ਸਖੀ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਕਰਤਾਰਿ॥ (ਅੰਗ ੯੩੭)

ਇਸ ਅਟੱਲ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਨਾਲ ਖੂਬ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਰਨ-ਜੰਮਣ ਰੂਪੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਚੋਰੀਆਂ ਤੇ ਛਾਕੇ ਆਦਿ ਬਦਮਾਸ਼ੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਖਾਤਰ ਸਰਕਾਰ ਕਦ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡਦੀ ਹੈ? ਉਸਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਤਾਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਸਿਪਾਹੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਜ਼ਾ ਭੋਗ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲਾਚਾਰ ਹੋਇਆ ਚੋਰੀਆਂ ਆਦਿ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਉ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਕਦੇ ਭੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੀ ਦੋਸ਼? ਉਸ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਪਰ ਕੌਣ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਆਰੋਪਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਐਸ਼ ਉਡਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੁਰੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਭੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਅਮੀਰੀ, ਗਰੀਬੀ, ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰਬਕ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਭਲੀ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ—

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ॥ (ਅੰਗ ੧੩੮)

ਦਦੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਉ ਕਿਸੈ ਦੋਸੁ ਕਰਮਾ ਆਪਣਿਆ॥

ਜੋ ਮੈ ਕੀਆ ਸੋ ਮੈ ਪਾਇਆ ਦੋਸੁ ਨ ਦੀਜੈ ਅਵਰ ਜਨਾ॥

(ਅੰਗ ੪੩੩)

ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮੂਰਖ ਮਨ! ਐਵੇਂ ਕਿਉਂ ਉੱਚੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਵਿਅਰਥ ਦਲੀਲਾਂ ਪਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ 'ਬਕਵਾਦ' (ਫਜ਼ੂਲ ਬੋਲਣਾ) ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ? ਤੇਰੇ ਪੂਰਬਲੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ, ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟਲ ਸਕਦਾ। ਤੇਰੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਦੋਨੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਟਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੀ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ—

ਕਬੀਰ ਝੰਖੁ ਨ ਝੰਖੀਐ ਤੁਮਰੇ ਕਹਿਓ ਨ ਹੋਇ॥

ਕਰਮ ਕਰੀਮ ਜੁ ਕਰਿ ਰਹੇ ਮੇਟਿ ਨ ਸਾਕੈ ਕੋਇ॥ (ਅੰਗ ੧੩੬੬)

ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਜੀਵ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਿੱਥੇ? 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਸਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰ ਲਵੇ ਜਿੰਨੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਗੁਸਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਉੱਚਾ (ਚੰਗਾ) ਕਰਮ ਕਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਜੰਮਣ ਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

'ਸਾਰੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਭੋਗ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ' ਇਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਵਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਪਿਛਲਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਕਰਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਆਇਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ, ਜਿਸ ਨਵੀਂ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ, ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕ੍ਰਿਆਮਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹੰਕਾਰ ਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਨਹਿਰ 'ਹੈਂਡ' (ਮੁੱਢ) ਤੋਂ ਹੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਆ ਰਹੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਭਾਵੇਂ ਕੋੜਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਹ ਕਦੇ ਰੁਕਦਾ ਹੈ? ਜਿਉਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਜਦ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉੱਤਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਈਸ਼ੁਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਕਾਠ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਵਾਂਗੂੰ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਕਤ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਰੂਪ ਦਰਿਆ 'ਹੈਂਡ' ਉੱਤੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ

ਉਸ ਜੀਵ ਰੂਪ ਨਹਿਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਦਰਿਆ ਹੋ ਕੇ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਸੂਰੂਪ' ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਸੂਰੂਪ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਚਿਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਮਾਨ ਕਰਮ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਪ੍ਰਾਰਥਯ ਕਰਮ' ਭੋਗ ਕੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਜਨਮ ਦਾ ਕੋਈ ਨਮਿੱਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁਰਸ਼, ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲੋਂ, ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਭੀ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਨੇ ਆਪਣਾ ਤਨ-ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਰਪਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨਾਂ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ, ਪੁੱਤਰ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਅਪਣੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਤਦ ਸਭ ਵਸਤੂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਬੱਸ! ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਨੌਕਰ ਪਾਸੋਂ ਜੋ ਚਾਹੇ ਸੋਈ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ-

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਗੁਲਾਮੁ ਘਰ ਕਾ ਜੀਆਇ ਭਾਵੈ ਮਾਰਿ॥ (ਅੰਗ ੩੩੮)

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਐਵੇਂ ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਗਰਕ ਹੋਇਆ ਜੀਵ 'ਮੈਂ' ਇਹ ਕਰੂੰਗਾ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰੂੰਗਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਇਹ ਹਉਮੈ ਯੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਭੀ ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਕੇ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਤੋਂ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਭ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਆਪ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਗੜੇ ਅਥਵਾ ਸਵਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੀ? ਇਸਨੇ ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਜੇ ਨੌਕਰ ਮਾਲਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਮਾਲਕ ਅੱਗੇ ਹੰਕਾਰ ਕੀ? ਨੌਕਰੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਭੀ ਕਰੇ-ਮਾਲਕ ਕੁੱਝ ਕਹੇ ਤੇ ਨੌਕਰ ਅੱਗੋਂ

‘ਮੈਂ ਇਉਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਨਹੀਂ’ ਆਦਿ ਸੌ ਸੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੱਜਤਾਂ ਕਰੇ। ਭਲਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨੌਕਰ ਉੱਤੇ ਕਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਚਾਕਰੂ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ ਨਾਲੇ ਗਾਰਬੁ ਵਾਦੁ॥

ਗਲਾ ਕਰੇ ਘਣੇਰੀਆ ਖਸਮ ਨ ਪਾਏ ਸਾਦੁ॥

(ਅੰਗ ੪੭੪)

ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਨਿਸ਼ੇਧ ਬਚਨ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਹਉਮੈ ਵਿੱਚ ਅੰਧੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣਾ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਇਸਨੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲਤਾ ਜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਬਾਰ ਹੋਵੇ, ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਜੇ ਸੰਬੰਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੂਤ ਆਦਿ ਜ਼ਰੀਏ (ਵਸੀਲੇ) ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਬਾਰ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਸੰਨ-ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੁਆਰ ਹਰ ਵਕਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪੱਕੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ।

ਉੱਤਰ-ਇਹ ਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਅਰਦਲ (ਹਾਜ਼ਰੀ) ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੌਕਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵੱਲ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਬਚਨ ਨਿਕਲਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਨਹੀਂ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਕੋਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਤੱਕਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਚਕੋਰ ਦਾ ਦੌੜਨਾ ਭੱਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੇਵਕ, ਨਾ ਮੂਰਖ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਆਣਾ। ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਠੀਕ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਗ਼ਲਤ। ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਵਰਤਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਉਸਦੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਜਾਣੇ-

ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਕਹਾ ਕਰੈ ਬਪੁਰੀ ਖਿਲਾਵਨਹਾਰੋ ਜਾਨੈ॥

(ਅੰਗ ੨੦੬)

ਕਿਆ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਕਿ ਕਰਣੈਹਾਰਾ ਕਿਆ ਇਸੁ ਹਾਥਿ ਬਿਚਾਰੇ॥

ਜਿਤੁ ਤੁਮ ਲਾਵਹੁ ਤਿਤ ਹੀ ਲਾਗਾ ਪੂਰਨ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ॥

(ਐਕ ੨੧੬)

ਬੰਕਾ—ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸੇਵਕ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ? ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ 'ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ' ਆਦਿ ਬਚਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉੱਤਰ—ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹਰਕਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਭਗਤ ਲੋਕ, ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਭੂ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਉਂ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ।

ਹਰਿਸਿਮਰਨ—ਮਹਾਰਾਜ! ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਅਹੰਕਾਰ ਯੁਕਤ ਹੋਇਆ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਉਂ ਮੰਨ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕੀ ਅਖਤਿਆਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਹੁਕਮ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਲੈਕੇ ਸੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਯੁਕਤ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੀ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।

ਸੰਤ—ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਇਹੀ ਪੂਰਨ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ ਕਰਤਾ ਬੁੱਧੀ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁਕਮ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ!

ਹਰਿਸਿਮਰਨ—ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਮਹਾਰਾਜ! ਜੀਵ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ? ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ!

ਸੰਤ—ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ, ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਰਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ, ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਭੇਦ ਜਗਜਾਸੂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਕੇ, ਆਪਣੀ 'ਸ਼ਰਣ'

ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿੰਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਹ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਰੂਪ 'ਗੁਰੂ', ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭੇਦ ਕਰਨ ਖਾਤਰ, ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤਬਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਜੋ ਬਚਨ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਰਾ ਭਲੇਖਾ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ, ਇਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੀ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ, ਕੁਝ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਜੋ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਅਥਵਾ ਦੁੱਖ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਪ੍ਰੇਰਕ' ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ—

ਆਪਿ ਕਰਾਏ ਕਰਤਾ ਸੋਈ॥ ਹੋਰੁ ਕਿ ਕਰੈ ਕੀਤੇ ਕਿਆ ਹੋਈ॥

(ਅੰਗ ੧੨੪)

ਸਭੁ ਕੀਤਾ ਤੇਰਾ ਵਰਤਦਾ ਤੂੰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ॥

ਹਮ ਜੰਤ ਵਿਚਾਰੇ ਕਿਆ ਕਰਹੁ ਸਭੁ ਖੇਲੁ ਤੁਮ ਸੁਆਮੀ॥

(ਅੰਗ ੧੬੭)

ਭਾਈ ਮਤ ਕੋਈ ਜਾਣਹੁ ਕਿਸੀ ਕੇ ਕਿਛੁ ਹਾਥਿ ਹੈ ਸਭ ਕਰੇ ਕਰਾਇਆ॥

ਜਰਾ ਮਰਾ ਤਾਪੁ ਸਿਰਤਿ ਸਾਪੁ ਸਭੁ ਹਰਿ ਕੈ ਵਸਿ ਹੈ

ਕੋਈ ਲਾਗਿ ਨ ਸਕੈ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਕਾ ਲਾਇਆ॥ (ਅੰਗ ੧੬੮)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਏ ਹੋਏ ਬਚਨ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਨਿਰਸੰਸ਼ੋ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸੰਤਪਤ (ਦੁਖੀ) ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਉਹ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਭੋਗਦਾ ਹੈ—

ਸਰਬ ਸੂਖ ਆਨੰਦ ਮੰਗਲ ਰਸ ਮਾਨਿ ਗੋਬਿੰਦੈ ਆਗਿਓ॥

(ਅੰਗ ੨੧੪)

ਇਹ ਬਾਤ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਜੀਵ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ 'ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਇਸ

ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਹੰਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਭੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਹਰਕਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ 'ਉਹ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' ਇਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਸਦਾ ਆਪਣਾ ਭੁਲੇਖਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਯਾਨੀ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਅਚੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ 'ਕੋਈ ਭੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੀ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ' ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇੱਕ ਘੜੇ ਦੇ ਬਨਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਘੜਿਆਂ ਦੇ ਬਨਣ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ਯ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਸਦਾ ਮਨ ਵਿਵੇਕ ਦੁਆਰਾ ਸੀਤਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੀਤਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਦ੍ਰੋਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਲ (ਸੜ) ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਹੀ ਜਗਤ ਜਲਦਾ (ਸੜਦਾ) ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ। ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸੁਪਨ ਸ਼ਰੀਰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸੁਪਨ ਜਗਤ ਭੀ, ਕਿਤੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਨਰਥ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਮੈਂ' ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੂੰ' ਭੀ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਰਤਾਪਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਯਾਨੀ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਪੁਰਸ਼' ਮੁਕਤ ਹੀ ਹੈ-

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਉਮੈ ਤਜੀ ਕਰਤਾ ਰਾਮੁ ਪਛਾਨਿ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਵਹੁ ਮੁਕਤਿ ਨਰੁ ਇਹ ਮਨ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੭)

ਮਤਲਬ ਕਿ ਜਿਸਨੇ ਭੀ 'ਹਉਮੈ' ਤਿਆਗੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਆਪਣਾ ਹੋਣਾਪਣਾ ਮਿਟਾ ਕੇ 'ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ' ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਫਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 'ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ' ਐਸਾ ਨਿਸਚੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੁਰਸ਼ 'ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ' ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਹਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਨਿਸਚੇ

ਹੀ 'ਮੁਕਤ' ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਚਤ-ਮਾਤ੍ਰ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ।

'ਹਉਮੈ' ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ 'ਜੀਵਪਣਾ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਹਉਮੈ' ਦਾ ਅਭਾਵ 'ਪਰਮੇਸ਼ੁਰੀ' ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਦ ਭੀ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਯੁਕਤ, ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਅਚੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾ ਮੈਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਜਗਤ ਹੈ' ਉਸ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਉਮੈ ਦੇ ਯੁਕਤ ਸਮੇਂ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਪਰਦਾ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਅਹੰ' ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਦ ਉਸ ਅਣਹੋਏ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ 'ਅਹੰ' ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਦਾ ਅਚੱਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਬਚਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ 'ਮੈਂ' ਪਣਾ (ਹਉਮੈ) ਰੂਪ ਡੁਰਨਾ ਮਿਟਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਾ 'ਕਾਰਨ' ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਕਾਰਜ' ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਰ, ਜੜ੍ਹ ਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰਕਤ ਕਰਦੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਜਿਹੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੇ ਸ਼ੰਕਾ ਉੱਠੇ ਕਿ ਅਣਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ਰੀਰ, ਕਿਸ ਤਾਕਤ ਦੁਆਰਾ ਹਰਕਤ ਕਰਦੇ ਜਿਹੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ? ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ੇਕ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਆਪਿ ਕਰਾਏ ਕਰਤਾ ਸੋਈ॥ ਹੋਰੁ ਕਿ ਕਰੇ ਕੀਤੇ ਕਿਆ ਹੋਈ॥

(ਅੰਗ ੧੨੪)

ਪ੍ਰਬਨ-ਇਹ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ੰਕਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ? ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਕੇ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ?

ਉੱਤਰ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ 'ਗੁਰੂ' ਦੁਆਰਾ ਜਗਯਾਸੂ ਦੀ ਜੋ ਹਰਕਤ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਯਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨੀ ਗਈ? ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸਭ ਉੱਦਮ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ

ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਹਿਣ ਮਾਤ੍ਰ 'ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ' ਸਾਡਾ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ' ਇਹ ਆਸ ਕਰਕੇ ਕਿਆ-ਸ਼ੁਨ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮੋਲਕ ਜੀਵਨ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਵਿੱਚ, ਸੰਸ਼ੇਭੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜੀ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਯੁਕਤ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਉਹ ਬ੍ਰਿਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰਾਕਾਰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰੀਰ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਮਝ ਕੇ 'ਮੈਂ ਇਹ ਕਰੂੰਗਾ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰੂੰਗਾ' ਇਹ ਜੀਵ ਜੋ ਅਭਿਮਾਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਰਤਾ, ਭੋਗਤਾ, ਅਤੀ ਦੀਨ ਜੀਵ, ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੀ ਜਿਉਂ ਰਾਤ੍ਰੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾਕਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਵੱਖਰਾ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। 'ਪਾਰਸ' ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਨਾਲ 'ਤਾਂਬਾ' ਉੱਡਦਾ ਕਿਤੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇੱਕ 'ਸੋਨਾ' ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-

ਰਵਿ ਪ੍ਰਗਾਸ ਰਜਨੀ ਜਥਾ ਗਤਿ ਜਾਨਤ ਸਭ ਸੰਸਾਰ॥

ਪਾਰਸ ਮਾਨੋ ਤਾਬੋ ਛੁਏ ਕਨਕ ਹੋਤ ਨਹੀ ਬਾਰ॥ (ਐਕ ੩੪੬)

ਅਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕਲਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੰਕਾਰ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਣਹੋਏ ਹੀ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਦੁੱਖ ਹਨ, ਉਸੀ ਛਿੰਨ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਉਸ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਚਣ ਖ਼ਾਤਰ, ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਕੇ ਭੀ ਦੁੱਖ ਸਮੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸਚੇ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼ਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ-

੧. ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਐਤਰਜਾਮੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ-

ਘਟ ਘਟ ਕੇ ਐਤਰ ਕੀ ਜਾਨਤ॥ ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਕੀ ਪੀਰ ਪਛਾਨਤ॥

(ਦ: ਗ੍ਰੰ:)

ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਰ ਆਏ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ? ਜੇ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਸਾਡੇ ਕਰਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦਯਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ? ਇਹ ਮੂਰਖ ਮਨ ਦੀ ਵਿਅਰਥ ਭਟਕਣਾ ਹੈ।

ਸਰਬ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਨਨਹਾਰ॥ (ਅੰਗ ੨੮੨)

੨. ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਜੇ ਤਨ-ਮਨ ਪ੍ਰਭ ਅਰਪਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ (ਤਨ-ਮਨ) ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਕੀ? ਜਦ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਏ ਫਿਰ ਚਾਹੇ ਦੁਖੀ ਰੱਖੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਸੁਖੀ। 'ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ' ਇਹ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝੇ ਹੋਏ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਾਂ 'ਤਨ-ਮਨ ਪ੍ਰਭ ਦਾ ਹੈ' ਇਹ ਐਵੇਂ ਕਹਿਣ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹੋਏ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸੰਕਟ ਆਇਆ ਯਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਝੱਟ ਕੋਈ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖ ਲਈ ਯਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰਮ ਠਹਿਰਾ ਲਿਆ, ਜਿਉਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਦੇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕੁੱਝ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸੌਦਾਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭ-ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਭਗਤ, ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਭੀ ਬਚਾਉ ਖ਼ਾਤਰ ਅਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਮਝਕੇ, ਅਡੋਲ ਚਿੱਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਪਰ ਆਏ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ? ਗੁਰੂ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੰਕਲਪ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਦੇਗੀ ਹੁੰਦੀ, ਦੁੱਖ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਹੀਂ! ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸਪਰਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਤਮਾ' ਦੀ ਅਸੰਗਤਾ ਦੇ ਬੋਧ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਕੋਈ ਭੀ ਹਰਕਤ ਸਪਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸ਼ਰੀਰਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਉਠਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨਵਾਨ 'ਸੱਤ੍ਵ ਸੰਕਲਪੀ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਭਗਤ, ਪ੍ਰਭ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਰਾਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਯਾਨੀ ਕਰਤਾਪਨਾ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ

ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਿੱਥੋਂ? ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਜੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹੀ-

ਹੋ ਪ੍ਰਭੂ! ਇਹ ਤਨ-ਮਨ ਤੇਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਭੀ ਮਮਤਾ ਨਾ ਜਾਗੇ। ਚਾਹੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਤੇ ਚਾਹੇ ਰੱਖ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬਲ ਬਖਸ਼। ਉੱਥੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਰੇ, ਚੰਗੇ ਹੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੁੱਭ ਕਰਮ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿੰਤੂ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖ ਕੇ ਸੁੱਭ ਕਰਮ, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ, ਤੀਰਥ-ਬ੍ਰਤ ਆਦਿ ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਦੇ ਹੇਤੂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਰਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ, ਕਾਮਨਾ ਵਾਲਾ ਕਦੇ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਉੱਚੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰੇ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲੀ ਨੀਵੇਂ ਤਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੁੱਖ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ-

ਵਿਣੁ ਤੁਧੁ ਹੋਰੁ ਜਿ ਮੰਗਣਾ ਸਿਰਿ ਦੁਖਾ ਕੈ ਦੁਖ॥

ਦੇਹਿ ਨਾਮੁ ਸੰਤੋਖੀਆ ਉਤਰੈ ਮਨ ਕੀ ਭੁਖ॥

(ਅੰਗ ੯੫੮)

ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦੀਨਤਾ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ, ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰੋ। 'ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ' ਇਸ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਭੀ ਉੱਪਰ ਉੱਠੋ, ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿ ਕੇ ਸਭ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰੋ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਭੀ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ 'ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਵਸਤੂ' ਵਿੱਚ 'ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਫਿੰਨ ਵਸਤੂ' ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਹੀ ਵਸਤੂ, ਜਿਸ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਭੀ ਚਾਹੇ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ-

ਨਾਨਕ ਏਕੀ ਬਾਹਰੀ ਹੋਰ ਦੂਜੀ ਨਾਹੀ ਜਾਇ॥

ਸੋ ਕਰੇ ਜਿ ਤਿਸੈ ਰਜਾਇ॥

(ਅੰਗ ੪੭੫)

ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਅਦ੍ਵੈਤ ਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ, ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪੂਰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਭੀ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ

ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਰੂਪ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੀ ਕਾਹਦੇ?

ਏਹ ਕਿਨੇਹੀ ਆਸਕੀ ਦੂਜੇ ਲਗੈ ਜਾਇ॥

ਨਾਨਕ ਆਸਕੁ ਕਾਂਢੀਐ ਸਦ ਹੀ ਰਹੈ ਸਮਾਇ॥ (ਅੰਗ ੪੭੪)

ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਤਦ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਅਤਯੰਤ ਲਗਨ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਚਿੱਤ' ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ-

ਵਸਤੂ ਅੰਦਰ ਵਸਤੁ ਸਮਾਵੈ ਦੂਜੀ ਹੋਵੈ ਪਾਸਿ॥ (ਅੰਗ ੪੭੪)

ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰੇਮੀ' ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ-ਵਿਜੋਗ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ-ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਨਾਲ ਸੁਖੀ-ਦੁਖੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਆਸ਼ਕ ਹੀ ਕਾਹਦਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅੱਛਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੇਵਕ, ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ, ਮੂਲ ਰਕਮ ਨੂੰ ਭੀ ਗੁਆ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਇਆ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠਾਉਂਦਾ ਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਾਸਤੇ, ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ਼ੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਮੁੱਢ- ਮੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਯਾਨੀ ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਤੋਂ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ-

ਚੰਗੇ ਚੰਗਾ ਕਰਿ ਮੰਨੇ ਮੰਦੇ ਮੰਦਾ ਹੋਇ॥

ਆਸਕੁ ਏਹੁ ਨ ਆਖੀਐ ਜਿ ਲੇਖੈ ਵਰਤੈ ਸੋਇ॥ (ਅੰਗ ੪੭੪)

ਸਲਾਮੁ ਜਬਾਬੁ ਦੋਵੈ ਕਰੇ ਮੁੰਦਹੁ ਘੁਬਾ ਜਾਇ॥ (ਅੰਗ ੪੭੪)

ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ (ਪ੍ਰਭੂ) ਦੀ ਲਗਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹ

ਪ੍ਰੇਮੀ, ਲੋਕ-ਲਾਜ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ, ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਇੱਕ ਰਸ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਮਸਤਾਨੇ ਹੋਏ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਭੀ ਸੁੱਝਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਗਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦੇ—

ਜੇ ਜੇ ਰੰਗ ਏਕ ਕੇ ਰਾਚੇ॥ ਤੇ ਤੇ ਲੋਕ ਲਾਜ ਤਜ ਨਾਚੇ॥

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਜਿਨ ਏਕ ਪਛਾਨਾ॥ ਦੁਤੀਆ ਭਾਵ ਨ ਮਨ ਮਹਿ ਆਨਾ॥

ਜੇ ਜੇ ਭਾਵ ਦੁਤੀਆ ਮਹਿ ਰਾਚੇ॥ ਤੇ ਤੇ ਮੀਤ ਮਿਲਨ ਤੇ ਬਾਚੇ॥

ਏਕ ਪੁਰਖ ਜਿਨ ਨੈਕ ਪਛਾਨਾ॥ ਤਿਨ ਹੀ ਪਰਮ ਤਤ ਕਹਿ ਜਾਨਾ॥

(ਦ: ਗੁ:)

ਜਬ ਨਾਚੀ ਤਬ ਘੁਘਟੁ ਕੈਸਾ ਮਟੁਕੀ ਫੋੜਿ ਨਿਰਾਰੀ॥

(ਅੰਗ ੧੧੧੨)

ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਤਮਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਹੈ—ਜਾਦੂਗਰ ਦੀ ਹੋਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋਅ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ, ਝੂਠਾ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਅਜਿਹੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਉਲਝਾਉਂਦਾ। ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਜਾਦੂਗਰ ਦੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਹੈ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ’ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੱਥ ਦੀ ਸਫਾਈ ਨਾਲ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਝਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਭੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤੀ ਲਾਈ ਹੈ, ਖੇਡ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਾਈ ਯਾਨੀ ਜਗਤ ਜੋ ਉਸਦੀ ਖੇਡ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ—

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ॥

ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੁਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿ ਆਈ॥

(ਅੰਗ ੪੮੭)

ਹਰਿਸਿਮਰਨ—ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ, ਜਗਤ ਤਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਤਮਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਜੁਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਗਤ ਦੀ ਕੋਈ ਭੀ ਰਚਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ? ਮੈਂ ਜਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਮਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੀ ਰਹਾਂ?

ਸੈਤ-ਬਾਜ਼ੀਗਰ (ਪ੍ਰਭੂ) ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧਾ ਕੇ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਉਸੀ ਕੋਲ ਯਾਨੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਭੇਦ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਹ

ਬਾਜ਼ੀ, ਮੇਰੇ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਬਲਕਿ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਖੁਦ ਬਾਜ਼ੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ (ਬਾਜ਼ੀਗਰ) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ?

ਹਰਿਸਿਮਰਨ-ਗੁਰੂਦੇਵ! ਜਗਤ-ਰੂਪ ਖੇਡ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ (ਬਾਜ਼ੀਗਰ) ਕਿਸ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਉਪਾਇ ਹੀ ਕਰਾਂ ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਗੁੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਵਾਂ?

ਸੰਤ-ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਵਾਏ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯਤਨ ਨਾਲ ਰੀਝਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਭਗਤ ਜਨ ਹੀ ਹਨ। ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਸਭ ਉਪਾਇਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਉਂ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ-

ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤੁ ਘਿਣਾਵਣੇ॥

ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬੇਦ ਪੜਾਵਣੇ॥

ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ॥

ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਧਰਤੀ ਧਾਈਐ॥

ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਕਿਤੇ ਸਿਆਣਪੇ॥

ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤਾ ਦਾਨੁ ਦੇ॥

ਸਭੁ ਕੋ ਤੇਰੈ ਵਸਿ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰਾ॥

ਤੂੰ ਭਗਤਾ ਕੈ ਵਸਿ ਭਗਤਾ ਤਾਣੁ ਤੇਰਾ॥

(ਅੰਗ ੯੬੨)

ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਭਗਤਿ ਬਸਿ ਕੇਸਵ ਅਜਹੂੰ ਬਲਿ ਕੇ ਦੁਆਰ ਖਰੋ॥

(ਅੰਗ ੧੧੦੫)

ਗੋਵਿੰਦ ਭਾਓ ਭਗਤਿ ਦਾ ਭੁਖਾ॥

(ਭਾ: ਗੁ:)

ਹਰਿਸਿਮਰਨ- ਗੁਰੂਦੇਵ! ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇੱਕ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਹੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਉਪਾਇ ਵਿਅਰਥ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੀਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਰ ਰੀਝਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਸੈਤ-ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਉਸ ਲਾ-ਗਰਜ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਬਣਾਈ
ਰੱਖਣ ਲਈ, ਉਸਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ 'ਸੁੰਦਰ ਭੇਟ' ਚੜ੍ਹਾ ਦੇ ਤਦ ਤੂੰ ਉਸਦਾ
ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤੇ ਉਹ ਤੇਰਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਰਸੰਸ਼ਯ ਹੈ।

ਹਰਿਸਿਮਰਨ-ਗੁਰੂਦੇਵ! ਉਹ ਅਜਿਹੀ 'ਸੁੰਦਰ ਭੇਟ' ਕਿਹੜੀ ਹੈ?

ਸੈਤ-

ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਇ ਨ ਅੰਤਰੁ ਰਾਖੈ॥ ਅਵਰਾ ਦੇਖਿ ਨ ਸੁਨੈ ਅਭਾਖੈ॥

(ਐਂਗ ੭੯੩)

ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਉਸਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ 'ਆਪਣੇ ਪਾਸ
ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ'।

ਹਰਿਸਿਮਰਨ-ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇਵ! ਜਦ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਉਸਦੀ ਭੇਟਾ ਹੀ ਕਰ
ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ
ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ 'ਪਾਸ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ' ਕੀ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ
ਕੇ ਭੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਕੋਲ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?

ਸੈਤ-ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਹਾਂ, ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਚਰਨਾਂ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਣ ਪਰ ਭੀ, ਇੱਕ
ਵਸਤੂ ਬਦੇਬਦੀ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੀ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਇਹ ਅਹੰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਕਿ 'ਮੈਂ
ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ'। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਇਹ
ਹੰਕਾਰ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਪਾਸ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਐਸੀ
ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ
ਹੈ, ਫਿਰ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ, ਕਿਸ ਦਾ ਬਚਨ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸ ਹੋਰ
ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ? ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਜਦ ਤੂੰ ਉਸੀ
ਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇਰੇ ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋ ਸਕੇਗਾ?
ਯਾਨੀ ਉਸੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ, ਤੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿ ਕੇ ਹਰਕਤ ਕਰੇਂਗਾ। ਜਦ
ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਕੁੱਝ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲਾਂ
ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਾਸ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਵੇਗਾ? ਜੋ
ਕੁੱਝ ਭੀ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਉਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਉਸ
ਨੂੰ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ। ਹਰ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖੇਗਾ ਤਾਂ ਇੱਕ
ਉਹੀ 'ਪ੍ਰੀਤਮ'। ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਉਸ ਜਾਦੂਗਰ ਦੀ ਤੂੰ ਹੋਰ ਅਸਚਰਜ ਰਚਨਾ ਨੂੰ

ਦੇਖ। ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪ ਪਰਦਾ ਹਟਾ ਕੇ, ਦਿਖਦਾ ਭੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਭੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨਮੁੱਖੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆਏ ਹੋਏ ਜੀਵ, ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਗਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭੇਟਾ ਤੂੰ ਹਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਤੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਉਸ ਲਾ-ਗਰਜ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਆਕੁਲ ਰਹਿ। ਹਰਿਸਿਮਰਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਰਜ਼ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਰੋਗੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਹੋਇਆ ਇਉਂ ਬੋਲਿਆ—

ਬਾਬੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਐਧ ਗੁਬਾਰਾ॥

(ਅੰਗ ੧੧੬)

ਭਾਈ ਰੇ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ॥

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਭਗਤਿ ਨ ਪਾਈਐ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ॥

(ਅੰਗ ੩੧)

ਬਾਬੂ ਗੁਰੂ ਛੁਬਾ ਸੰਸਾਰੁ॥

(ਅੰਗ ੧੩੮)

ਪ੍ਰਬਨ-ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਨੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਅਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਿਆ?

ਉੱਤਰ-‘ਮੈਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗਾ, ਮੇਰਾ ਮੇਲ ਹੋਵੇਗਾ ਭੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?’ ਇਹ ਜੋ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ੇ ਰੂਪ ਕੰਡਾ ਨਿਰੰਤਰ ਰੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਕੰਡੇ ਦੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਇ ਨ ਅੰਤਰੁ ਰਾਖੈ॥ ਅਵਰਾ ਦੇਖਿ ਨ ਸੁਨੈ ਅਭਾਖੈ॥

(ਅੰਗ ੭੯੩)

ਇਸ ਬਚਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ, ਭੇਦ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾਪਣ ਮਿਟਾ

ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚਰਨਾਂ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗੂੰ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ ਤੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜੋ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਤਿਲ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਉਸਤੋਂ ਜੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਭੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਜੇਗ ਵਰਗਾ ਅਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੋਗ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ—

ਇਕ ਤਿਲੁ ਪਿਆਰਾ ਵੀਸਰੈ ਰੋਗੁ ਵਡਾ ਮਨ ਮਾਹਿ॥ (ਅੰਗ ੨੧)

ਇਸ ਰੋਗ ਤੋਂ ਜੋ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਨੁਭਵੀ ਲੋਕ ਯਾਨੀ ਇਸ ਅਸਹਿ ਦੁੱਖ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਵਾਲੇ, ਕਦ ਕੁਪੱਥ (ਬਦ-ਪ੍ਰਹੇਜ਼ੀ) ਕਰਦੇ ਹਨ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਭੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਦਾ ਨਿਰੋਗ ਰਹਿਣ ਖਾਤਰ, ਜ਼ਰਾ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਦੁਖੁ ਤਦੇ ਜਾ ਵਿਸਰਿ ਜਾਵੈ। ਭੁਖ ਵਿਆਪੈ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਧਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੯੮)

ਮਤਲਬ ਕਿ ਅਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਲਗਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਜ਼ਰਾ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਨਾਨਾ ਕਾਮਨਾ ਰੂਪ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗੁਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਅਜਿਹੀ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੌੜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮਰਦਾ ਤੇ ਜੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਤੂੰ ਵਿਸਰਹਿ ਤਦਿ ਹੀ ਮਹਿ ਜਾਉ॥

(ਅੰਗ ੧੫੯)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਾ ਸੰਸ਼ੇ ਭੀ ਕੀ? ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀ, ਜਿੱਧਰ ਭੀ ਰੁਖ਼ ਕਰਦੀ (ਜਾਂਦੀ) ਹੈ, ਉੱਧਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਰੂਪ ਪਿਆਰਾ ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਮੱਛੀ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਜਲ ਦਾ ਵਿਜੇਗ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਜੇਗ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਨੰਨਯ ਭਗਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਰਸ (ਨਿਰੰਤਰ) ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਮਨ, ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਦਾ ਸੁੱਖ, ਕਥਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ, ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮਤਵਾਲਾ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਬੇਵੱਸ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕ ਨਾ ਸਕਿਆ—

ਮਾਈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਕੋ ਸੁਖੁ॥

ਕੋਟਿ ਅਨੰਦ ਰਾਜ ਸੁਖ ਭੁਗਵੈ ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਬਿਨਸੈ ਸਭ ਦੁਖ॥ ਰਹਾਉ॥
 ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਕੇ ਕਿਲਬਿਖ ਨਾਸਹਿ ਸਿਮਰਤ ਪਾਵਨ ਤਨ ਮਨ ਸੁਖ॥
 ਦੇਖਿ ਸਰੂਪ ਪੂਰਨ ਭਈ ਆਸਾ ਦਰਸਨੁ ਭੇਟਤ ਉਤਰੀ ਭੁਖ॥
 ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਅਸਟ ਮਹਾ ਸਿਧਿ ਕਾਮਧੇਨੁ ਪਾਰਜਾਤ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰੁਖ॥
 ਨਾਨਕ ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਫਿਰਿ ਗਰਭ ਨ ਧੁਖ॥

(ਅੰਗ ੨੧੭)

ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਰਤ੍ਵ ਯਤਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਹੀ ਲਗਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਮਗਨ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਲਾਭ ਲਈ ਤੀਰਥ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ?

ਉੱਤਰ- ਕਰਤੱਵ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਬੇਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ। ਜੇ ਪੁਰਸ਼, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਮਨ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭੀ ਕਰਮ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਵਾਏ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਸਾਧਨ ਅੰਤਰਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ, ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਵਿਹਾਰਕ ਰੁਕਾਵਟ ਤੋਂ, ਹਰ ਵਕਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹਰਿ ਨਾਮੈ ਤੁਲਿ ਨ ਪੁਜਈ ਜੇ ਲਖ ਕੋਟੀ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥

(ਅੰਗ ੬੨)

ਤਨੁ ਹੈਮੰਚਲਿ ਗਾਲੀਐ ਭੀ ਮਨ ਤੇ ਰੋਗੁ ਨ ਜਾਇ॥

ਹਰਿ ਨਾਮੈ ਤੁਲਿ ਨ ਪੁਜਈ ਸਭ ਡਿਠੀ ਠੋਕਿ ਵਜਾਇ॥ (ਅੰਗ ੬੨)

ਨਾਮ ਸੰਗਿ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਭਾਵੈ॥ ਕੋਟਿ ਕਰਮ ਕਰਤੇ ਨਰਕਿ ਜਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੨੪੦)

ਖਟੁ ਕਰਮ ਕੁਲ ਸੰਜੁਗਤੁ ਹੈ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ ਨਾਹਿ॥

ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਨ ਕਥਾ ਭਾਵੈ ਸੁਪਚ ਤੁਲਿ ਸਮਾਨਿ॥ (ਅੰਗ ੧੧੨੪)

ਜਾਪ ਤਾਪ ਗਿਆਨ ਸਭਿ ਧਿਆਨ॥ ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤ ਵਖਿਆਨ॥
 ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਮ ਧ੍ਰਮ ਕਿਰਿਆ॥ ਸਗਲ ਤਿਆਗਿ ਬਨ ਮਧੇ ਫਿਰਿਆ॥
 ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਏ ਬਹੁ ਜਤਨਾ॥ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਹੋਮੇ ਬਹੁ ਰਤਨਾ॥
 ਸਰੀਰੁ ਕਟਾਇ ਹੋਮੇ ਕਰਿ ਰਾਤੀ॥ ਵਰਤ ਨੇਮ ਕਰੈ ਬਹੁ ਭਾਤੀ॥
 ਨਹੀ ਤੁਲਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਬੀਚਾਰ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪੀਐ ਇਕ ਬਾਰ॥

(ਅੰਗ ੨੬੫)

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਕਤ ਚਿੱਤ ਲੀਨ ਰੱਖਣ ਨਾਲ, ਅਨੰਤ ਤੀਰਥ
 ਆਦਿ ਸਾਧਨ, ਬਿਨਾਂ ਕੀਤੇ ਹੀ, ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—

ਆਨ ਪਹਰ ਸਿਮਰਹੁ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ॥ ਅਨਿਕ ਤੀਰਥ ਮਜਨੁ ਇਸਨਾਨੁ॥

(ਅੰਗ ੧੮੪)

ਪ੍ਰਭੂ ਕੇ ਚਰਨ ਮਨ ਮਾਹਿ ਧਿਆਨੁ॥ ਸਗਲ ਤੀਰਥ ਮਜਨੁ ਇਸਨਾਨੁ॥

(ਅੰਗ ੧੯੫)

ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਮਜਨੁ ਕਰਿ ਸੂਚੇ॥ ਕੋਟਿ ਗ੍ਰਹਣ ਪੁੰਨ ਫਲ ਮੂਚੇ॥

(ਅੰਗ ੧੯੭)

ਕੋਟਿ ਮਜਨ ਕੀਨੋ ਇਸਨਾਨ॥ ਲਾਖ ਅਰਬ ਖਰਬ ਦੀਨੋ ਦਾਨੁ॥

ਜਾ ਮਨਿ ਵਸਿਓ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ॥

(ਅੰਗ ੨੦੨)

ਕੋਟਿ ਮਜਨ ਜਾ ਕੈ ਸੁਣਿ ਨਾਮ॥ ਕੋਟਿ ਪੂਜਾ ਜਾ ਕੈ ਰੈ ਧਿਆਨ॥

(ਅੰਗ ੨੩੮)

ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਹਰੀ ਦਾ
 ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ—

ਨਾਮ ਅਉਖਧੁ ਜਿਹ ਰਿਦੈ ਹਿਤਾਵੈ॥ ਤਾਹਿ ਰੋਗੁ ਸੁਪਨੈ ਨਹੀ ਆਵੈ॥

(ਅੰਗ ੨੫੯)

ਬਿਪਤਿ ਤਹਾ ਜਹਾ ਹਰਿ ਸਿਮਰਨੁ ਨਾਹੀ॥

ਕੋਟਿ ਅਨੰਦ ਜਹ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਹੀ॥

(ਅੰਗ ੧੯੭)

ਦੂਖੁ ਦਰਦੁ ਜਮੁ ਨੇੜਿ ਨ ਆਵੈ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜੋ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਵੈ॥

(ਅੰਗ ੧੯੧)

ਸਾਸਤ ਸਿਮ੍ਰਿਤ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰੇ ਮਹਾ ਪੁਰਖਨ ਇਉਂ ਕਹਿਆ॥
ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਜਨ ਨਾਹੀ ਨਿਸਤਾਰਾ ਸੂਖੁ ਨ ਕਿਨਹੂੰ ਲਹਿਆ॥

(ਐਗ ੨੧੫)

ਦੂਖੁ ਸੰਤਾਪੁ ਨ ਲਗਈ ਜਿਸੁ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੁ॥ (ਐਗ ੪੪)

ਅਖੁਟੁ ਨਾਮ ਧਨੁ ਹਰਿ ਤੋਟਿ ਨ ਹੋਈ॥

ਐਥੇ ਸਦਾ ਸੂਖੁ ਦਰਿ ਸੋਭਾ ਹੋਈ॥ (ਐਗ ੧੬੧)

ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਜਲ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਕ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਤੜਪਦੇ ਮਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪੂਰਨ ਕਾਮ' ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਭ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਸ ਨਿਰਏਂਛਤ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਚਿੱਤ ਕਿਸ ਨਮਿੱਤ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਡੋਲਣਾ ਹੈ? ਸੰਸਾਰਕ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਮਨੁੱਖਾਂ ਪਰ ਕਰੁਣਾਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਪਿਆਰੇ ! ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ 'ਨਾਮ' ਵਾਸ਼ਨਾ ਰੂਪ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਜਪ ਤਾਂਕਿ ਤੈਨੂੰ ਸਦੈਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੇ-

ਉਤਰਿ ਜਾਇ ਤੇਰੇ ਮਨ ਕੀ ਪਿਆਸ॥ ਪੂਰਨ ਹੋਵੈ ਸਗਲੀ ਆਸ॥

ਡੋਲੈ ਨਾਹੀ ਤੁਮਰਾ ਚੀਤੁ॥ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੀਤੁ॥

(ਐਗ ੧੭੮)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ' ਕਿਸੇ ਭੀ ਵਕਤ ਪੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਮੌਤ ਦੀ ਮੌਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਜੇ ਜੁੱਗਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ-

ਸਤਜੁਗਿ ਸਤੁ ਤੇਤਾ ਜਗੀ ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਚਾਰ॥

ਤੀਨੈ ਜੁਗ ਤੀਨੈ ਦਿੜੇ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ॥ (ਐਗ ੩੪੬)

ਅਬ ਕਲੁ ਆਇਓ ਰੇ॥ ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਬੋਵਹੁ ਬੋਵਹੁ॥

ਅਨ ਰੂਤਿ ਨਾਹੀ ਨਾਹੀ॥ ਮਤੁ ਭਰਮਿ ਭੂਲਹੁ ਭੂਲਹੁ॥

(ਐਗ ੧੧੮੫)

ਕਲਜੁਗੀ ਜੀਵਾਂ ਪਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਜੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੁੱਗਾਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਲਯਾਣ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਜੁੱਗਾਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵੱਲ

ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਵੋ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਕਲਜੁਗ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ, ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੋਗੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਾਰਾ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੁੱਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੇ ਫਸਲ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਫਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਸਲ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੌਸਮ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਦੂਜੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਬੀਜੀ ਹੋਈ ਫਸਲ, ਫਲ ਨਹੀਂ ਦਿਆ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲ ਨਾ ਕਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਜੁਗ ਨਾਮ ਬੀਜਣ ਦੀ ਹੀ ਰੁੱਤ ਹੈ। 'ਬੇਵਹੁ ਬੇਵਹੁ' ਇਹ ਦੋ ਵਾਰ ਕਹੋ ਬਚਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵਾਸਤੇ ਹਨ।

ਚੇਤਾਵਨੀ

ਅਗਿਆਨ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਜੀਵੋ ਉੱਠੋ! ਸੋਚੋ! ਜੇ ਧਨ, ਪਦਾਰਥ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਯਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੀ ਕਰੋਗੇ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਕੱਢਕੇ ਅਤਯੋਗ ਸ਼ਰਧਾ ਯੁਕਤ ਹੋਏ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਜਾਵੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਾਖਯਾਤ ਰੂਪ ਜਾਣ ਕੇ, ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰੋ। ਆਪਣੀਆਂ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਲ ਮੁੱਖ ਵੱਲ ਤੱਕੋ ਤੇ ਸੁਣੋ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਉਹ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਆਖਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨੋ ਤਾਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਗੋਤੇ ਖਾ ਰਹੇ ਵਿਆਕੁਲ ਚਿੱਤ ਵਾਲਿਓ! ਸੁਖ ਪੂਰਬਕ ਪਾਰਲੋ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕੋ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਭੀ 'ਨਿੱਤ' ਯਾਨੀ 'ਸਦੈਵੀ' ਸੁੱਖ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸ 'ਅਨੰਦ ਸ਼ੁਰੂਪ' ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਸੁਖੀ ਹੋਵੋ। ਉਸਦਾ ਮਿਲਾਪ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਜੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਜੋਗ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੈ। 'ਸ਼ਰਣ' ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਸਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੋਗੇ ਅਤੇ ਖੁਆਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹੋਗੇ।

ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਜੀਵ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ। ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚਿੱਤ, ਸ਼ਿਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਕਿੱਥੋਂ? ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਭੂਠੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਉਂ ਦੌੜਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮ੍ਰਿਗ, ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਾਲੇ ਜਲ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਦੇ ਸ੍ਰਾਦ ਖਾਤਰ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਅੰਧੇ ਹੋਏ, ਵਰਜਿਤ

ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਮੈਲੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ, ਸਮਝਾਏ ਤੋਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਹਟਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੀ, ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਨਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਵੱਲ ਚਿੱਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਯੁਕਤ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ? ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੈਰ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਦੇ ਢੰਗ ਸੋਚ-ਸੋਚ ਕੇ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਈਰਖਾ ਦੀ ਅੱਗ, ਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਬਲਦੀ ਹੈ, ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਅੰਧੇ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲੈਣ ਤੱਕ ਉੱਦਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਕਸਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਗਰਕ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਨਿਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਕਿਤੇ ਭੁੱਲ ਕੇ ਭੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦੀ ਇਤਿਆਦਿ ਲੱਛਣ, ਮੈਲੇ ਦਿਲ ਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ। ਪਾਪਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਚਿੱਤ ਮੈਲਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਮੈਲੇ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜੇ ਪਾਪੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਪਾਪੀ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਪ ਕਰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ, ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਰਕੇ, ਅਮੋਲਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇਹ ਸਫਲ ਕਰੇ। ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਦੇਹੀ, ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਅਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ' ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਖ਼ਾਤਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਆਦਿ ਭੋਗ, ਸਭ ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਬਾਰੰਬਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉੱਦਮ ਕਰੋ-

ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਬਹੁਰਿ ਨਹ ਪਾਵੈ ਕਛੁ ਉਪਾਉ ਮੁਕਤਿ ਕਾ ਕਰੁ ਰੇ॥

(ਅੰਗ ੨੨੦)

ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਸਥਾਈ॥ ਮਾਣਸ ਕਉ ਪ੍ਰਭ ਦੀਈ ਵਡਿਆਈ॥
ਇਸੁ ਪਉੜੀ ਤੇ ਜੋ ਨਰੁ ਚੁਕੈ ਸੋ ਆਇ ਜਾਇ ਦੁਖੁ ਪਾਇਦਾ॥

(ਅੰਗ ੧੦੭੫)

ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਬਹੁਤੇ ਜੁਗ ਹਾਰਿਓ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਲਹੀ॥
ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ ਸਿਮਰਤ ਕਹਾ ਨਹੀ॥

(ਅੰਗ ੬੩੧)

ਫਵਾ ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਤੂ ਆਇਆ॥ ਦੁਲਭ ਦੇਹ ਕਲਿਜੁਗ ਮਹਿ ਪਾਇਆ॥

ਫਿਰਿ ਇਆ ਅਉਸਰੁ ਚਰੈ ਨ ਹਾਥਾ॥

ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਤਉ ਕਟੀਅਹਿ ਫਾਸਾ॥

(ਅੰਗ ੨੫੮)

ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗ

ਪ੍ਰਬਨ-ਠੀਕ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਅਨੰਤ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿ ਕੇ, ਕਿਤੇ ਭੀ ਟਿਕਾਉ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇਹੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਸੰਦੇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੀ ਜੇ ਹੋਰ ਦੇਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੁਕੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੋਣਗੇ?

ਉੱਤਰ- ਰਾਮ ਰੰਗੁ ਕਦੇ ਉਤਰਿ ਨ ਜਾਇ॥

ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਜਿਸੁ ਦੇਇ ਬੁਝਾਇ॥

(ਅੰਗ ੧੯੯)

ਇਹ ਕਦੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਯਾਨੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਖਚਤਾਈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰੀ ਰੰਗ ਭੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਇਹ ਗੱਲ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-

ਜਾਸੁ ਜਪਤ ਰਤਨੁ ਹਰਿ ਮਿਲੈ॥ ਬਹੁਰਿ ਨ ਛੋਡੈ ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਹਿਲੈ॥

(ਅੰਗ ੨੩੬)

‘ਅਲੌਕਿਕ ਰਤਨ’, ਕੋਈ ਸੰਸਾਰੀ ਰਤਨ ਨਹੀਂ ਜੋ ਚੋਰੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਪਾਸ ਨ ਰਹੇ। ਜੋ ਨਾ ਚੋਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਇੱਕ-ਰਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਅਤੇ ਅਮਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ‘ਹਰੀ ਰਤਨ’ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਰਤਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਮਨ ਵ੍ਧਾਰਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ‘ਹਰੀ ਰਤਨ’ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ‘ਹਰੀ ਰਤਨ’ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹਿਲ ਜਾਂਦਾ ਯਾਨੀ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਕਦਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅੰਧੇਰੇ ਯਾਨੀ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਠੋਕਰਾਂ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ‘ਹਰੀ ਰਸ’ ਦਾ ਗਿੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ, ਉਸ ਮਹਾਂ ਅਨੰਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰਸਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਿਰਾਲੇ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ-

ਅਵਰਿ ਸਾਦ ਚਖਿ ਸਗਲੇ ਦੇਖੇ ਮਨ ਹਰਿ ਰਸੁ ਸਭ ਤੇ ਮੀਠਾ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੧੦੦)

ਆਨ ਰਸਾ ਜੇਤੇ ਤੈ ਚਾਖੇ॥ ਨਿਮਖ ਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਤੇਰੀ ਲਾਖੇ॥
ਹਰਿ ਰਸ ਕਾ ਤੂੰ ਚਾਖਹਿ ਸਾਦੁ॥ ਚਾਖਤ ਹੋਇ ਰਹਹਿ ਬਿਸਮਾਦੁ॥

(ਅੰਗ ੧੮੦)

ਪ੍ਰਸ਼ਨ-‘ਪ੍ਰਭੂ ਰਤਨ’ ਸਦਾ ਅਭਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨ ਤਾਂ ਮਰ ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਮਨ ਉਸ ਮਹਾਂ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਭੌਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਕਮਲ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਤਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ?

ਉੱਤਰ-ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਭੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਕਮਲ ਵਾਂਗੂੰ ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੇ ਕਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸਦਾ, ਨਿਰੰਤਰ, ਇੱਕ-ਰਸ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨ ਭੀ ‘ਹਰੀ ਰਸ’ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਮਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਜਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਭੀ ਦੌੜਦੀ ਜਾਂ ਖਲੋਂਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ, ਜਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਭੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਮਨ, ਕਿਸ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਿਸੇ ਦੇਹ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਦਰਿਆ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਫਿਰ ਅਲੱਗ ਹੋਕੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਕਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ॥

(ਅੰਗ ੬੩੩-੩੪)

ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਮਨ, ਇੱਕ ਛਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਸੰਸਾਰੀ ਹੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ‘ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ’ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ’ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੈ-

ਜਿਉ ਮਛਲੀ ਬਿਨੁ ਪਾਣੀਐ ਕਿਉ ਜੀਵਣੁ ਪਾਵੈ॥

ਬੂੰਦ ਵਿਹੂਣਾ ਚਾਤ੍ਰਕੋ ਕਿਉ ਕਰਿ ਤ੍ਰਿਪਤਾਵੈ॥

ਨਾਦ ਕੁਰੰਕਹਿ ਬੇਧਿਆ ਸਨਮੁਖ ਉਠਿ ਧਾਵੈ॥

ਭਵਰੁ ਲੋਭੀ ਕੁਸਮ ਬਾਸੁ ਕਾ ਮਿਲਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ॥

ਤਿਉ ਸੰਤ ਜਨਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਦੇਖਿ ਦਰਸੁ ਅਘਾਵੈ॥ (ਅੰਗ ੨੦੮)

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਖੁਭਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੱਲ ਸਕੇ? ਜਲ ਵਿੱਚ ਤੇਂਦੂਏ ਨੇ ਜਕੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੇਂਦੂਏ ਦੀ ਝਪਟ ਜਿਸ ਭੀ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਪੈ ਗਈ, ਉਹ ਕੋੜਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਖਿੱਚਣ ਪਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। 'ਗਜੇਂਦ੍ਰ' ਨਾਮਕ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਹਾਥੀ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕ੍ਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇਂਦੂਏ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਛੁੱਟ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ 'ਤੇਂਦੂਆ' ਖੁਦ ਆਪ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਹੈ, ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਸ਼ੰਕਾ-ਜਿਸ ਮਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੀ ਪਦਾਰਥ, ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਨਾ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਚੇਤਨ ਮਾਇਆ ਖਿੱਚਦੀ ਦੇਖੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ-ਜੇ ਮਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਪਰ ਪ੍ਰਗੀਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰਨਾਂ ਪਰ ਦੀਵਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਘਲ ਜਾਣ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲਾ ਮੋਮ, ਅੱਗ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਦ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ? ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਾਲਾ ਮਨ ਤਾਂ ਅਕਾਰ ਰਹਿਤ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਯਾਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਸਾੜਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਜਲ ਗਿੱਲਾ ਕਰਕੇ ਗਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਯੂ ਉਡਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ, 'ਮਾਇਆ' ਉਸ ਤੋਂ ਜੁੜਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਯਾਨੀ 'ਮਾਇਆ ਸ਼ਰੂਪ' ਭੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਹੇ ਨਿਰਲੱਜ ਮਨ! ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਡੱਲ੍ਹਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਡੁਲ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ? ਜੇ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਆਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਕਿਸੇ ਲਈ ਰਾਤ ਦਿਨ ਤੜਪਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖ ਕਿ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਖ਼ਾਤਰ ਹੈ? ਜੇ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਤੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈਂ, ਸਭ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਪਿਆਰ, ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਚਰਣ ਵਾਲਾ ਹੈਂ, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਹੋਰ ਭੀ ਉੱਚਾ ਕਰ ਤਾਂਕਿ ਤੇਰੇ ਮੇਲੀ (ਸੰਗੀ) ਲੋਕ, ਤੇਰੇ ਜੇਹੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣ। ਜੇ ਤੂੰ ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਾ

ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀ ਉਸੀ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣ ਲਈ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਗਿਰੇ ਹੋਏ ਗੰਦੇ ਖਿਆਲ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕੀ? ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਮ ਲੈਣਾ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕਲੰਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਤੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸੱਚਾ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਭਟਕਣ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਮਨ ਨੇ, ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਹੀ ਸਮਝ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਾਉ-ਲਾਡ ਤੇ ਹੱਸਣ-ਖੇਲਣ ਆਦਿ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਉਥੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁੱਖ ਲੈਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ' ਦਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਪਰਛਾਵਾਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀ ਹੋਣੀ ਹੋਈ?

ਸੁੱਭ ਅਸੁੱਭ ਇੱਛਾ

ਪ੍ਰਬਨ-ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਹੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨਿਰ-ਇੱਛਤ ਦੀ ਥ੍ਰਿਤੀ, ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਕਾਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਮਗਨ, ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਅਤੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਭੀ ਆਪਣੀ ਕਲਯਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਲੋਕ ਭੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਰਸ ਪ੍ਰੀਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਭੀ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਬੇਖਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁੱਛ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਭੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਖਾਤਰ ਜਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ?

ਉੱਤਰ-ਠੀਕ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਕਹੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵੱਲ ਭੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ। ਵਿਧੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾਧੀ ਹੋਈ ਸੇਖੀਆ (ਜ਼ਹਿਰ) ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਅਤੀ ਪੁਸ਼ਟ ਰੱਖਦੀ ਅਥਵਾ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸੇਖੀਆ ਕੱਚੀ ਖਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰ ਹੀ!

ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਦੀਵਾ ਅਥਵਾ ਬਿਜਲੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਅੰਧੇਰਾ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੰਧੇਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਅੰਧ ਭੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ, ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੀ! ਜਿਉਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਕੇ ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਨਾਲ ਤਬਾ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਭੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਇਸ ਇੱਕ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਛਾਵਾਂ (ਜੋ ਜਨਮ ਦਾ ਨਮਿੱਤ ਹਨ) ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮੁੜ (ਫਿਰ) ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ।

ਕਾਮ ਅਗਨੀ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਜਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਖੂਹ, ਬਾਉਲੀ, ਤਲਾਬ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਆਦਿ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ੀ ਹਨ ਉਹ ਵਣ (ਜੰਗਲ) ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਭਯੋਕਰ ਅੱਗ ਉੱਪਰ ਪਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਅੱਗ ਬੁਝਾ ਦੇਣਗੇ? ਦਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਣ ਭਾਰੀ ਬਾਰਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਜਲ ਹੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਕੌੜਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੂਪ ਅੱਗ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇੱਛਾ ਦੇ ਬੁਝਾਉਣ ਖਾਤਰ ਜਦ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਲੱਕੜਾਂ (ਬਾਲਣ) ਪਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਜਿਉਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਟ ਮਿਟਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਇੱਛਾ ਰੂਪੀ ਅੱਗ, ਫਿਰ ਲਟ-ਲਟ ਬਲਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਦ ਇੱਕ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਜੋ ਅਨੰਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਿੱਥੇ?

ਹੇ ਮਨ! ਤੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਤੇ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾ, ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਤੇਰੇ ਉੱਪਰ ਦੀਵਾਨੀ ਹੋਈ ਫਿਰੇਗੀ। ਇਸਤ੍ਰੀ, ਮਰਦ ਅਤੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਦੀਵਾਨੇ ਹੋਏ ਬੁੱਧੀਹੀਨ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਭੀ ਦੀਵਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਭੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਪਸ਼ੂ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਗੱਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤੀ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਲ ਰਹੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ, ਮੀਂਹ

ਵਾਂਗੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਪਰ ਆਪਣਾ ਮਸਤਕ ਰੱਖ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਤੇਰੇ ਸਭ ਪਾਪ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ 'ਅਚੱਲ ਸ਼ਾਂਤੀ' ਵਾਸਤੇ ਚਰਨ ਧੂੜ ਨੂੰ ਚਾਹ ਰਹੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ 'ਸਤਿ ਉਪਦੇਸ਼' ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਹਨ—

ਜਿਤਨੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਤੁਮਰੀ ਮੇਰੇ ਸੁਆਮੀ

ਸਭ ਤਿਤਨੀ ਲੋਚੈ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਤਾਈ॥

ਨਾਨਕ ਲਿਲਾਟਿ ਹੋਵੈ ਜਿਸੁ ਲਿਖਿਆ

ਤਿਸੁ ਸਾਧੂ ਧੂਰਿ ਦੇ ਹਰਿ ਪਾਰਿ ਲੰਘਾਈ॥

(ਅੰਗ ੧੨੬੩)

ਰਾਜ ਨ ਭਾਗ ਨ ਹੁਕਮ ਨ ਸਾਦਨ॥ ਕਿਛੁ ਕਿਛੁ ਨ ਚਾਹੀ॥

ਚਰਨਨ ਸਰਨਨ ਸੰਤਨ ਬੰਦਨ॥ ਸੁਖੋ ਸੁਖੁ ਪਾਹੀ॥

(ਅੰਗ ੪੦੬-੦੭)

ਸੰਤ ਕੀ ਧੂਰਿ ਮਿਟੇ ਅਘ ਕੋਟ॥ ਸੰਤ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜਨਮ ਮਰਣ ਤੇ ਛੋਟ॥

(ਅੰਗ ੧੮੮-੮੯)

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਜਨ ਪੂਰੇ॥ ਜਿਨਾ ਪਰਾਪਤਿ ਸਾਧੂ ਧੂਰੇ॥

(ਅੰਗ ੧੯੫)

ਚਰਨ ਸਾਧ ਕੇ ਧੋਇ ਧੋਇ ਪੀਉ॥ ਅਰਪਿ ਸਾਧ ਕਉ ਅਪਨਾ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੨੮੩)

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਧੂਰਿ ਸੰਤ ਪਾਈ॥ ਤਾ ਕੈ ਨਿਕਟਿ ਨ ਆਵੈ ਮਾਈ॥

(ਅੰਗ ੧੮੨)

ਸੇਵਕ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਤੰਤ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੇਵਕ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਪਰ ਰੱਖ ਦੇਵੇ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੱਟ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮ੍ਰਿਤੁ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਰਦੇ ਤੁੱਲ ਹੋਇਆ ਯਾਨੀ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ। ਜੋ ਭੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰੇ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰੇ—

ਨਾਨਕ ਸੇਵਕੁ ਸੋਈ ਆਖੀਐ ਜੋ ਸਿਰੁ ਧਰੇ ਉਤਾਰਿ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨਿ ਲਏ ਸਬਦੁ ਰਖੈ ਉਰ ਧਾਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੨੪੭)

ਜਨ ਨਾਨਕ ਕੀ ਲਜ ਪਾਤਿ ਗੁਰੂ ਹੈ ਸਿਰੁ ਬੇਚਿਓ ਸਤਿਗੁਰ ਆਗੇ॥

(ਅੰਗ ੧੨੮)

ਸਾ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸਫਲ ਹੈ ਜਿਤੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਮਨੁ ਮੰਨੇ॥

ਜਾ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਮਨੁ ਮੰਨਿਆ ਤਾ ਪਾਪ ਕਸੰਮਲ ਭੰਨੇ॥ (ਅੰਗ ੩੧੪)

ਗੁਰ ਕਾ ਬਚਨੁ ਸਦਾ ਅਬਿਨਾਸੀ॥ ਗੁਰ ਕੈ ਬਚਨਿ ਕਟੀ ਜਮ ਫਾਸੀ॥

(ਅੰਗ ੧੨੭)

ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ
ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਣ ਦੀ ਹੀ ਦੇਰੀ ਹੈ—

ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਏਕੋ ਜਾਣੁ॥ ਜੋ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਸੋ ਪਰਵਾਣੁ॥

(ਅੰਗ ੮੬੪)

ਇਸ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਚਤ-ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ
ਮੰਨਦਾ, ਉਸ ਅਚੱਲ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲੇ ਸੇਵਕ ਦਾ, ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ
ਭੀ 'ਗੁਰੂ' ਸਹਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਅਪੁਨੇ ਸੇਵਕ ਕੀ ਆਪੇ ਰਾਖੇ ਆਪੇ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ॥

ਜਹ ਜਹ ਕਾਜ ਕਿਰਤਿ ਸੇਵਕ ਕੀ ਤਹਾ ਤਹਾ ਉਠਿ ਧਾਵੈ॥

ਸੇਵਕ ਕਉ ਨਿਕਟੀ ਹੋਇ ਦਿਖਾਵੈ॥

ਜੋ ਜੋ ਕਹੈ ਠਾਕੁਰ ਪਹਿ ਸੇਵਕੁ ਤਤਕਾਲ ਹੋਇ ਆਵੈ॥ (ਅੰਗ ੪੦੩)

ਜੋ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ
ਨੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਮੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਨਿਧਿ ਸਿਧਿ ਰਿਧਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਮੇਰੇ॥ ਜਨਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰੇ॥

ਲਾਖ ਕੋਟ ਖੁਸੀਆ ਰੰਗ ਰਾਵੈ ਜੋ ਗੁਰ ਲਾਗਾ ਪਾਈ ਜੀਉ॥

(ਅੰਗ ੧੦੧)

ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਉਲਟੀ ਭਈ ਨਵ ਨਿਧਿ ਖਰਚਿਉ ਖਾਉ॥

ਅਠਾਰਹ ਸਿਧੀ ਪਿਛੈ ਲਗੀਆ ਫਿਰਨਿ ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਸੈ ਨਿਜ ਥਾਇ॥

(ਅੰਗ ੯੧)

ਜਿਤੜੇ ਫਲ ਮਨਿ ਬਾਛੀਅਹਿ ਤਿਤੜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸਿ॥ (ਅੰਗ ੫੨)

ਗੁਰੁ ਸਮਰਥੁ ਗੁਰੁ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਗੁਰੁ ਊਚਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰੁ॥

ਗੁਰੁ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਅਗਮ ਹੈ ਕਿਆ ਕਥੇ ਕਥਨਹਾਰੁ॥ (ਅੰਗ ੫੨)

ਦੁਰਭਾਗੇ ਜੀਵ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ

ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਰੱਥ, 'ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ੁਰੂਪ ਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਜੋ ਮਲਿਨ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼੍ਵਾਸਹੀਨ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਜੀਵ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਜੁਬਾਨ ਕੰਬਦੀ ਹੈ—

ਸਤਗੁਰ ਤੇ ਜੋ ਮੁਹ ਫੇਰਹਿ ਮਥੇ ਤਿਨ ਕਾਲੇ॥

ਅਨਦਿਨੁ ਦੁਖ ਕਮਾਵਦੇ ਨਿਤ ਜੋਹੇ ਜਮ ਜਾਲੇ॥

ਸੁਪਨੈ ਸੁਖੁ ਨ ਦੇਖਨੀ ਬਹੁ ਚਿੰਤਾ ਪਰਜਾਲੇ॥ (ਅੰਗ ੩੦)

ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਜੋ ਮੁਹ ਫੇਰੇ ਓਇ ਭ੍ਰਮਦੇ ਨਾ ਟਿਕੰਨਿ॥

ਧਰਤਿ ਅਸਮਾਨੁ ਨ ਝਲਈ ਵਿਚਿ ਵਿਸਟਾ ਪਏ ਪਚੇਨਿ॥

(ਅੰਗ ੨੩੩)

ਜੋ ਨਿੰਦਾ ਕਰੇ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰੇ ਕੀ ਸੁ ਅਉਖਾ ਜਗ ਮਹਿ ਹੋਇਆ॥

ਨਰਕ ਘੋਰੁ ਦੁਖੁ ਖੂਹੁ ਹੈ ਓਥੇ ਪਕੜਿ ਓਹੁ ਢੋਇਆ॥

ਕੂਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੋ ਨਾ ਸੁਣੇ ਓਹੁ ਅਉਖਾ ਹੋਇ ਹੋਇ ਰੋਇਆ॥

(ਅੰਗ ੩੦੯)

ਇਸ ਲਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਘੜੀ ਭਰ ਭੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਹੇ ਮਨ! ਉਸ ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਤਿ-ਭੁਗਤਿ ਦੇ ਦਾਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ੁਰੂਪ 'ਗੁਰੂ' ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਰੁੱਸਣਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋੜਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਲਾਉਣਾ ਹੈ?

ਨਾਨਕ ਜਿਸ ਬਿਨੁ ਘੜੀ ਨ ਜੀਵਣਾ ਵਿਸਰੇ ਸਰੈ ਨ ਬਿੰਦਾ॥

ਤਿਸੁ ਸਿਉ ਕਿਉ ਮਨ ਰੁਸੀਐ ਜਿਸਹਿ ਹਮਾਰੀ ਚਿੰਦਾ॥ (ਅੰਗ ੧੦੮)

ਗੋਵਿੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ! ਜੋ ਅਨੰਤ ਕਲੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਅਨੰਦ-ਸੂਰੂਪ' ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਉਪਕਾਰ ਬਦਲੇ, ਸੇਵਕ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ, ਸਰਬੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖੇ ਯਾਨੀ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਸੂਰੂਪ ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਸਮ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਜਾਣਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰੇ-

ਕਹੈ ਕਬੀਰੁ ਪੂਰਨ ਜਗ ਸੋਈ॥ ਜਾ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਅਵਰੁ ਨ ਹੋਈ॥

(ਅੰਗ ੩੩੦)

ਜਦ ਤੇਰਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਦ ਕਿਸ ਭੇਦ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਨ ਦੁਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਤੀ ਪਿਆਰੀ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਬੋਲ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਵਹਾਰ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੀ ਮਨ ਨਹੀਂ ਢਾਹੁੰਦੇ-

ਠਠਾ ਮਨੁਆ ਠਾਹਹਿ ਨਾਹੀ॥ ਜੋ ਸਗਲ ਤਿਆਗਿ ਏਕਹਿ ਲਪਟਾਹੀ॥

(ਅੰਗ ੨੫੬)

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ॥ (ਅੰਗ ੧੩੮੪)

ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ੁਰੂ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੀ ਦਿਲ ਨਾ ਢਾਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਣਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ, ਸਭ ਵਿੱਚ ਅਮੋਲਕ ਯਾਨੀ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਸਭਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਹੈ। ਤਥਾ-

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਗਵਾ॥

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ॥

(ਅੰਗ ੧੩੮੪)

ਮਤਲਬ ਕਿ ਸਭ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ 'ਮਾਣਿਕ' ਰੂਪ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿੱਤ ਦਾ ਢਾਹੁਣਾ 'ਮੂਲਿ' ਯਾਨੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ, ਮਚਾਂਗਵਾ (ਬੁਰਾ) ਹੈ। ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਿੱਕ (ਇੱਛਾ) ਹੈ ਅਥਵਾ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਖਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਬਚਨ ਯਾਦ ਰੱਖੀ ਕਿ 'ਚਿੱਤ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਢਾਹੀ' ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਤੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਦਿਲ ਹੀ ਦੁਖ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਤੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵੇਗਾ? ਜੇ ਤੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਾਣਕੇ, ਸਭ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਤੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ, ਤੈਨੂੰ ਝੱਟ ਹੀ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਜੇ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵੈਰ, ਇਹ ਭੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ? 'ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ' ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਰੰਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਗਿਲਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। 'ਇਹ ਅੱਛਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਬੁਰਾ ਹੈ' ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ—

ਹਰਿ ਸਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਕਰਿ ਮਨ ਮੀਤ॥ ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰੁ ਰਾਖਹੁ ਸਦ ਚੀਤ॥

(ਐਂਗ ੧੮੭)

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਹੇ ਮਨ! ਜੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ 'ਹਰੀ' ਨੂੰ ਬਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਜੀਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਇੱਕ ਗੋਵਿੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਫੌਰਨ ਮਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰ। ਜਿਸਨੇ ਭੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿੱਤ੍ਰ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਮੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਦੁੱਖ, ਦਰਦ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਜੋ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠਹਿਰ ਸਕਣਗੇ? ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤੀ ਦਾ ਰਸਿਕ ਕਦੇ ਭੀ ਸੰਸਾਰੀ ਰਸ ਉੱਤੇ ਲਲਚਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਹੁਕਮ ਚਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਦ ਕਿਸੇ

ਨੂੰ ਅੱਖ ਥੱਲੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ—

ਜਾ ਕਾ ਮੀਤੁ ਸਾਜਨੁ ਹੈ ਸਮੀਆ॥ ਤਿਸੁ ਜਨ ਕਉ ਕਹੁ ਕਾ ਕੀ ਕਮੀਆ॥
 ਜਾ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਲਾਗੀ॥
 ਦੂਖੁ ਦਰਦੁ ਭ੍ਰਮੁ ਤਾ ਕਾ ਭਾਗੀ॥ ਰਹਾਉ॥
 ਜਾ ਕਉ ਰਸੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਹੈ ਆਇਓ॥ ਸੋ ਅਨ ਰਸ ਨਾਹੀ ਲਪਟਾਇਓ॥
 ਜਾ ਕਾ ਕਹਿਆ ਦਰਗਹ ਚਲੈ॥ ਸੋ ਕਿਸ ਕਉ ਨਦਰਿ ਲੈ ਆਵੈ ਤਲੈ॥
 ਜਾ ਕਾ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤਾ ਕਾ ਹੋਇ॥ ਨਾਨਕ ਤਾ ਕਉ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ॥

(ਐਂਗ ੧੮੬)

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਮਿੱਤ੍ਰ, ਅੱਛੇ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਮਿੱਤ੍ਰ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਅ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਣੇ, ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੈ?

ਜਿਨ ਕਉ ਪੂਰਬਿ ਲਿਖਿਆ ਤਿਨ ਦਾ ਸਖਾ ਗੋਵਿੰਦੁ॥
 ਤਨੁ ਮਨੁ ਧਨੁ ਅਰਪੀ ਸਭੋ ਸਗਲ ਵਾਰੀਐ ਇਹ ਜਿੰਦੁ॥
 ਦੇਖੈ ਸੁਣੈ ਹਦੂਰਿ ਸਦ ਘਟਿ ਘਟਿ ਖੁਸ਼ੁ ਰਵਿੰਦੁ॥
 ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਨੋ ਪਾਲਦਾ ਪ੍ਰਭੁ ਨਾਨਕ ਸਦ ਬਖਸਿੰਦੁ॥

(ਐਂਗ ੪੭)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਕੇ, ਜਨਮ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਏ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਇਹ ਅੱਗ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਪਦਾਰਥ ਲਈ ਤੜਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਹ 'ਸੀਤਲ ਚਿੱਤ ਪ੍ਰੇਮੀ' ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰਣਿ ਹੋਇ ਅਨੰਦਾ ਬਿਨਸੈ ਜਨਮ ਮਰਣ ਭੈ ਦੁਖੀ॥
 ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਨਵ ਨਿਧਿ ਪਾਵਹਿ ਬਹੁਰਿ ਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਭੁਖੀ॥
 ਜਾ ਕੋ ਨਾਮੁ ਲੈਤ ਤੂ ਸੁਖੀ॥
 ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਧਿਆਵਹੁ ਨਾਕੁਰ ਕਉ ਮਨ ਤਨ ਜੀਅਰੇ ਮੁਖੀ॥ ਰਹਾਉ॥
 ਸਾਂਤਿ ਪਾਵਹਿ ਹੋਵਹਿ ਮਨ ਸੀਤਲ ਅਗਨਿ ਨ ਅੰਤਰਿ ਧੁਖੀ॥
 ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਕਉ ਪ੍ਰਭੁ ਦਿਖਾਇਆ ਜਲਿ ਥਲਿ ਤ੍ਰਿਭਵਣਿ ਰੁਖੀ॥

(ਐਂਗ ੬੧੭)

ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ, ਜਦ ਗੁਰੂਦੇਵ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਉਸ ਜਲ, ਥਲ, ਮਹੀਅਲ ਆਦਿ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਭਿਨੰਦਨ ਯਾਨੀ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਦ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਬਲ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਕਾਰਜ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿਵਾਏ 'ਸ਼ਾਂਤ-ਪਦ' ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਰੂਪ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ, ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ, ਉੱਪਰ-ਨੀਚੇ ਆਦਿ ਹਰ ਪਾਸੇ, ਇੱਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੀ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਇਹ ਅਨੰਦਮਈ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

ਹਰਿਸਿਮਰਨ-ਗੁਰੂਦੇਵ! ਇਹ ਵਾਕ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸ਼ੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹਰਤਾ-ਕਰਤਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਤਮਾਮ ਜੀਵ ਹਰਕਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸਦੀ ਜੋ ਭੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਭੀ ਜੀਵ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਇੱਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਜੋ ਭੇਦ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਸਕੇਗਾ? ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ 'ਇੱਕ' ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਜੇ ਉਹ ਸੇਵਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਭੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ (ਮਾਲਕ) ਹੋਣ ਪਰ ਕੌਣ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣਨਾ ਚਾਹੇਗਾ?

ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਗੁਰੂਦੇਵ! ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਏਕਤਾ ਮੈਂ ਭੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਿ ਚਿੱਤ ਬ੍ਰਿਤੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿੱਚ ਅਚੱਲ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਲੀਨ ਹੋਈ ਬ੍ਰਿਤੀ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਣ ਯੋਗ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ, ਤਦ ਭੀ ਇਹ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉੱਥਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯਾਨੀ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਇਹ ਕਦੇ ਭੀ ਮੇਰਾ

ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਮੈਂ' ਅਤੇ 'ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭੂ' ਇੱਕੋ ਹੀ ਵਸਤੂ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਉਹ ਮੇਰਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਸੇਵਕ ਹਾਂ', ਇਹ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਅਭੇਦਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ? 'ਪ੍ਰਭੂ ਧਿਆਨ' ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਭੇਦ ਮਿਟ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਦਿਖਦਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਭੇਦ ਸਨ, ਮਿਟ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਭੇਦ ਦਾ ਬੀਜ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਭੇਦ ਦਾ ਬੀਜ ਹੀ ਜੇ ਸਫ਼ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਇਆ ਰਹਾਂ। ਕੀ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਕੀ ਉੱਥਾਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸ਼ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ 'ਏਕੱਤ੍ਰ ਸ਼ਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਤਦ ਭੇਦ-ਅਭੇਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ? ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੇ ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਅਸੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਆਪਕ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਆਪ ਜੀ ਨੇ, ਵਿਜੇਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉਪਦੇਸ਼, ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਭੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੁਪਤ ਤੱਤ ਦੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਦ ਮੈਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਉਪਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸ਼ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਨਤ੍ਵ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਜੋ 'ਮੈਂ' ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਜਾਨਣ ਲਈ ਗੁਰੂਦੇਵ! ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਉ ਤਾਂ ਕਿ ਭੇਦ ਦਾ ਬੀਜ ਜੋ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ-ਰਸ, ਸੰਕਲਪ-ਸ਼ੂਨ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਰਹਾਂ। ਗੁਰੂਦੇਵ! ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁਨਣ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਹ ਵਸਤੂ ਦੇਖੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ?

ਨਿਰਗੁਣ ਆਪਿ ਸਰਗੁਣ ਭੀ ਓਹੀ॥ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਿਨਿ ਸਗਲੀ ਮੋਹੀ॥

(ਐਂਗ ੨੮੭)

ਇਸ ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਉਸ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ?

ਸੰਤ- ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਲਪਨਾ ਤੈਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਨੂੰ ਭਾਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂ ਤੇਰੀ ਨਿੰਦਾ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟੀ। ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਜਾਨਣ

ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਸੇਵਕ ਭੀ ਉਹੀ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ? ਅਤੇ ਜੋ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਭ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੀ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੋਂ। ਉਹ ਹੁਕਮੀ, ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਅਰਥਾਤ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ।

ਜੇ ਤੈਨੂੰ, 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸਚਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਫਲ ਭੁਗਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਾਸੋਂ ਤੂੰ ਡਰੇਂ? ਖਾਹਮਖਾਹ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਦੀਨ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਹੋਂ। ਛੱਡ! ਇਸ ਦੀਨਤਾ ਨੂੰ, ਕੋਈ ਭੀ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੁਕਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਤੇਥੋਂ ਭਿੰਨ ਸੁਆਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲੀ ਭੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ, ਬਿਨਾਂ ਤੇਥੋਂ।

ਕੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕੀ ਸੰਸਾਰੀ। ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਲਪਨਾਹੀਨ ਦਾ ਵਿਗਾੜਦੀ ਤੇ ਸਵਾਰਦੀ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕਲਪਨਾਮਈ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪਰੇ ਸੁੱਟ। ਤੂੰ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਪਰਸ਼ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ? ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਰੀਰ ਧਾਰੀਆਂ ਲਈ ਹੈ, ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਲੇ ਭੀ ਇਹ ਮਨ-ਤਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਲ ਧੋਣ ਲਈ ਸਾਬਣ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੂੰ ਮੈਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਕੀ ਗਰਜ਼?

ਸ਼ੰਕਾ- ਬੜਾ ਅਸਚਰਜ਼ ਹੈ! ਜੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੋਈ ਭੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਤਨ-ਮਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਗਵਾ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਰਾਜੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਸ ਨਮਿੱਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ?

ਉੱਤਰ- ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸਦੇ ਉੱਪਰ ਕਲਪਿਤ ਤਨ-ਮਨ ਦਾ ਜੋ ਪਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੁਣਕੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਕਲਪਿਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰੌਲਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਇਸ ਪਰਦੇ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਤਨ-ਮਨ ਰੂਪੀ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਲਾਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਰੱਖ ਦੇਣ ਨਾਲ

ਜੋ ਭੀ ਵਸਤੂ ਤਨ-ਮਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਦੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਜਾਣ ਨਾਲ 'ਹਰਿਸਿਮਰਨ' ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਨ-ਮਨ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਕੇ ਭੀ ਹਾਲਾਂ ਭੇਦ ਭਾਸਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ' 'ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ'। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਕਲਪਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਗਟ ਭਾਸਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਲਪਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਕਲਪਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਰਹਿਤ ਵਸਤੂ ਜੋ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਬਚ ਗਈ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਹੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੌਣ ਕਰੇ?

ਸ਼ੰਕਾ- ਤਨ-ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਆਪ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ- ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਅਰਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਵਾਏ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਨ-ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ 'ਮੈਂ' ਤਾਂ ਅਰਪਣ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਨੂੰ ਕੌਣ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਦੋਬਦੀ ਬਾਕੀ ਬਚਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਤਾਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਹੈ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਪੂਰਨ ਦੇਖੇ। ਤਨ-ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ', ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਇਹ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਅਤੀ ਉੱਤਮ ਹੀ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਇਹ 'ਉਪੇਯ' ਨਹੀਂ 'ਉਪਾਇ' ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਾਇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਉਪੇਯ ਯਾਨੀ 'ਆਤਮਪਦ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭਗਤੀ ਲਈ ਅਤਯੰਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਾਇ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਅਸੰਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਪੇਯ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸੰਗਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜਗਤਾਸੂ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਹੈ। ਉਸ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਅਤੇ 'ਤੂੰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

'ਇੱਕ ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਹੈ' ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ 'ਇੱਕ ਮੈਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਂ' ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ 'ਆਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ' ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਉਪੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਯਾਨੀ 'ਤੂੰ' ਨਾਲੋਂ 'ਮੈਂ' ਬ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਮੀਪ ਭੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਤੂੰ' ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' 'ਆਪਣਾ-ਆਪ'। 'ਆਤਮਾ' ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ) ਕੋਈ ਭੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਇੱਥੇ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ? ਅਰਥਾਤ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੂਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਵ੍ਰੈਤ-ਮਈ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਦ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪਹਾੜਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਦ ਲਈ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਨਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਅੱਗ ਦੁਆਰਾ ਭਸਮ ਕਰਕੇ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਇਸ ਅਚੱਲ ਨਿਰਭੇ ਇਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ! ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ! ਤੂੰ ਨਿਰਵਿਕਲਪ, ਸਮ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈਂ।

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਪ੍ਰਭੂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਅਨੰਨਯ ਸੇਵਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਉਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਨੰਨਾ ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਨਿਰਖਤ ਜਾਈ॥ ਨਿਰਖਤ ਨੈਨ ਰਹੇ ਰਤਵਾਈ॥

ਨਿਰਖਤ ਨਿਰਵਤ ਜਬ ਜਾਇ ਪਾਵਾ॥

ਤਬ ਲੇ ਨਿਰਖਹਿ ਨਿਰਖ ਮਿਲਾਵਾ॥

(ਅੰਗ ੩੪੧)

ਨੰਨੇ ਅੱਖਰ ਦੁਆਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਤ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨਾ ਭੀ 'ਟਾਈਮ' ਇਸ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ। ਜਿਉਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਟੱਕ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਚਕੋਰ ਰਾਤ੍ਰੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਯਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ

ਲਗਨ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਅਰਥਾਤ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਇੱਕ-ਰਸ, ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ, ਹੋਰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤਦ ਉਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਸੁਆਮੀ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਜਾਣ ਕੇ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸੀ ਵਕਤ ਪਰਪੱਕ ਧਿਆਨ-ਨਿਧਿਆਸਨ ਦੁਆਰਾ, 'ਨਿਰਖਰਿ' (ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ) ਮਾਲਕ, ਈਸ਼ਰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉਪਾਧੀ ਰੂਪ ਯਾਨੀ ਮਾਇਆਮਈ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜੋ ਚੈਤਨ-ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਕੇ, 'ਨਿਰਖ' (ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਜੋ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਯਾਨੀ ਚੈਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਅਰਥਾਤ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਉਪਾਧੀ ਯੁਕਤ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ 'ਸੁਆਮੀ' ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਸੇਵਕ' ਬਣੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਦੋਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਘਟਾਕਾਸ਼ (ਘੜੇ ਵਿਚਲਾ ਅਕਾਸ਼) ਤੇ ਮਠਾਕਾਸ਼ (ਮਕਾਨ ਵਿਚਲਾ ਅਕਾਸ਼) ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਜੋ ਇੱਕ ਮਹਾਂਕਾਸ਼ (ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਪੂਰਣ ਆਕਾਸ਼) ਹੈ, ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਉਸ ਵਿਆਪਕ ਚੈਤਨ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਕੌਣ ਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਕੌਣ ਸੇਵਕ ਹੈ?

ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਮਾ ਭਏ ਨਿਹਕਾਮਾ ਕੋ ਠਾਕੁਰੁ ਕੋ ਦਾਸਾ ਰੇ॥

(ਅੰਗ ੯੮੮)

ਘਟਾਕਾਸ਼ ਤੇ ਮਠਾਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਅਨੰਤ ਨਾਮ ਕੇਵਲ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਨ, ਮਹਾਂਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਨੰਤ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਕਾਸ਼ ਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਚੈਤਨ-ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਅਨੰਤ ਹੀ ਉਪਾਧੀਆਂ (ਸ਼ਰੀਰ) ਉਤਪੰਨ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ। ਅਕਾਸ਼ ਵਾਂਗੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤੇਰਾ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਇੱਕ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਅਚੱਲ, ਅਜਰ ਤੇ ਅਮਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਦ ਭੀ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇੱਕ ਛਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਇਸ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਚੱਲ ਇਸ਼ਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਹੀਣ ਮਨੁੱਖ, ਚਿੱਤ ਦੇ ਟਿਕ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਬੜਾ ਅਨੰਦ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਚਿੱਤ ਦੇ ਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਕਲਪ-ਵਿਕਲਪ ਹੀ ਜਿਸ ਮਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਇੱਕ ਰਸ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਚੱਲ ਇਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਚਿੱਤ ਦੇ ਟਿਕਣ ਤੇ ਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਤੱਤ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੂਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇਉਂ ਕਲਪਿਤ ਹਨ ਜਿਉਂ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਿਤ ਸੱਪ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪੁਜਾ ਸਕਦਾ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਮਨ ਦਾ ਟਿਕਾਉ ਅਤੇ ਚੰਚਲਤਾਈ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਯਾ ਚੰਚਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ 'ਆਤਮ-ਗਿਆਨ' ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਚੰਚਲਤਾਈ, ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਦਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਦੋ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੈ। ਤੁਰੀਯ (ਚੌਥਾ ਪਦ) 'ਆਤਮਾ' ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਕਾਰਜ, ਹਾਨੀ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਵਿਕਾਰ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਪਾਧੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੀ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੀ ਦਾ ਫਰਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਉਪਾਧੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਤੂੰ ਸੁਆਮੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈਂ ਉਹ ਉਪਾਧੀ ਸਾਖਯਾਤ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੁੱਫ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬਗੰਯਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮਲਿਨ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਉਪਾਧੀ-ਤੇਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਅਲਪਗੰਯਤਾ ਤੇ ਦੀਨਤਾ ਆਦਿ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਹੋਇਆ, ਸੇਵਕ ਬਣੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਰਬਲਤਾ, ਉਪਾਧੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਚੈਤਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਚਤ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਯਾਨੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਕਾਸ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਪੂਰਨ ਹੈ।

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ! ਇੱਕ ਬੱਲਬ ਪੰਜ ਸੌ ਵਾਟ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਵਾਟ ਦਾ ਹੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤਥਾ ਉਸੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਊਨਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਕਤਾ, ਬੱਲਬਾਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਫਰਕ ਕਰਕੇ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਯਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਹੀ ਪੁਰਸ਼, ਕਾਰਨ-ਵੱਸ਼ ਇੱਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਿਖਾਰੀ ਹੈ। ਧਨ, ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ

ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਧਨ, ਪਦਾਰਥ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਯਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਸ ਉਪਾਧੀ ਨੂੰ, ਤੂੰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸੁਆਮੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਉਪਾਧੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੀਨਤਾ ਆਦਿ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੇਵਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨੂੰ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਅਸੰਗ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਰਸ ਵਿਆਪਕ ਚੈਤਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਰੂਪੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ, ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਡਾ ਦੇ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਯਾਨੀ 'ਚੈਤਨ-ਸੂਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਰੂਪ ਕਲੰਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਉਪਾਧੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਸੜ ਕੇ, ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਬਚਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲੀ, ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਹੈ ਜੋ 'ਤੂੰ' ਹੈ। 'ਤੂੰ' ਹੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ, ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ 'ਤੂੰ' ਹੀ ਨੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ 'ਸਰਗੁਣ' ਰੂਪ ਹੈ, ਸੁਆਮੀ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਭੀ ਇੱਕ 'ਤੂੰ' ਹੀ ਹੈ—

ਤੂੰ ਠਾਕੁਰ ਸੇਵਕ ਭਨਿ ਆਪੇ॥ ਤੂੰ ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਪ੍ਰਭ ਆਪੇ॥

(ਅੰਗ ੧੦੨)

ਇਸ ਗੁਣਾ ਮਹਿ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ॥ ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਵਸੈ ਹਰਿ ਅਲਖ ਅਪਾਰਾ॥

ਆਪੇ ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਹੈ ਆਪੇ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਆਪੁ ਵਵਾਵਣਿਆ॥

(ਅੰਗ ੧੨੪)

ਸੰਤ-ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਕੀ ਹੁਣ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲਾ ਹੈਂ ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹੈਂ?

ਹਰਿਸਿਮਰਨ-ਮੈਂ ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਸਾਖੀ ਹਾਂ!

ਸੰਤ-ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਜਾਂ ਸਾਖੀ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਹੀ ਤਾਂ ਪਰਮਪਦ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਬਣੇਗਾ। ਜਦ ਸਾਖੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੀ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਖੀ ਕਿਸ ਦਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਕਿਸ ਦਾ?

'ਮੈਂ ਸਾਖੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹਾਂ' ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕਿ ਮੈਂ

ਸ਼ਰੀਰ ਹਾਂ, ਜੰਮਦਾ ਹਾਂ, ਮਰਦਾ ਹਾਂ ਆਦਿ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ 'ਚੈਤਨ-ਸ਼ਰੂਪ' ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ॥ (ਅੰਗ ੨੧੯)

ਜੋ ਭੀ ਅਸੱਤਜ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਸੋ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸੱਤਜ ਹਾਂ। ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁੱਭ-ਅਸ਼ੁੱਭ ਹਰਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹਾਂ।

ਹਰਿ ਜੀਉ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਜਾਨ॥

ਕਰਤੁ ਬੁਰਾਈ ਮਾਨੁਖ ਤੇ ਛਪਾਈ ਸਾਖੀ ਭੂਤ ਪਵਾਨ॥

(ਅੰਗ ੧੨੦੨)

ਇਹ ਹੈ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਪਛਾਣ! ਜਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਪੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਲੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ-ਕੀ 'ਮੈਂ' ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹਾਂ, ਸਾਖੀ ਹਾਂ' ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ? ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੇ ਭੀ ਪੁਰਸ਼, ਇਸਤ੍ਰੀ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਖੀ ਆਦਿ-ਆਦਿ ਸ਼ਰੀਰ ਹਨ, ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ' ਯਾਨੀ ਆਪ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਮੇਰੀ ਸੱਤਾ ਪਾ ਕੇ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ-

ਸਭ ਕੈ ਮਧਿ ਅਲਿਪਤੋ ਰਹੈ। ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਹਣਾ ਸੁ ਆਪੇ ਕਹੈ॥

(ਅੰਗ ੨੯੪)

ਸਭਿ ਕੈ ਮਧਿ ਸਭ ਹੂ ਤੇ ਬਾਹਰਿ ਰਾਗ ਦੋਖ ਤੇ ਨਿਆਰੇ॥

(ਅੰਗ ੨੯੪)

'ਮੈਂ' ਵਿਆਪਕ ਹਾਂ, ਅਸੰਗ ਹਾਂ, ਅਦ੍ਵੈਤ ਹਾਂ, ਅਖੰਡ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਰੂਪ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਹਾਂ। 'ਮੈਂ' ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹਾਂ, 'ਮੈਂ' ਹੀ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹਾਂ ਤੇ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਰੂਪ ਹਾਂ। 'ਮੈਂ' ਇੱਕ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਹਾਂ ਯਾਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਭੀ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭੀ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਹਾਂ। 'ਮੈਂ' ਹੀ ਇੱਕ-ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਿਆਪਕ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਾਂ-

ਬੂਝੈ ਦੇਖੈ ਕਰੈ ਬਿਬੇਕ॥ ਆਪਹਿ ਏਕ ਆਪਹਿ ਅਨੇਕ॥
ਮਰੈ ਨ ਬਿਨਸੈ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ॥ ਨਾਨਕ ਸਦ ਹੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥

(ਅੰਗ ੨੭੯)

ਸਭ ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਇੱਕ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ ਤੇ
ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਹਾਂ 'ਮੇਰੀਆਂ' ਹਨ ਯਾਨੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ ਆਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਦਾ
ਹੈ, ਉਹ 'ਮੇਰਾ' ਹੀ ਵਿਰਾਟ (ਵਿਸ਼ਾਲ) ਸ਼ਰੀਰ ਹੈ—

ਸਰਬ ਭੂਤ ਆਪਿ ਵਰਤਾਰਾ॥ ਸਰਬ ਨੈਨ ਆਪਿ ਪੇਖਨਹਾਰਾ॥

ਸਗਲ ਸਮਗ੍ਰੀ ਜਾ ਕਾ ਤਨਾ॥ (ਅੰਗ ੨੮੪)

'ਮੈਂ' ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਪੂਰਨ ਹਾਂ! ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਭੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ—

ਵਾਸੁਦੇਵ ਸਰਬਤ੍ਰ ਮੈ ਉਨ ਨ ਕਤਹੂ ਠਾਇ॥

ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸੰਗਿ ਹੈ ਨਾਨਕ ਕਾਇ ਦੁਰਾਇ॥ (ਅੰਗ ੨੮੫)

ਸੋ ਅੰਤਰਿ ਸੋ ਬਾਹਰਿ ਅਨੰਤ॥ ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਿਆਪਿ ਰਹਿਆ ਭਗਵੰਤ॥

ਧਰਨਿ ਮਾਹਿ ਆਕਾਸ ਪਇਆਲ॥ ਸਰਬ ਲੋਕ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ॥

(ਅੰਗ ੨੮੬)

ਇਹ ਹੈ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਯਾਨੀ 'ਪਰਮਪਦ'। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ
ਭਿੰਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ
ਜੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਗਿਆਨ ਸੂਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ' ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਜਾਣੀ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਜਾਣੇ? ਅੱਗ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ
ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ
ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਾਣੇ ਕੌਣ?

ਤਾ ਕੀ ਗਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥ ਦੂਸਰ ਹੋਇ ਤ ਸੋਝੀ ਪਾਇ॥

(ਅੰਗ ੨੮੭)

ਮੇਨ ਮਝਾਹੁ ਲਖਿ ਤੁਧਹੁ ਦੂਰਿ ਨ ਸੁ ਪਿਰੀ॥ (ਅੰਗ ੧੧੦੦)

ਸੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੂਰਿ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੂੰ ਹੈ॥ (ਅੰਗ ੩੫੪)

ਬੰਕਾ-‘ਮੈਂ’ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹਾਂ, ਵਿਆਪਕ ਹਾਂ, ਅਸੰਗ ਹਾਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ ਆਦਿ
ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਕੀ ਇਹ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ? ਹਉਮੈ ਦੇ ਤਿਆਗ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਭੀ
ਪਰਮਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ?

ਉੱਤਰ-ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ 'ਸ਼ੁੱਧ ਹੰਕਾਰ' ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ' ਸਭ ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ

ਵਾਲਾ ਅਸੰਗ, ਨਿਰਲੇਪ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ। 'ਮੈਂ' ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਇੱਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਸ਼ਾਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ 'ਸੁੱਧ ਹੰਕਾਰ' ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਖਯਾਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ।

ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਹੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਹੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ, ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਹਰਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਲਿਨ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ-

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਜਾਨਿਓ ਮਿਥਿਆ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਸਰਨਾਈ॥

(ਅੰਗ ੨੧੯)

ਇਹੁ ਜਗੁ ਧੂਏ ਕਾ ਪਹਾਰ॥ ਤੈ ਸਾਚਾ ਮਾਨਿਆ ਕਿਹ ਬਿਚਾਰਿ॥

(ਅੰਗ ੧੧੮੬-੮੭)

ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਜਗਤ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ॥

(ਅੰਗ ੧੨੩੧)

ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਬੂਠ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਹੋ ਮੀਤ॥

ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਬਿਹੁ ਨਾ ਰਹੈ ਜਿਉ ਬਾਛੁ ਕੀ ਭੀਤ॥

(ਅੰਗ ੧੪੨੯)

ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਤਨੁ ਮਿਥਿਆ ਜਾਨਉ॥

(ਅੰਗ ੧੧੮੬)

ਸਗਲ ਜਗਤੁ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੁਪਨਾ ਬਿਨਸਤ ਲਗਤ ਨ ਬਾਰ॥

(ਅੰਗ ੬੩੩)

ਆਦਿਕ ਗੁਰ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਾਈਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ ਸੱਤਯਤਾ, ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਦ ਤਾਈਂ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਦਾ ਯਾਨੀ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿੱਚ ਸੱਤਯ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਤੇ ਚਿੱਤ ਸੰਸਾਰਕ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਮੇਰੀ' ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਅਸੱਤਯ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ, ਇਹੀ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜੁਗਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪਵੇ। ਜਿਉਂ ਤਾਲਾਬ ਪਰ ਆਈ ਹੋਈ ਕਾਈ (ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਉਲ੍ਹੀ) ਜਲ ਨੂੰ ਢੱਕ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਹਟਾ

ਦੇਣ ਨਾਲ ਜਲ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹਉਮੈ ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਹਉਮੈ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ, ਲਿਵ ਦੁਆਰਾ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਇਹ ਬ੍ਰਿਤੀ ਕੇਵਲ 'ਆਤਮਾ' ਉੱਪਰ ਆਏ ਹੋਏ ਆਵਰਨ ਯਾਨੀ ਪੜਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਨਿਰ-ਆਵਰਨ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਭੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ-

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਤੇਰਾ ਰੂਪ॥ ਗੁਣ ਨਿਧਾਨ ਗੋਵਿੰਦ ਅਨੂਪ॥ (ਅੰਗ ੨੨੪)

ਸਭ ਕੁਝ ਸੱਤਯ ਹੀ ਸੱਤਯ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

ਆਪਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਭ ਧਾਰੀ॥ ਆਪੇ ਗੁਣ ਆਪੇ ਗੁਣਕਾਰੀ॥

(ਅੰਗ ੨੨੫)

ਸਤਿ ਕਰਮੁ ਜਾ ਕੀ ਰਚਨਾ ਸਤਿ॥ ਮੂਲੁ ਸਤਿ ਸਤਿ ਉਤਪਤਿ॥

(ਅੰਗ ੨੨੬)

ਬੁਝਨਹਾਰ ਕਉ ਸਤਿ ਸਭ ਹੋਇ॥ ਨਾਨਕ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਇ॥

(ਅੰਗ ੨੨੭)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੇ ਜਗਤਾਸੂ ਨੂੰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਪੰਚ' ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸੱਤਯ ਹੈ ਤਾਂ ਕਦੇ ਭੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ? ਬਲਕਿ ਬੁੱਧੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ੇਧ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵੱਲੋਂ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਜਾਣ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਰਤੱਵਯਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੀ 'ਪਰਮਪਦ' ਹੈ। ਇਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ 'ਆਪਣਾ ਆਪ' ਹੀ ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਕਲਪਿਤ ਵਸਤੂ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ। ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਵਿਕਲਪ

ਹਨ। ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ, ਉਹ ਅਕਰਤਾ ਹੀ ਹੈ।
ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਹੀ ਕਰਤਾ ਭੀ ਤੇ ਅਕਰਤਾ ਭੀ, ਇਹ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ
ਹੈ ਜੇ ਮਾਇਆ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ (ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਚਾਲਕ) ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਦੀ
ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ—

ਨਿਰਗੁਨੁ ਆਪਿ ਸਰਗੁਨੁ ਭੀ ਓਹੀ॥ ਕਲਾਧਾਰਿ ਜਿਨਿ ਸਗਲੀ ਮੋਹੀ॥

(ਅੰਗ ੨੮੭)

‘ਕਲਾਧਾਰਿ’ ਮਤਲਬ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ, ਸੰਸਾਰ
ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਆਸਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ
ਨਿਰਲੇਪ ਹੀ ਰਿਹਾ ਯਾਨੀ ਰੱਤੀ ਮਾਤ੍ਰ ਭੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਲੇਪ ਨਾ ਲੱਗਿਆ।

ਓਪਤਿ ਪਰਲਉ ਖਿਨ ਮਹਿ ਕਰਤਾ॥ ਆਪਿ ਅਲੇਪਾ ਨਿਰਗੁਨੁ ਰਹਤਾ॥

(ਅੰਗ ੩੮੭)

ਉਹ ਇੱਕ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ
ਪਰਲੈ (ਨਾਸ਼) ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ
ਕਰਤਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ‘ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ’ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਸੰਸਾਰ ਤਿਨ ਕਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ’ ਇੱਕ
ਹੀ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਸੂਰੂਪ ਆਪਣੇ—
ਆਪੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ‘ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ ਹੈ’
ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਸੰਸਾਰ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭੁੱਧੀਮਾਨ,
ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਿਉਂ ਲਾਵੇ? ਖੇਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਏ ਕਿਉਂਕਿ
ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਖਾਤਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖੇਡ ਅਸੱਤ੍ਯ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ
ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਸੱਤ੍ਯ—

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਜੀ ਜਗੁ ਭਾਈ॥

ਬਾਜੀਗਰ ਸਉ ਮੁਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨਿ ਆਈ॥

(ਅੰਗ ੪੮੭)

ਚਚਾ ਰਚਿਤ ਚਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਭਾਗੀ॥ ਤਜਿ ਚਿਤ੍ਰੈ ਚੇਤਹੁ ਚਿਤਕਾਰੀ॥

ਚਿਤ੍ਰੁ ਬਚਿਤ੍ਰੁ ਇਹੈ ਅਵਝੇਰਾ॥ ਤਜਿ ਚਿਤ੍ਰੈ ਚਿਤ੍ਰੁ ਰਾਖਿ ਚਿਤੇਰਾ॥

(ਅੰਗ ੪੮੭)

ਵੇਦਾਂਤ, ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜਗਤਾਸੂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ
ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤੀ ਲੋਕ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ

ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਯਾਨੀ ਨਾ ਸੱਤ੍ਯ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੱਤ੍ਯ। ਸੱਤ੍ਯ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੱਤ੍ਯ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਮ੍ਰਾਟ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤ੍ਯ-ਅਸੱਤ੍ਯ ਤੋਂ ਬਿਲੱਛਣ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ ਯਾਨੀ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਹ ਸ਼ੇਕਾ ਉੱਠੇ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਨਿਮਿੱਤ ਕੀ ਹੈ? ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਭਾਵ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੀ ਹੈ। ਸੁਭਾਉ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਹ ਪੁਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸੰਸਾਰ' ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਪੁਸ਼ਨ ਉੱਠੇ ਕਿ ਐਸੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਤਾਂ ਇਹ ਪੁਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਖੇਡਣ ਦਾ ਜੋ ਸੁਭਾਉ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ ਇਹ ਬਾਹਰ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਖੇਡਣ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਚਾਹੇ ਖੇਡੇ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਰਹੇ, ਬੋਲੇ ਯਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਕਰੇ ਯਾ ਕੁੜਾਂ ਕਲਪ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਸਦੇ ਕਰਨੇ ਯਾ ਨਾ ਕਰਨੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਯਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਗ਼ਰਜ਼ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਗ਼ਰਜ਼ ਤਾਂ ਜਗਜ੍ਯਾਸੂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾ ਕੇ, ਆਪ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ, ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾ ਦੁੱਖ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦਾ। ਆਪੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ—

‘ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ‘ਸ੍ਵਯੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਤਮਾ’ ਖੁਦ ਆਪ ਕਲਪਨਾ (ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ) ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ—ਇਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਨਿਸਚੇ ਹੈ।’ ਸੰਸਾਰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਨਾ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਏ।

ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਸਿਮਰਨ! ਇੱਕ ਵੇਰ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਭੀ ਕੁੱਝ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਤਿ ਬਾਰੇ ਰੋਲੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੀ ਉਹ ਵੱਡਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖਿਆ ਕਿ ‘ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਂਭੇ ਹੋ’ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਸ ਰਮਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ‘ਪਰਮ ਸੁਖੀ’ ਹੋ

ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣਯ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਮਨ, ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੋਚਰ ਅਤੇ ਅਗੋਚਰ ਭੀ ਗੋਵਿੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਕੀ ਤੇ ਖੇਡ ਕੀ?

ਐਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਜੀਵ, ਵਕਤਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਰੌਲੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਦ ਤੱਕ ਕੋਈ 'ਆਤਮਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ', ਇਸ ਅਵਿਚਲ ਇਸ਼ਿਤੀ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਇਸ਼ਿਤੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਿਰਣਯ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ 'ਅਸੰਗ ਪੁਰਸ਼' ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਪਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਜਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਭਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਤੀ ਭੀ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬੱਸ! ਉਹੀ ਪਰਮਪਦ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਨਿਰਗੁਣ' ਅਤੇ 'ਸਰਗੁਣ' ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸਣ ਵਾਲੀ ਇਹੀ ਅਕਹਿ ਵਸਤੂ ਹੈ—

ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ

ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਬੁਝਿਆ ਜਾ ਵੇਖਾ ਹਰਿ ਇਕੁ ਹੈ

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ॥

(ਅੰਗ ੯੨੨)

ਆਪਨ ਆਪੁ ਆਪਹਿ ਉਪਾਇਓ॥ ਆਪਹਿ ਬਾਪ ਆਪ ਹੀ ਮਾਇਓ॥

ਆਪਹਿ ਸੂਖਮ ਆਪਹਿ ਅਸੁਖੁ॥ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਈ ਨਾਨਕ ਲੀਲਾ॥

(ਅੰਗ ੨੫੦)

ਦੁਹੁ ਭਾਤਿ ਤੇ ਆਪਿ ਨਿਰਾਰਾ॥ ਨਾਨਕ ਐਤੁ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰਾ॥

(ਅੰਗ ੨੫੦)

ਤੂੰ ਆਪੇ ਜਲੁ ਮੀਨਾ ਹੈ ਆਪੇ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪਿ ਜਾਲੁ॥

ਤੂੰ ਆਪੇ ਜਾਲੁ ਵਤਾਇਦਾ ਆਪੇ ਵਿਚਿ ਸੇਬਾਲੁ॥

ਤੂੰ ਆਪੇ ਕਮਲੁ ਅਲਿਪਤੁ ਹੈ ਸੈ ਹਥਾ ਵਿਚਿ ਗੁਲਾਲੁ॥

ਤੂੰ ਆਪੇ ਮੁਕਤਿ ਕਰਾਇਦਾ ਇਕ ਨਿਮਖ ਘੜੀ ਕਰਿ ਖਿਆਲੁ॥

ਹਰਿ ਤੁਧਹੁ ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਹੀ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਵੇਖਿ ਨਿਹਾਲੁ॥

(ਅੰਗ ੮੫)

‘ਜਗਤ ਮਿਥਯਾ ਹੈ’ ਇਸ ‘ਮਿਥਯਾ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਕਈ ਬੇਸਮਝ ਲੋਕ ਘਬਰਾ ਕੇ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਮਾਨੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੇ ਹੋਏ ‘ਸੱਤਯ ਜਗਤ’ ਨੂੰ ਐਟਮ ਬੰਬ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਈ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਯਤਾ ਹੀ ‘ਮਿਥਯਾ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਤਯ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਜੋਗ ਹੈ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਮਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਜੰਮਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਇਉਂ ਸਦਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਭੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਜੋਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਜਗਤ ਸੱਤਯ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ‘ਮਿਥਯਾ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਦ ਸਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਪਰਮ-ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ‘ਮਿਥਯਾ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੁਪਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਥਯਾ ਜਾਣ ਕੇ, ਚਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜਗਤ ਦੀ ਸੱਤਯਤਾ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਵਹਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਚਾਈ-ਪੂਰਬਕ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਫਿਲਮ ਦੇ ਐਕਟਰ ਦੀ ਐਕਟਿੰਗ। ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤਯ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ‘ਮੋਹ’ ਯਾਨੀ ਖਚਤਾਈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਕੋਈ ਭੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤੂ, ਉਸਦੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਚਿੱਤ, ਸੱਤਯ ਵਸਤੂ ਯਾਨੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਤਦੇ ਜੁੜੇਗਾ ਜੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਜਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਤਦੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ‘ਮਿਥਯਾ’ ਜਾਣ ਲਵੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਚਿੱਤ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ‘ਜਗਤ’ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭੀ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਦਿਖਾਵੇ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ? ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੋਈ ਭੀ ਵਸਤੂ ਨਾ ਭਾਸੇ।

‘ਜਗਤ ਮਿਥਯਾ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੱਤਯ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।’ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਿਸਚਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹੀ, ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਦੀ ਗੰਮਤਾ ਤੋਂ ਭੀ ਪਰੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਯਾ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਜੋ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ, ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਹੀ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਤਲਬ ‘ਨਿਰੰਕਾਰ’ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ, ਵਿਵਾਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਾਦ ਜਾ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਾ ਲੈਣ ਨਾਲ, ਕਦੇ ਭੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਲਟਾ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਉੱਚਤਾਈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੀਣਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦ੍ਵੈਤ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਭੀ ਅਜਿਹਾ ਮੱਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੱਟਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਜਗਯਾਸੂ ਨੂੰ ਸਭ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜੋ ‘ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ’ ਹੈ ਸੋ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ।

ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਕਲਪਿਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਆਤਮਾ’ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨਵਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ‘ਆਤਮ-ਸੂਰੂਪ’ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ‘ਮੈਂ’ ਹੀ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹਾਂ, ਮੈਥੋਂ ਜੁਦਾ ਕੁੱਝ ਭੀ ਨਹੀਂ।’ ਇਸ ਅਚੱਲ ਨਿਸਚੇ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਹੀ ‘ਸਮਾਧੀ’ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਹ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵਿਦੇਹ ਅਵਸਥਾ

ਸਮਾਧੀ ਉੱਥਾਨ ਦਾ ਭੇਦ ਭੀ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ‘ਪਰਮ ਸਮਾਧੀ’ ਹੈ। ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਸਭ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਸਮਾਧੀ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ‘ਆਤਮਾ’ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਤਾਂ ‘ਆਤਮਾ’ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਇਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਭੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਭਾਸੇ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਅਵਸਥਾ ‘ਆਤਮ ਸੂਰੂਪ’ ਹੀ ਭਾਸਣ। ਸਮੁੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਤਰੰਗ ਕਦੋਂ ਦੇਖੇ ਹਨ? ਕਿਉਂਕਿ ਤਰੰਗਾਂ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੂਰੂਪ ਹੀ ਹਨ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਕਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ? ਜਗਤ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ‘ਸੂਰੂਪ’ ਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ‘ਦੇਖਣਾ’ ਆਦਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਪੱਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਅਵਸਥਾ। 'ਆਤਮ ਗਿਆਨ' ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਜੋ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਨਿਸਚਾ ਜਦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਯਾਨੀ 'ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਕੁੱਝ ਭਾਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਆਤਮ-ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਭ ਕੁੱਝ 'ਆਤਮ ਰੂਪ' ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਅਵਸਥਾ 'ਯੋਗੀ' ਦੇ ਚਿੱਤ ਦੀ 'ਛੇਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ' ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਅੰਦਰ 'ਕੁੱਝ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਕੇਵਲ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਥਿਤ ਹੈ।' ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਵਿਦੇਹ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜੰਮਣਾ-ਮਰਨਾ, ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤੀ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਅਗਿਆਨ ਆਦਿ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਭਾਸਣੇ, ਇਹ ਦੇਹ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਵਿਦੇਹ ਯਾਨੀ ਦੇਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਘੜੇ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਪਰ ਹੀ, ਘੜੇ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿੰਤੂ ਅਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿਣ ਪਰ ਭੀ, ਘੜਾ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੇਵਲ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਨਿਸਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਸਤਿਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝਾਂ ਜੁਗਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਘੜਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਿਵਾਏ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ। 'ਘੜਾ' ਉਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਨਾਮ ਹੈ ਤੇ 'ਗੋਲ' ਉਸਦਾ ਮਿਥਯਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਹ ਕਲਪਿਤ ਨਾਮ ਅਤੇ ਮਿਥਯਾ ਰੂਪ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ, ਕਹਿਣ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਯ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਹੈ। ਤਿਉਂ ਹੀ ਤੱਤ੍ਵ-ਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ, ਦੇਹ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿੰਤੂ ਦੇਹ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਵਿਦੇਹ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਦੇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਹੀ ਅਨੰਤ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ

'ਆਪਣੇ-ਆਪ' ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਸਮਝ ਕੇ ਜਿਸ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਖਾਤਰ (ਹਰਿਸਿਮਰਨ) ਜੋ ਠੰਢੇ-ਠੰਢੇ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਦੀ

ਵਰਗਾ ਪੀਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਕਦਾ, ਉਸ ਬਿਰਹ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ, ਅੱਜ 'ਗੁਰੂ' ਰੂਪ ਮੇਘ (ਬੱਦਲਾਂ) ਦੁਆਰਾ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮੀਂਹ ਨੇ ਬੁਝਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ 'ਹਰਿਸਿਮਰਨ' ਹੁਣ ਕਿਸਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿੱਚ ਤੜਪੇ?

ਨਾ ਇਹ ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸੋਜਾ ਅਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨੀ (ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ) ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸਦੀ ਕਿਤੇ ਲਗਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ, ਉਸ ਜਲੀ ਹੋਈ ਮਾਰੂਥਲ ਭੂਮੀ (ਸੁੱਕੇ ਹਿਰਦੇ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਗੁਲਜ਼ਾਰ 'ਪਰਮਪਦ' ਕਿੱਥੋਂ? ਜੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਯਾਨੀ ਅਭੇਦ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਿੱਤ ਫੁਹਾਰ ਪੈ ਰਹੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਬਗੀਚੇ ਨੂੰ ਸੋਕਾ ਕਿੱਥੋਂ? ਇਹ ਤਾਂ ਹੱਥੀਂ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਤਰਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਾਗ਼ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਿਰਹ ਰੂਪ ਐੜ, ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਮਿਲਾਪ ਰੂਪ ਬਰਸਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਿੱਥੋਂ?

ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਰੂਪ ਮੀਂਹ ਦੀ ਝੜੀ ਨੇ, ਦਿਲ ਦੀ ਤਪਤ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਖਿੜ ਗਈ ਹੈ। ਚੌਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਰਹੀ ਮਹਿਕ ਜਾਂ ਬਦਬੂ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕ੍ਰੜਾਂ ਮੀਂਹ ਅਤੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਕਦੇ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਗਿੱਲਾ ਯਾ ਮੋਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਮੋਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? 'ਸਮਤਾ' ਯਾਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ, ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ-ਦ੍ਵੈਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੋਊ ਬਿਬਰਜਿਤ ਤਜਹੁ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨਾ॥

ਲੋਹਾ ਕੰਚਨੁ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨਹਿ ਤੇ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨਾ॥

ਤੇਰਾ ਜਨੁ ਏਕੁ ਆਧੁ ਕੋਈ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਬਿਬਰਜਿਤੁ ਹਰਿ ਪਦੁ ਚੀਨੈ ਸੋਈ॥ ਰਹਾਉ॥

ਰਜ ਗੁਣ ਤਮ ਗੁਣ ਸਤ ਗੁਣ ਕਰੀਐ ਇਹ ਤੇਰੀ ਸਭ ਮਾਇਆ॥

ਚਉਥੈ ਪਦ ਕਉ ਜੋ ਨਰੁ ਚੀਨੈ~ ਤਿਨ~ ਹੀ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਆ॥

ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਨੇਮ ਸੂਚਿ ਸੰਜਮ ਸਦਾ ਰਹੈ ਨਿਹਕਾਮਾ॥

ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਰੁ ਮਾਇਆ ਭ੍ਰਮੁ ਚੂਕਾ ਚਿਤਵਤ ਆਤਮ ਰਾਮਾ॥

ਜਿਹ ਮੰਦਰਿ ਦੀਪਕੁ ਪਰਗਾਸਿਆ ਅੰਧਕਾਰੁ ਤਹ ਨਾਸਾ॥

ਨਿਰਭਉ ਪੂਰਿ ਰਹੇ ਭ੍ਰਮ ਭਾਗਾ ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਜਨ ਦਾਸਾ॥

(ਅੰਗ ੧੧੨੩)

ਹਰਿਸਿਮਰਨ 'ਸਾਕੀ' ਯਾਨੀ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਹੱਥੋਂ 'ਏਕਤਾ ਦਾ ਪਿਆਲਾ' ਪੀ ਕੇ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨਿਰਾਲੀ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਇਉਂ ਬੋਲਿਆ—

ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਇ ਰਹੇ ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ ਡੋਲਨ ਤੇ ਅਬ ਚੁਕੇ॥

ਅਖੁਟੁ ਖਜਾਨਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਤੋਟਿ ਨਹੀ ਰੇ ਮੂਕੇ॥

ਅਚਰਜ ਏਕੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਿ ਐਸੀ ਬੁਝ ਬੁਝਾਈ॥

ਲਾਹਿ ਪਰਦਾ ਠਾਕੁਰੁ ਜਉ ਭੋਟਿਓ ਤਉ ਬਿਸਰੀ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ॥

ਕਹਿਓ ਨ ਜਾਈ ਏਹੁ ਅਚੇਤਉ ਸੋ ਜਾਨੈ ਜਿਨਿ ਚਾਖਿਆ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਚ ਭਏ ਬਿਗਾਸਾ ਗੁਰਿ ਨਿਧਾਨੁ ਰਿਦੈ ਛੈ ਰਾਖਿਆ॥

(ਅੰਗ ੨੫੧)

ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਉਹ 'ਹਰਿਸਿਮਰਨ' ਵੈਰਤ ਅਤੇ ਅਵੈਰਤ ਤੋਂ ਭੀ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਮੈਂ' ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ 'ਹਰ ਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮਾਕਾਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਯਾਨੀ ਲਿਵ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੂਰੂਪ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹਰਿਸਿਮਰਨ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ, ਆਦਿ ਸੈਕੜੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਭੀ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ, ਅੱਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਲਾਉਂਦੀ ਤੇ ਪਾਣੀ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ਜਲਾਉਣਾ ਤੇ ਗਿੱਲਾ ਕਰਨਾ ਅੱਗ ਤੇ ਜਲ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, 'ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੂਰੂਪ' ਗਿਆਨਵਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦ੍ਰੋਸ਼ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਕਿਥੇ? ਇੱਕ ਹੀ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਸਰਬੱਤ੍ਰ ਪੂਰਨ ਹੈ। 'ਪੂਰਨ' ਅਤੇ 'ਅਪੂਰਨ' ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣੇ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤ, ਅਕਹਿ, ਅਮਰ ਪਦ ਵਿੱਚ ਹਰਿਸਿਮਰਨ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ! ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ!!

ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਜਦੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋ ਕੇ ਛਪਣ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੋਈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੀਤਰਾਗ, ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ, ਤੱਤਵੇਤਾ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ, ਸਤਿ-ਸੂਰੂਪ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ ਸੋ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛਪ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਮਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੂਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਮਾਨਯੋਗ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਤਿਸੰਗੀ ਸ੍ਰ. ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ -

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਹਰੀਚਰਨ ਸਿੰਘ 'ਹਰੀ' ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਐਨੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਰਾਮ ਇਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ ਕਿ ਸਾਧੂ ਹੋਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ, ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ, ਵੰਸ਼, ਗੋਤ, ਘਰਾਣੇ ਜਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਪੁੱਛਣ-ਪੁਛਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਰਫ ਐਨਾਂ ਕੁ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਰੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਅਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਤਰੀਕ 5 ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ 1910 ਈ. ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 3 ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1985 ਈ. ਹੈ। ਇਉਂ ਲਗਪਗ 75 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, ਆਪ ਜੀ ਅਪਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਉੱਤਮ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰਕੇ, ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਾਧਨ ਅਤੀ ਘੱਟ ਸਨ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸਿਵਲ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਡਿਪਲੋਮਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧੁਰੋਂ ਲਿਖੇ ਸੰਜੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਲੰਬਧ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੀਨੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੈਰੋਬੀ ਵਿਖੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਥੇ ਜਾਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ 20 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਦੀ ਉਪ੍ਰੰਤ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਇਸ ਜੋੜੇ ਦਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਿਛੋੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਯਾਨੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਅਪਣਾ ਬੋਝ-ਚਿਰਾ ਸੰਜੋਗ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਇਹ ਬਿਧਿ ਬਣਾਉਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ

‘ਹਰੀ ਜੀ’ ਅਪਣੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਦੇਵੀ ਸੰਜੋਗ ਕਰ ਸਕਣ।

ਇਸ ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਤੀਬਰ ਬਾਣ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰੀਰਕ ਜਨਮ-ਮੌਤ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਬੇਹੱਦ ਵੈਰਾਗਯੁਕਤ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਉਪਰਾਮ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਾਪਸ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁਨੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ, ਪੀਰਾਂ-ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ, ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ‘ਹਰੀ’ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਤੜਪ ਕੁੱਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ -

ਕੋਈ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵੈ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਪਿਆਰਾ ਹਉ ਤਿਸੁ ਪਹਿ ਆਪੁ ਵੇਚਾਈ॥

ਇਉਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ, ਕਈ ਅਨੁਕੂਲ-ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਰੱਬੀ ਰਜਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਨਿਰਮਲ ਵਿਰੱਕਤ ਕੁਟੀਆ’ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਆਰ) ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਤੱਤਵੇਤਾ ਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮਨੇਸ਼ਠੀ ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ‘ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ’ ਨਾਮਕ ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਨਾਲ ਭੇਟ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵੈਰਾਗੀ ਮਨ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚਿਰੋਕਣੀ ਆਸ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਬੱਝ ਗਈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਪੰ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਤਰਯਾਮਤਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨਵੇਂ ਆਏ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਬੁੱਝ ਕੇ, ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਧਰਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਪਣੀ ਪਾਵਨ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਰਹਿਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਵੈਰਾਗਮਈ ਦਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸਾਧਕ ‘ਹਰੀ’ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਖਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੇਦਾਂ, ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ, ਵੇਦਾਂਤ, ਗੀਤਾ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਤਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਆਪਣੇ-ਆਪ’ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਤੀਬਰ ਜਗਿਆਸਾ ਅਜੇ ਅਪੂਰਣ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਆਖਿਰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ‘ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿੱਦਿਆ’ ਰੂਪੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦੇਵੀ ਰਿਣੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦੇਕੇ ਹਾਰਦਿਕ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਗਿਆ ਲੈਕੇ ਦੰਡਵਤ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਢੂੰਡ

ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਅਣਡਿੱਠੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਮਾਨੋ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਵਣ-ਮਾਤ੍ਰ 'ਸਮਾਨ ਗਿਆਨ' ਨੂੰ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿਰਦੇ 'ਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਬਕ 'ਸ੍ਰੋ-ਸ਼੍ਰੂਪ' ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਬਗੈਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ -

ਹੈਨਿ ਵਿਰਲੇ ਨਾਹੀ ਘਣੇ ਫੈਲ ਫਕੜੁ ਸੰਸਾਰੁ॥

ਯਥਾ - ਜਗ ਮਹਿ ਉਤਮ ਕਾਢੀਅਹਿ ਵਿਰਲੇ ਕੋਈ ਕੋਇ॥

ਯਥਾ - ਤਤ ਸਮਦਰਸੀ ਸੰਤਹੁ ਕੋਈ ਕੋਟਿ ਮੰਧਾਹੀ॥

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਠਿਨ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਤੀਬਰ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਚਾਤੁਰਕ ਵਾਂਗ ਲੱਗੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ 'ਸ੍ਰਾਂਤੀ ਬੂੰਦ' ਪਿਲਾਉਣ ਖਾਤਰ ਇੱਕ 'ਵਿਰਲੇ' ਰੱਬ ਰੂਪ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਬੁਤਾਲਾ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਬੱਸ! ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ? ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚਲੇ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ, ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ 'ਜਪੁ' ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦੀ-ਹੁੰਦੀ ਅਜਪਾ-ਜਾਪ ਬਣ ਗਈ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਖਾਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਪੂਜਯ ਗੁਰਦੇਵ ਸੰਤ 'ਹਰੀ' ਜੀ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ' ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਲੰਬ ਰੂਪੀ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੱਕ ਕੇਵਲ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹਿੱਤ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਡੇਰਿਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ, ਬੇਲਿਆਂ 'ਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਖਿਰ ਇਸ ਸਦੈਵੀ ਅਨੰਦ ਨੂੰ 'ਸੋਇ ਸਰੂਪ' ਜਾਣਦੇ ਅਤੇ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਤ ਲਗਾਤਾਰ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ, ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ

8 ਮਾਰਚ, ਸੰਨ 1952 ਈ. ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ 46-ਰਣਜੀਤ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਲੈ ਆਏ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਤਿਸੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਤਿਸੰਗੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ। ਕਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਫਰਾਂਸ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦੌਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਲੰਭਧ ਭੋਗ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ 3 ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1985 ਈ. ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ੁਰੂਪ' ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ 'ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ' ਹੋ ਗਏ ਯਾਨੀ ਸ਼ਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਪਣੇ ਸਦਾ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸਦੇਵੀ ਮਿਲਾਪ ਰੂਪੀ ਅਨੰਦ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਉਂ ਪੂਰਨ ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ, 'ਨਿੱਤ-ਮੁਕਤ' ਪਦ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਸਦਾ ਲਈ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਅਪਣੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ -

ਸਫਲ ਸਫਲ ਭਈ ਸਫਲ ਜਾਤ੍ਰਾ॥ ਆਵਣ ਜਾਣ ਰਹੇ ਮਿਲੇ ਸਾਧਾ॥

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੋਟ :-

1. ਸੰਤ 'ਹਰੀ' ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥਾਪਿਆ।
2. ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਨੰਨ ਸੇਵਕ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ 'ਅਮਰ ਵਸਤੂ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵੰਡਣ ਦੀ ਅਮੋਲਕ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।
3. ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਤਿਸੰਗ-ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-
 - i) 8 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੰਤ ਜੀ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਨ 1952 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਧਾਰੇ ਸਨ।
 - ii) ਜੁਲਾਈ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ-ਪੁੰਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਿਆਸ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਪੂਜਾ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 - iii) ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਤੇ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਮੁਤਾਬਿਕ (ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਸੱਤਵੀਂ) ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ

28 ਜਨਵਰੀ, 2012 (ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ)

ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼।